

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

*Збірник наукових праць
Сумського державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка*

Суми – 2007

УДК 930
ББК 63я73
І-89

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Доктор філософських наук **І.П. Мозговий** (головний редактор), доктор історичних наук **М.С. Бур'ян**, доктор історичних наук **О.Б. Дьомін**, доктор педагогічних наук **А.А. Сбруєва**, доктор філософських наук **В.О. Цикін**, кандидат історичних наук (відп. секретар) **А.В. Гончаренко**, кандидат історичних наук **Г.І. Корогод**, кандидат педагогічних наук **О.В. Михайличенко**, кандидат історичних наук **І.М. Сергійчук**, кандидат історичних наук **П.І. Соболев**, кандидат історичних наук **В.В. Турков**, кандидат історичних наук **П.М. Щербань**, кандидат історичних наук **Т.Ю. Щербань**.

І-89 Історичні науки: Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. – 192 с.

ISBN 966-698-089-4

У збірнику публікуються матеріали, в яких висвітлюються найбільш актуальні проблеми всесвітньої історії, історії України, історії освіти, науки та релігії.

Для науковців, викладачів, учителів історії, студентів.

ISBN 966-698-089-4

УДК 930
ББК 63я73

© СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Глушан О.В. Британо-радянська конференція 1924 р.: спроба врегулювання спірних питань і претенцій.....	5
Гончаренко А.В. Витоки боснійсько-герцеговинського питання (60 рр. XV – перша половина 70 рр. XIX ст.).....	13
Кондратенко С.В. Політика США щодо Радянської Росії у 1918–1922 рр.	25
Ляхман С.М. Радянські механізовані корпуси в червні-серпні 1941 року: теорія і практика застосування	34
Сема Ю.В. Становлення атеїстичної антикатолицької ідеології в СРСР у 20-30 рр. XX ст.	42
Сергійчук І.М. Українці та Китай у XVII–XVIII ст.	49
Щербань П.Н., Щербань Т.Ю. Обострение борьбы в советском руководстве и кризис сталинской диктатуры в 1945-1953 гг.	57

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Гой О.В. Політика Центральної Ради у сфері культурного життя	68
Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів Лівобережної України кінця XVIII–60 рр. XIX ст. (спроба класифікації джерела).	74
Марченко Р.П. Проблема повоєнної відбудови промисловості Сумщини в 1946–1950 роках.....	81
Михайловський О. В. Підприємницька діяльність у Сумах на сторінках газети «Сумський вісник» (1941–1943 рр.).....	89
Мусіна Р.З. Відгомін язичницьких вірувань у «Слові о полку Ігоревім».	99
Ніколенко Ю.В. Більшовицька політика «українізації» та її вплив на розвиток освіти (1923-1933 рр.).....	105
Пасько В.В. Організація діяльності партизанського руху на Сумщині в 1941-1942 рр.	113
Турков В.В. Польське населення УРСР в умовах реалізації сталінської національної політики (друга половина 20–30 рр. XX ст.).....	122
Фоменко О.Є. Міжнародні відносини України у 1652–1657 рр.	133
Шимків О.С. Відносини Організації Українських Націоналістів з Німеччиною у 1939-1941 рр.	138

Чижев О.І. Аналоги хрестових походів у східнослов'янському православ'ї	145
Якубовський Є.Л. Діяльність українських соціалістичних партій під час встановлення Гетьманату (квітень-травень 1918 року)	154

ІСТОРІЯ НАУКИ, ОСВІТИ, РЕЛІГІЇ

Бугрим Н.М., Стогова О.В. Політична культура українського суспільства	162
Микитченко О.О. Сучасне правосла'я: кроки на переломі	169
Сідельник Н.В. Соціально-педагогічні умови відродження студентської молоді незалежної України	175
Снегирев И.А. Самоорганизация в социальных системах.....	180

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94[(420)+(47+57)] «1924»(045)

Глушан О.В.

БРИТАНО-РАДЯНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1924 р.: ПЕРША СПРОБА ВРЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМНИХ ПРЕТЕНЗІЙ І СПІРНИХ ПИТАНЬ

Проблема історії зовнішньої політики держав та міждержавних відносин є одним із найважливіших напрямів дослідження у світовій історичній науці. Значною мірою це стосується історії зовнішньої політики СРСР, яка тенденційно висвітлювалась радянською історіографією. Радянсько-британські відносини були складними і, мабуть, з жодною іншою великою державою відносини у СРСР не змінювалися так часто, як з Великобританією. Разом з тим саме Великобританія першою серед західних країн визнала радянський уряд в Росії й почала розробляти принципи співіснування і взаємодії.

Проблема радянсько-британських відносин уже давно привернула до себе увагу вчених. Разом з тим радянські історики, змушені тривалий час працювати у межах ідеологічних догматів і дозволених для використання документів, не мали можливості для всебічного й глибокого аналізу досліджуваної проблеми. Так, у працях Ф.Д. Волкова, А.Н. Красильникова, В.І. Попова, В.А. Рижикова, незважаючи на багатий фактичний матеріал, радянсько-британські політичні відносини розглядаються як показовий приклад миролюбності зовнішньої політики Радянського Союзу й агресивності «англійського імперіалізму» [1; 6; 8; 9].

Останнім часом, слідом за розсекречуванням документів, сучасна російська історіографія поповнилась рядом нових досліджень з даної проблематики, які стосуються переважно подій кінця 30 – початку 40-х рр. ХХ ст., тобто тісного радянсько-британського союзу в межах Антигітлерівської коаліції [4; 10; 11]. Водночас історія радянсько-британських відносин середини 20-х рр. ХХ ст., тобто періоду юридичного визнання СРСР Великобританією, ще не одержала належного висвітлення. Тому автор ставить своїм завданням розглянути процес становлення радянсько-британських відносин після факту юридичного визнання Великобританією радянського уряду (лютий – серпень 1924 р.).

Як і решта країн-учасниць Антанти, Великобританія не визнала більшовицької революції і встановлення радянського ладу в Росії. На таємних засіданнях британського уряду в кінці грудня 1917 р. більшовики розглядалися «...як відкрито визнані вороги» [3, 29]. Крім того, Великобританія була однією з активних учасниць військової інтервенції в Радянську Росію в 1918-1920 рр. Разом з тим серед її державного керівництва були далекоглядні діячі, зокрема Д. Ллойд-Джордж, які все чіткіше усвідомлювали, що політика інтервенції не принесе бажаних наслідків, а «...думка придушити більшовизм воєнною силою – повне безглуздя» [5, 171]. Тому Великобританія була першою серед решти країн світу, що відразу після завершення інтервенції – у березні 1921 р. – уклала з РСФРР торговий договір, який по суті означав визнання нею де-факто Радянської Росії. Падіння в 1923 р. консервативного уряду Р. Бонар-Лоу, міністр закордонних справ якого лорд Дж. Керзон у край вороже ставився до Радянської Росії, полегшило й визнання СРСР Великобританією де-юре. Так, 2 лютого 1924 р. британський офіційний агент у Москві Р. Ходжсон передав народному комісару закордонних справ СРСР Г.В. Чичеріну ноту свого уряду, де йшлося про встановлення дипломатичних відносин. Цього ж дня II Всесоюзний з'їзд Рад заслухав повідомлення Г.В. Чичеріна та ухвалив спеціальну постанову про визнання СРСР Великобританією, в якій особливо відзначаються, що радянський уряд «...докладе всіх зусиль для вирішення усіх спірних питань і непорозумінь...» [2, 59].

У наступні після обміну нотами дні відбулися зустрічі радянського представника в Лондоні Х.Г. Раковського з британським прем'єр-міністром Р. Макдональдом. Під час першої з них (8 лютого) повірений у справах СРСР повідомив, що його уряд має намір найближчим часом надіслати до Лондона своїх представників для узгодження взаємних претензій та пошуку шляхів для відновлення російського кредиту у Великобританії.

У Москві згідно зі спеціальним рішенням Політбюро ЦК РКП(б) була створена комісія, що мала підготувати інструкції для радянської делегації на переговорах з Великобританією, про які було домовлено в Лондоні. Комісія працювала у складі Х.Г. Раковського (голова), Г.В. Чичеріна, Л.Б. Красіна, М.М. Литвинова, М.П. Томського, Г.Л. Пятакова, Г.М. Кржижановського, М.І. Фрумкіна та ін. і виробила для делегації остаточні інструкції:

1) про форми, розміри, умови кредитів та способи їх розподілу у випадку укладення договору;

2) про врегулювання питань, пов'язаних з претензіями і контрпретензіями сторін і тактику на переговорах з цих питань;

3) про можливі банківські зв'язки двох країн тощо.

Загалом, протягом березня 1924 р. у ряді комісаріатів були створені і завершили роботу спеціальні комісії для визначення позиції радянської делегації з певних питань майбутніх переговорів з Великобританією. Так, при Народному комісаріаті фінансів комісія під головуванням Н.Н. Любимова розглядала доповіді співробітників Інституту економічних досліджень цього комісаріату і надала висновки про форми і розміри застосування можливого кредиту Великобританії для розвитку народного господарства СРСР. До 2 квітня завершила роботу Міжвідомча комісія представників Народного комісаріату зовнішньої торгівлі, Народного комісаріату закордонних справ, Вищої ради народного господарства, Держплану. Вона розробила проект торгового договору і митної конвенції з Великобританією, положення про права торгового представництва, його функції як органу державної монополії зовнішньої торгівлі. Результати роботи усіх цих комісій були підсумовані у «Записці» Х.Г. Раковського про тактику делегації на переговорах, складеній у березні 1924 р. і направлений на затвердження у Політбюро ЦК РКП(б), та у «Загальних зауваженнях» Л.Б. Красіна до «Записки» Х.Г. Раковського від 1 квітня 1924 р.

22 березня 1924 р. Раднарком СРСР затвердив склад радянської делегації на переговорах з Великобританією: Х. Раковський (голова), М. Литвинов, М. Томський, Б. Стомоняков, І. Хадир-Алієв, І. Кутузов, Н. Жидков, А. Іоффе (генеральний секретар). 3 квітня делегація прибула до Лондона, а 14 квітня офіційно була відкрита британо-радянська конференція. Британську делегацію очолив заступник міністра закордонних справ А. Понсонбі.

Під час переговорів кожна зі сторін намагалася досягти власних цілей. Головною метою радянської делегації було отримання значних позик і «...успішне використання цих позик для справи планомірного економічного відновлення СРСР...» [12, 27]. Британська сторона на переговорах прагнула досягти домовленості про визнання Радянським Союзом довоєнних боргів Росії, задоволення інтересів власників російських цінних паперів і колишніх власників націоналізованого радянською владою майна, припинення антибританської пропаганди з боку СРСР.

На пленарних засіданнях британо-радянської конференції особливу гостроту викликали питання про претензії колишніх британських власників у Росії і її боргові зобов'язання, як і контрпретензії з радянського боку. Переговори про них майже відразу зайшли в глухий кут через непоступливість радянської сторони у питанні про отримання державної

позики і кредиту у Великобританії, що було, на її думку, необхідною умовою компромісного вирішення всіх інших фінансово-економічних проблем, включаючи і вищезазначені. Радянська делегація заявляла, що надання СРСР кредитів дозволило б сплатити частину довоєнних боргів Росії, компенсувати певною мірою збитки колишніх власників, розмістити значні радянські замовлення на підприємствах британської індустрії [2, 310-312]. Британська ж сторона не погоджувалася надати урядові гарантії на позики і кредити Радянському Союзу та скоротити розмір довоєнного боргу разом з несплаченими процентами [2, 326-327].

У липні 1924 р. у британо-радянських переговорах намітилася криза. Вона була ініційована Форін офісом, який 8 липня запропонувала доволі жорсткий проект урегулювання спірних питань. У ньому надання СРСР кредитів пов'язувалось з беззастережним визнанням радянською стороною зобов'язань щодо погашення позик, випущених чи гарантованих попередніми російськими урядами чи російськими містами, а також щодо забезпечення «справедливої й ефективної» компенсації колишнім власникам націоналізованих британських підприємств [7, 42]. Закупівлі за рахунок позики мали здійснюватися лише у Великобританії. Раднарком мав надати за отримувану їм позику певну «заставу», яка б гарантувала її погашення. Саме ж надання позики передбачалося у вигляді декількох траншей, надходження яких могло бути призупинено у випадку відсутності прогресу в переговорах між радянською стороною і власниками російських цінних паперів. Крім того, із суми першого траншу радянський уряд зобов'язувався виплатити компенсацію британським підданам, що зазнали ув'язнення чи інших форм переслідування особистості (відповідні претензії обчислювалися сумою у 800 тис. фунтів стерлінгів) [7, 43]. Обговорення інших взаємних претензій (воєнні кредити, російське золото, «збитки» післяжовтневого періоду) відкладалося на майбутнє. Конкретна сума позики не вказувалась (замість цифри у тексті проекту було поставлено три крапки).

Британський кабінет усвідомлював неможливість швидкого вирішення питання про борги, яке ускладнювалося жорсткою позицією англійських бондхольдерів на переговорах з радянською делегацією – вони наполегливо вимагали виплати повної суми боргу, яка обчислювалась у 39 млн. фунтів стерлінгів, Х.Г. Раковський же пропонував 6 млн. фунтів стерлінгів, указуючи, що ця цифра більше ніж удвічі перевищує ринкове котирування усіх російських облігацій [7, 43].

12 липня 1924 р. Х.Г. Раковський вручив британській стороні свій контрпроект. Відповідно до нього, вирішення боргової проблеми відносилось до категорії питань, що підлягали обговоренню в майбутньому, чому мала передувати принципова домовленість про позику. Багато не вигідних для СРСР положень британського документа у контрпроекті було випущено. Разом з тим його укладачі продемонстрували достатню гнучкість: були збережені текстуальні формулювання і загальна структура британського проекту; навіть кількість статей в обох документах виявилася однаковою (лише замість цифр вони були позначені в контрпроекті буквами латинського алфавіту). Найбільша ж поступка полягала в тому, що з радянського боку не оскаржувалася юридична обґрунтованість претензій британських вкладників на компенсацію [7, 43].

Однак 29 липня Політбюро ЦК РКП(б) сформувало комісію у складі Й.В. Сталіна, А.І. Рикова, Х.Г. Раковського, Г.В. Чичеріна і А.Л. Шейнмана, якій доручалося остаточне редагування формули угоди з Великобританією. На 30 липня було назначене екстрене засідання Політбюро для заслуховування доповіді комісії. Схвалений Політбюро текст, зберігши загальну структуру контрпроекту від 12 липня, був більш «жорстким» за своїм змістом. Найбільш суттєвих змін зазнала стаття про задоволення претензій британських вкладників: і в основному, і в резервному варіантах таке задоволення претензій трактувалося не як виконання зобов'язання, зумовленого існуючим правом, а, навпаки, як виняток із правової норми, майже як «акт благодіяння» з боку радянської держави: «...Уряд СРСР... декларує свою згоду, як виняток з указанного закону про анулювання державних позик, встановити спільно з Урядом Його Британської Величності суму для задоволення претензій британських громадян і товариств по позиках, випущених або гарантованих колишнім Російським Імператорським Урядом...» [7, 40].

У свою чергу, 2 серпня британська сторона висунула новий проект, який містив уже не окремі статті, а повний текст загального договору. У ньому відобразилися певні поступки Радянському Союзу. Зокрема, для досягнення домовленості про борги віднині вважалося достатнім, щоб їх схвалила лише половина вкладників; знімався принцип вирішення спірних питань шляхом арбітражу [7, 45].

На переговорах, що поновилися у Лондоні, дискусія йшла на основі нового британського проекту. Делегації СРСР удалося домогтись певних поступок (наприклад, радянсько-британська комісія з розгляду претензій колишніх власників втрачала право інспекції відповідних підприємств на

території СРСР) [7, 46]. Разом з тим радянські дипломати зазнали невдачі щодо звуження кола претендентів на компенсацію. У тексті договору, що був підписаний 8 серпня, законними власниками російських цінних паперів були визнані всі, хто придбав їх до 16 березня 1921 р., а не до 28 січня 1918 р. (підписання декрету про анулювання боргів царського уряду).

Ще одним важливим пунктом гострої дискусії між представниками двох країн став торговий договір. Спільна комісія з його підготовки працювала в межах британо-радянської конференції з 25 квітня по 22 липня 1924 р. Дискусійним стало питання про визнання права Радянської держави здійснювати свої комерційні операції з Великобританією на основі монополії зовнішньої торгівлі і відповідно до цього сформулювати статтю договору про права торгового представництва СРСР у Великобританії. Так, останнє радянська делегація пропонувала визначити як складову екстериторіальну частину повноважного дипломатичного представництва, що провадить справи на основі державної монополії зовнішньої торгівлі [12, 30]. Британська делегація довгий час не погоджувалася допустити торгове представництво СРСР як державну торгову місію. Адже, як і інші західні країни, Великобританія ніколи раніше не зустрічалася у своїй зовнішньоторговельній практиці з такими формами організації товарообміну. Зазвичай вона здійснювала операції й укладала угоди лише з приватними підприємцями чи фірмами. Крім того, справа ускладнювалася й тим, що британська сторона мала цілком природні побоювання стосовно використання торгового представництва як засобу комуністичної пропаганди. Деякі члени радянської делегації, зокрема її голова Х.Г. Раковський, погоджувалися переглянути запропоновані раніше формули про торгове представництво, однак інструкції, що постійно надходили з Москви, зобов'язували їх продовжувати наполягати на визнанні торгового представництва складовою частиною повпредства, що користується дипломатичним імунітетом і шифром.

10 липня британські представники на черговій зустрічі з радянською делегацією пішли на поступки у питанні про права торгового представництва: у 2-й статті договору про торгівлю і мореплавство між СРСР і Великобританією британська сторона визнавала принцип монополії зовнішньої торгівлі Радянського Союзу, а також дипломатичні права й екстериторіальність службових приміщень частини співробітників торгового представництва. Кількість осіб, яким надавалися ці права, і приміщень торгового представництва мала бути узгоджена пізніше [2, 626-627].

Отже, після досить складних та суперечливих переговорів, під час яких обидві сторони пішли на компроміс, 8 серпня 1924 р. між Великобританією та СРСР було підписано загальний та торговельний договори. Загальний договір включав перелік договорів та угод, що втратили силу та залишилися в силі, положення про рибальство, взаємні претензії, позики та порядок їх виплати, про підприємства, націоналізовані у СРСР. Британські позики, які передбачалося надати СРСР найближчим часом, підлягали гарантії уряду Великобританії. Сторони урочисто підтвердили свій намір жити у мирі, утримуватися та утримувати організації, що знаходяться під їх впливом, від актів, які б становили небезпеку для Британської імперії та СРСР [2, 608-624]. Торговельний договір, що заміняв угоду 1921 р., визнавав державну монополію радянської зовнішньої торгівлі, надавав СРСР режиму найбільшого сприяння в торгівлі з Великобританією, встановлював конкретні шляхи торговельних контактів між обома країнами [2, 624-636].

Підписані документи були взаємовигідними, закріплювали партнерські міждержавні відносини між Великобританією та СРСР. Однак через ряд перешкод як з радянського, так і з британського боку вони не були ратифіковані.

Таким чином, розглянувши становлення радянсько-британських політичних відносин у 1924 р., ми з'ясували, що факт визнання Радянського Союзу де-юре Великобританією мав велике політичне й економічне значення. Він заклав фундамент для вирішення спірних питань, укріплення й розвитку торгово-економічних відносин.

Урегулювання цілого ряду доволі складних проблем міждержавних відносин СРСР і Великобританії становило завдання конференції представників обох країн, яка проходила у Лондоні з 14 квітня по 12 серпня 1924 р. Під час переговорів і британські, і радянські дипломати виявили достатню гнучкість у пошуку компромісів у найбільш складних і, здавалося б, кризових ситуаціях – як це було, наприклад, під час врегулювання питання про російську заборгованість і британську позику Радянському Союзу. Підписані 8 серпня 1924 р. загальний і торговельний британо-радянські договори були взаємовигідними, закріплювали партнерські міждержавні відносини Великобританії і СРСР. Хоча Політбюро ЦК РКП(б) і виразило формальне невдоволення значною поступливістю радянської делегації, однак його наступні директиви з розвитку британо-радянських відносин фактично виходили з досягнутого компромісу і навіть передбачали можливість подальших поступок.

Джерела та література

1. Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М.: Мысль, 1980. – 462 с.
2. Документы внешней политики СССР. – М.: Политиздат. . – 1963 – Т. VII: 1 января-31 декабря 1924 г. / Ред. коллегия: Г.К. Деев, В.Ф. Клочко и др. – 760 с.
3. Думова Н.Г., Трухановский В.Г. Черчилль и Миллюков против Советской России. – М.: Наука, 1989. – 206 с.
4. Загладин Н.В. История успехов и неудач советской дипломатии: Политологический аспект. – М: Международные отношения, 1990. – 232 с.
5. История дипломатии / Под ред. В.П. Потемкина. – М.: Госполитиздат, 1945. – Т. 3: Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919-1939гг.). – 883 с.
6. Красильников А.Н. СССР и Англия. Советско-английские отношения в 1917-1965 гг. – М.: Знание, 1967. – 48 с.
7. Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки».1923-1939. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. – 400 с.
8. Попов В.И. Дипломатические отношения между СССР и Англией (1929-1939 гг.). – М.: Международные отношения, 1965. – 516 с.
9. Рыжиков В.А. Советско-английские отношения. Основные этапы истории. – М.: Международные отношения, 1987. – 280 с.
10. Сиполс В.Я. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной. 1939-1941. – М.: Международные отношения, 1997. – 286 с.
11. Советская внешняя политика 1917-1945 гг.: Поиски новых подходов / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. – М.: Международные отношения, 1992. – 348 с.
12. Шишкин В.А. Цена признания СССР и страны Запада в поисках компромисса (1924-1929 гг.). – Санкт-Петербург: Наука, 1991. – 437 с.
13. Coates W.P. and Z.K. A History of Anglo-Soviet Relations. – Vol. 1. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1961. – 386 p.
14. Ullman R. Anglo-Soviet Relations, 1917-1921. – Princeton: University Press, 1972. – 509 p.

Глушан Е.В. Британо-советская конференция 1924 г.: первая попытка урегулирования взаимных претензий и спорных вопросов

В статье раскрыты попытки урегулирования основных спорных вопросов и взаимных претензий между Великобританией и СССР после установления официальных дипломатических отношений в ходе британо-советской конференции 1924 г. Показаны взгляды обеих сторон на предмет этих переговоров и компромиссный, взаимовыгодный характер подписанных соглашений.

Glushan E.V. British-Soviet Conference 1924: the First Attempt of the Regulation of Mutual Pretensions and Moot Points.

The attempts of the regulation of the main moot points and mutual pretensions between Great Britain and the USSR after the establishment of the official diplomatic relations during the British-soviet conference 1924 are uncovered in the article. Shown the opinions of the both parts on the object of this negotiations and compromise, advantageous for both sides character of the agreements that were signed.

УДК 94(497.6) „15/19”

Гончаренко А.В.

**ВИТОКИ БОСНІЙСЬКО-ГЕРЦЕГОВИНСЬКОГО ПИТАННЯ
(60 РР. XV – ПЕРША ПОЛОВИНА 70 РР. XIX СТ.)**

*Боснія та Герцеговина –
це балканська Ельзас-Лотарингія
Лавісс і Рамбо
„Історія XIX століття”*

Протягом XIV – XX ст. Балканський півострів був місцем розгортання багатьох конфліктів. Усе це визначило стан, охарактеризований як протистояння двох культур або цивілізацій (М. Данилевський, П. Сорокін). Уже в наш час американський учений С. Хантінгтон у своєму відомому геополітичному трактаті назвав це „зіткненням цивілізацій” („clash of civilizations”).

Одним з таких регіонів, який опинився в епіцентрі „зіткнення цивілізацій” і став постійним джерелом напруги на Балканах, була Боснія та Герцеговина. Про це свідчать події Східної кризи 1875 – 1878 рр., Боснійської кризи 1908 – 1909 рр. та Першої світової війни.

У кінці 80 – 90 рр. XX ст. у зв’язку розпадом СФРЮ та військовим конфліктом між колишніми республіками боснійсько-герцеговинське питання знову опинилося в центрі уваги міжнародного співтовариства.

Дослідженню історії Боснії та Герцеговини присвячено значну кількість робіт істориків різних країн.

Розглядаючи праці сербсько-югославських істориків, необхідно відзначити дослідження Т. Пеяновича „Становище Боснії та Герцеговини” і В. Чубріловича „Перше сербське повстання і боснійські серби” [16; 21].

Аналізуючи радянську історіографію, перш за все, треба виділити фундаментальну монографію „Формування національних незалежних держав на Балканах. Кінець XVIII – 70-ті рр. XIX ст.”, а також роботи В.П. Грачова, О.С. Мильнікова, В.М. Кондратьєвої, В.І. Фрейдзона [10; 14; 15; 18; 19].

На особливу увагу заслуговують праці російських істориків-балканістів О.Г. Задохіна, О.Ю. Нізовського та І.В. Чуркіної [12; 22].

Серед досліджень зарубіжних істориків необхідно відзначити роботу заслуженого професора Індіанського університету (США) Барбари Єлавіч

„Історія Балкан. XVIII і XIX століття” та статтю турецького історика Слободана Іліча, в якій автор висвітлює маловідомі факти релігійної боротьби в середині боснійсько-мусульманської громади в XVI ст. [11; 13].

Українські історики, що досліджують проблеми Балканського регіону, зосереджені, перш за все, на вивченні питань, що постали перед вітчизняною дипломатією після здобуття Україною незалежності. Однак передумови виникнення боснійсько-герцеговинської проблеми у вітчизняній історіографії залишаються ще зовсім не розглянутими. Частково це завдання було реалізовано нами у попередніх дослідженнях [3 – 9]. У статті ми продовжуємо дослідження історії Боснії та Герцеговини та ставимо собі за мету:

- розглянути причини виникнення боснійсько-герцеговинського питання;
- дослідити специфіку становища Боснії та Герцеговини у складі Османської імперії;
- проаналізувати процес становлення боснійсько-мусульманського етносу;
- висвітлити національно-визвольний рух християнського населення Боснії та Герцеговини.

У період завоювання Балканського півострова в кінці XIV – XV ст. Османська імперія поступово змінювала територіально-адміністративну інфраструктуру, враховуючи старий територіальний поділ, а також етно-релігійні особливості місцевого населення. Хоча Порта постійно намагалася запровадити ідентичні принципи внутрішньої політики, однак кожна з християнських провінцій Оттоманської держави мала певні специфічні ознаки, які вимагали від імперського центру більшої гнучкості в питанні вдалого впровадження своїх методів управління та особливого підходу до різних проблем розвитку певного регіону. Однією з таких специфічних територій була Боснія та Герцеговина, в якій відразу ж після завоювання в 1463 – 1482 рр. почалась адміністративна перебудова. Спочатку її приєднали до Румелійського вілайєту. У 1580 р. був створений Боснійський вілайєт (пізніше пашалик), до складу якого увійшли Боснія, Герцеговина, Новопазарський (Нові Пазар) санджак, Рашка, Требінська та Зетська області. За територіально-адміністративним поділом Боснійський вілайєт поділявся на чотири санджаки – Боснійський, Герцеговинський, Зворницький та Клишський [10, 11].

Більш дрібними територіальними одиницями були нахії (кадилуки), джематі та махали. Турецьку адміністрацію очолював візир (звідси ще одна поширена назва провінції – візирлук), який зосереджував у своїх руках усю повноту влади. Резиденція візира до 1553 р. знаходилися в Сараєві, до 1588 р. –

у Травнику, до 1638 р. – у Бані Луці, до 1852 р. – у Травнику, до 1878 р. – у Сараєві. Упроваджений у 1580 р. принцип поділу та система управління вілайєтом проіснували з деякими змінами, до 30 рр. XIX ст., хоча кількість санджаків і нахій не була постійною [18, 269].

Кордони Боснійського візирлуку після Сістивського миру 1791 р. залишалися майже незмінними, за винятком приєднання незначної території до Сербії у результаті повстання 1804 – 1813 рр. і включення до Боснійського вілайєту частини Північної Албанії під час реформи 1865 р. Територія Боснії та Герцеговини у 1875 – 1876 рр. становила 61 тис. кв. км, а місцеве населення нараховувало в 1807 – 1808 рр. – 1.251.200, а в 1876 р. – 1.263.700 чоловік [16, 77].

Політико-адміністративне становище Боснійського візирлуку в складі Оттоманської держави мало певні специфічні ознаки. Одна з причин цього – значна віддаленість регіону від столиці імперії та його прикордонний статус, що зумовлювало необхідність захисту від зовнішніх ворогів власними збройними силами. Османи створювали там міцну систему оборони, спираючись на місцевих великих землевласників.

Унаслідок цього ще в XVI ст. для забезпечення охорони кордонів з Австрійською імперією та Венеціанською республікою були створені особливі військово-адміністративні одиниці – капітанії, які очолювали вихідці з найзаможніших феодалських родин – капітани. Поступово ця посада перетворилась у спадкову. Наприкінці XVIII ст. під їх командуванням перебувало 24 тис. вояків. Головним завданням капітанів була охорона кордонів та комунікацій, проте інколи їх залучали до воєнних дій поза межами країни [11, 116]. Капітанії проіснували до 1835 р., коли їх ліквідували під час перетворень візира Мехмед-паші Веджихі. Колишніх капітанів призначили керівниками округів (муселімами).

У період ослаблення військової могутності Оттоманської Порти на початку XVIII ст. Боснійський вілайєт під час війн з Габсбурзькою монархією та Венеціанською республікою все більше повинен був розраховувати на власні сили. У Боснії як периферійній частині Османської імперії, найближче розташованій до кордонів даруль-харба (тобто „країни війни”, де іслам вів боротьбу з невірними), сильніше, ніж в інших районах, відчувались наслідки військових поразок. У результаті віддаленості цієї території від Стамбула (тут особливо знайшли відображення економічні аспекти кризи) представники місцевої влади були схильні до сепаратизму, а селяни особливо сильно потерпали від грабежів та беззаконня [13, 135].

Важливу роль у системі адміністративного управління краю відігравали аяни – старійшини спahійських організацій, керівництво військових і яничарських загонів, представники вищого духовенства та заможні купці. Капітани та аяни, які утворювали беговат, були визначним політичним чинником у Боснії та Герцеговині внаслідок ослаблення центральної влади в XVIII – на початку XIX ст. Саме в цей час посилюється роль аянів, які допомагали державним органам у вирішенні найважливіших справ та контролювали сплату податків. Неможливість застосувати свою владу без підтримки аянів змушувала візирів рахуватись з їх реальною силою. Протягом перших десятиліть XIX ст. скликалось віче аянів – дорадчий орган, який перестав існувати в результаті реформи 1835 р. [18, 270].

Особливості соціально-політичного розвитку цього регіону обумовлювались також тим, що він мав важливе значення для транзитної торгівлі, оскільки через Боснію та Герцеговину проходили торгівельні шляхи зі столиці Османської держави до Адріатики та Центральної Європи [2, 31].

Ще однією специфічною ознакою Боснійського візирлуку була широка ісламізація місцевого населення. Це значно впливало на подальший розвиток подій, визначивши специфіку боснійської ситуації порівняно зі станом справ в інших християнських володіннях султана. Відразу ж після окупації регіону османськими військами почався масовий перехід у нову релігію. Більше того, в наступні роки Боснію заповнили мусульманські біженці з тих країв, які були захоплені християнськими державами [11, 115].

Оскільки більша частина феодальної еліти прийняла іслам та зберегла свою власність, права, привілеї й перетворилась на оплот мусульманства та відданого провідника урядової політики, було збережено феодальну організацію економічного та суспільно-політичного життя, що існувала до появи османів. Незабаром процес ісламізації охопив й інші верстви боснійського суспільства.

У Боснійському вілайеті сформувались три релігійні громади: мусульманська, православна та католицька. Більша частина православних мешкала в Боснійській Крайні та Східній Герцеговині, а католиків – у Західній Герцеговині [10, 11]. Усі релігійні спільноти мали власне самоврядування, звичаї, розвивались самостійно, майже не перетинаючись. Ізоляція релігійних громад призвела до розбіжності між ними в мові та менталітеті. Крім того, перехід боснійців з однієї віри в іншу (навіть до нового часу) був дуже поширеним явищем [22, 48].

На початку 70 рр. XIX ст. серед населення Боснійського вілайету мусульмани становили 48,9%, православні – 37,6%, а католики – 12,7% [15, 74]. Причому в перших не лише зберіглась сербська мова, але й сформувалась особлива національна самосвідомість. Іслам наклав відбиток не лише на релігію, але й на спосіб життя та культуру місцевих слов'ян-мусульман. Водночас вони проводили чітку межу між собою та мусульманами-турками і не ототожнювали себе з останніми. Боснійські мусульмани відчували себе „особливою етнічною спільнотою як стосовно представників іншої віри, так й інших мусульман” [19, 320].

Незважаючи на різноманітність у релігійному відношенні, більшість боснійського населення за мовою та етнічним походженням відносилась до південних слов'ян, за винятком турків-переселенців, євреїв, цинцар та албанців. На відміну від мешканців Белградського пашалику населення Боснії та Герцеговини у XVIII – XIX ст. було більш стабільним та менше мігрувало [16, 77].

До кінця XVIII ст. Порта у своїх північно-західних провінціях спиралась на місцевих великих землевласників та підтримувала їх інтереси. Поступовий занепад феодальної системи не міг не відбитись на становищі в підконтрольних їй територіях. Ослаблення впливу султанської адміністрації, а разом з тим і влади боснійсько візира супроводжувалось посиленням політичних позицій заможних феодалів, появою сепаратистських тенденцій у вілайеті. Політика імперського уряду, яка була спрямована на централізацію держави і зміцнення влади на місцях, зустріла різко негативну реакцію з боку бегів Боснійського візірлука.

Складне внутрішньополітичне становище регіону погіршувалось також існуванням там цілого комплексу проблем. На початку XIX ст. посилились, поряд з релігійними, суперечності між представниками місцевої фінансово-політичної еліти та центральною владою, а також між феодалами та залежними від них селянами. У соціально-економічному відношенні перша половина XIX ст. характеризувалась прискоренням процесу розпаду старих феодальних відношень та впровадженням у життя нового капіталістичного способу виробництва, що супроводжувалось різким погіршенням становища селянства Боснії та Герцеговини.

Спроби керівництва Османської імперії зміцнити свої позиції у вілайеті шляхом проведення реформ наштовхувались на рішучий опір з боку боснійських бегів. Великі землевласники бачили у реформах загрозу існуванню економічному та політико-адміністративному впливу. Крім того, намагання Стамбула змінити ситуацію розцінювалась ними, а також військовим керівництвом візірлука як поступки християнам. Цей аргумент

використовувався для залучення до боротьби із султанським урядом широких прошарків мусульманського населення.

Унаслідок опору місцевої еліти Порті не вдалось послідовно провести жодних перетворень. Вплив візира в регіоні залишався номінальним, реальна ж влада належала аянам. Фактично Боснія та Герцеговина до 1851 р. мала статус автономії, але вона не була юридично оформлена [15, 64; 18, 271].

На початку XIX ст. під впливом антиосманської боротьби Сербського та Чорногорського князівств з'явилися перші ознаки боснійського визвольного руху. Активну роль у ньому відігравали представники православного духовенства.

У 1803 р. архімандрит А. Гагович під час своєї дипломатичної місії до Санкт-Петербурга запропонував створити на Балканах Слов'яно-Сербське царство, яке б очолив один із великих князів російської імператорської родини [22, 48].

Під час Першого сербського повстання 1804 – 1813 рр. у Боснії та Герцеговині відбулись антитурецькі виступи селян. Повстанці, очолювані Й. Янчичем, підтримували зв'язки із сербами й австрійцями [21, 120-125].

20 рр. XIX ст. характеризувались посиленням мусульманського сепаратистського руху, центром якого було місто Сараєво. Провідну роль в опозиції відігравали яничари. Після розпуску в 1826 р. корпусу яничар боротьбу проти реформ очолили великі феодали-аяни, які були незадоволені зменшенням свого впливу в регіоні.

Протягом 20 – т30 рр. XIX ст. значний вплив на розвиток подій у цьому регіоні мала ідея державного об'єднання південнослов'янських народів під проводом Сербського князівства та пропаганда національної єдності сербів. У цей час у Боснії та Герцеговині виникає кілька таємних організацій, що мали на меті зміцнення зв'язків із Сербією та майбутнє з'єднання в єдину державу.

У 1831 р. відбулось повстання боснійських мусульман під керівництвом Гусейн-бега Градашчевича. Повстанці виступали проти військових перетворень, які передбачали створення в Боснії та Герцеговині замість яничарських загонів регулярного війська. Також висувалась вимога надання Боснійському вілайету самоврядування з правом обирати візира серед місцевих бегів та аянів, зберігаючи верховну владу султана та виплати щорічної данини. Військо повстанців здобуло кілька перемог і завдало нищівної поразки турецькій армії на Косовому полі. Гусейн-бега проголосили боснійським візирем. Але після відмови Герцеговини приєднатись до повстання цей виступ було придушено.

У 1833 р. імперському уряду вдалось провести адміністративні реформи. Герцеговину виділили в окремий Мостарський візирлук. Боснію (Травницький візирлук) розділили на 6 санджаків – Бихачський, Боснійський, Зачазманський, Зворницький, Клишський та Крчський та 42 нахії, які поділялись на громади. Адміністративна влада у візирлуках належала султанським намісникам. У 1845 р. при них були створені меджліси (збори), членів яких призначав імперський уряд. До їх складу входили представники християн і мусульман. Подібні меджліси були створені в санджаках і нахіях [18, 272].

Після придушення повстання Гусейн-бега серед боснійських мусульман продовжували існувати сепаратистські настрої. Місцеві феодали не бажали втрачати свої права та земельні володіння. Особливе обурення у бегів викликало зменшення їх політичної ролі в місцевих диванах і меджлісах у зв'язку з упровадженням у систему управління вілайетом інституту чиновників, які призначалися Стамбулом. Усе це, поряд з намаганням відігравати вирішальну роль в адміністративно-політичних справах, зумовлювало подальші виступи проти перетворень центральної влади. В цей час серед боснійської еліти з'являються думки про автономію Боснії та Герцеговини за зразком Єгипту або Сирії та перехід усієї повноти влади до представників найзаможніших родин [2, 18].

У 1837 р. проти урядового курсу реформ виступили феодали Сараєво та Боснійської Крайни. В останній опозиційний рух тривав і в 40 рр. ХІХ ст. Танзиматські реформи, що проводились в Оттоманській імперії у цей час, у Боснії та Герцеговині впроваджувались зі значним запізненням.

У 40 рр. ХІХ ст. під впливом монахів-францисканців, що займались поширенням серед християн Південно-Східної Європи ідей ілліризму, почалися антиосманські виступи боснійських католиків. Керівник цього руху Й.Ф. Юкич стверджував, що в Боснії та Герцеговині мешкає один народ – бошняки, який є складовою частиною іллірів. Представники католицької опозиції розробляли та відправляли звернення та меморандуми султанському уряду, в яких вимагали забезпечення рівноправної участі християн і мусульман в управлінні візирлуком, свободи зборів, союзів, віросповідання, права займатися ремеслом та торгівлею незалежно від релігійної приналежності, організації поштового та інших засобів сполучення, створення типографії для християнського населення, будівництва шкіл. Ці вимоги були досить сміливими і мали успіх у католиків і православних, оскільки містили елементи демократичних перетворень та передбачали введення місцевої адміністративної автономії у Боснії та Герцеговині [14, 103].

У наступні роки представники обох гілок християнства разом брали участь в антитурецьких виступах, що пояснювалось їх спільними поглядами під час боротьби за свої права. У той час католики ще не усвідомлювали себе хорватами, на відміну від сербів, які зберегли свій етнізм із часів середньовіччя [22, 49].

Лише на початку 50 рр. XIX ст. Порта подолала сепаратизм великих землевласників. У Боснію було направлено регулярне військо під керівництвом Омер-паші Латаса. Після того як значну частину місцевих бегів стратили, авторитет султанської влади значно зріс. Крім того, у 1851 р. Омер-паша Латас ліквідував залишки спахійської системи та в наступні роки провів ряд адміністративних перетворень, головне завдання яких полягало в посиленні ролі імперського центру й обмеженні прав і свобод місцевих феодалів.

Османський уряд запровадив новий адміністративний поділ на каймакамлуки та мюдирлуки (срезі), який значною мірою був відмінним від раніше існуючих санджаків та кадилуків (нахій). За цією реформою Боснійський вілайет поділили на шість каймакамлуків – Банялуцький, Бихачський, Зворницький, Новопазарський, Сараєвський та Травницький; Герцеговинський – на три: Мостарський, Плевальський та Требінський. У цілому на території цих земель було створено 9 каймакамлуків і 60 мюдирлуків [18, 273].

Нахії втратили своє значення територіально-адміністративної одиниці. Вся повнота влади у каймакалуках зосереджувалась у руках каймаків, у мюдирлуках – мюдирів. Судові функції знаходились у каймаків і кадіїв. Дорадчим органом були меджлиси [16, 11].

Герцеговинський вілайет, так само як і Боснійський, мав власну окрему адміністрацію, але в питаннях, що стосувалися економічного та політичного розвитку обох провінцій, підкорявся боснійському візирю. На ключові адміністративні посади призначалися не босняки, а етнічні турки, більшість з яких приїздила зі Стамбула та інших частин Оттоманської держави.

У 50 – 60-х рр. XIX ст. у Герцеговині відбулось кілька антитурецьких повстань під керівництвом Л. Вукаловича, під час яких висувались вимоги зрівняння в правах (релігійних, майнових і судових) мусульман і християн та приєднання до Чорногорії [12, 44]. Правлячі чорногорські кола підтримували визвольну боротьбу герцеговинців, тому це часто призводило до відкритого військового протистояння між Чорногорським князівством та Османською імперією.

Одночасно в меморандумах, розроблених під час антиурядових виступів, особливо у процесі останнього (1861 – 1862 рр.), неодноразово порушувалось

питання про необхідність місцевої адміністративної автономії Боснії та Герцеговини [14, 109].

Слід відзначити, що специфіка суспільно-політичного становища Герцеговини в складі Оттоманської держави полягала в адміністративному й судовому самоврядуванні деяких прикордонних із Чорногорією герцеговинських територій – Єзера, Шаранци, Пива, Дробняка. Їх залежність від центральної адміністрації полягала у виплаті десятини та митного збору. Населення повинно було утримувати військові загони для забезпечення охорони чорногорського кордону, але за рахунок Порти.

У результаті повстань 50 – 60 рр. XIX ст. південні та південно-східні райони Герцеговини зберегли систему місцевого самоврядування, населення припинило платити податки, з цієї території були виведені всі османські війська, апарат султанських чиновників був ліквідований [1, 1 – 2].

Унаслідок цього почали створюватися місцеві органи влади під безпосереднім впливом державної системи Чорногорського князівства. Адміністративно-судові функції передали в руки капітанів і сердарів, які призначалися. Сенат Чорногорії став вищим судово-адміністративним органом для герцеговинців прикордонних територій. Незважаючи на поразку повстань у Герцеговині разом із збереженням самоврядування в деяких районах, частина прикордонних земель (Грахово, частина Банян, Дробняка та ін.) увійшла до складу Чорногорського князівства.

У 60 рр. XIX ст. боснійсько-герцеговинська проблема стала каменем спотикання під час реалізації ідей Балканського союзу і створення сербського та чорногорського варіантів союзного договору. Чорногорський проект передбачав приєднання Боснії і частини Старої Сербії до Сербського князівства, а Герцеговини та іншої частини Старої Сербії – до Чорногорії. Але правлячі сербські кола, династія Обреновичів відкинули подібну пропозицію, а у 1870 р. почали вимагати згоди Чорногорського князівства на включення до складу Сербії обох територій – Боснії та Герцеговини.

У середині 60 рр. XIX ст. у період адміністративних реформ в Османській імперії Боснійський та Герцеговинський візірлуки об'єднали в Боснійський вілайет (1865 р.), до складу якого входило 7 санджаків – Бихачський, Боснійський, Герцеговинський, Зачазманський, Зворницький, Клишський та Крчський. Останні ділились на кази, або срезі, яких нараховувалось 59.

Очолював адміністрацію вілайету намісник султана – валі, який виконував вищі судові, адміністративні, фінансові та політичні функції. Допомогали валі відповідні міністерства Оттоманської держави, які направляли своїх чиновників –

директорів фінансів, канцелярії, громадського будівництва, комісара з іноземних справ і відносини з урядами та консульствами держав, чиновника з аграрних і торгівельних питань, верховного суддю. Крім того, були створені адміністративна рада краю, а також Велике віче, до складу якого входило по три представники від кожного санджака – усього 21 чоловік [18, 278].

70 рр. XIX ст. характеризувались новим загостренням Східного питання. Стамбульський уряд не лише не проводив обіцяних ще у 50 рр. реформ зрівняння в правах християн з мусульманами, а, навпаки, намагався посилити тиск на перших.

У 1873 р. Порта видала кілька постанов, які обмежували права християнського населення в справі народної освіти в Боснії та Герцеговині, згідно з якими міські училища, що утримувались за кошти православних громад, передавались в управління османського міністерства народної просвіти, а громадам було дозволено керувати лише сільськими школами. Такі дії султанської адміністрації призвели до зростання акцій непокори імперському центру та початку нових хвиль арештів місцевих християн, яких Стамбул звинувачував у заколоті. Унаслідок цього частина населення боснійсько-герцеговинських земель була змушена втекти до Австрії і Чорногорії – це дозволяло турецькому уряду звинувачувати боснійців у підбурюванні до повстання. Намагаючись зупинити поширення масштабів антиосманських виступів, султан погодився на амністію втікачів. Але цей крок лише на певний час відновив порядок у цьому регіоні.

У 1874 – на початку 1875 рр. правлячі кола Оттоманської імперії перейшли до відкритого економічного тиску на християн та збільшили десятинний податок на сільськогосподарські продукти після вкрай невдалого врожаю. Боснійці відмовлялись сплачувати податки, знову почались антиосманські виступи. Щоб локалізувати ці події, султан призначив нового валі Боснійського вілайету, але усунення турецьких чиновників із посад не призвело до реальних змін у становищі обох провінцій. Національно-визвольний рух поширювався на нові території.

Таким чином, унаслідок турецького завоювання Боснія та Герцеговина протягом другої половини XV – першої половини 70 рр. XIX ст. перетворилися в постійне джерело напруги на Балканському півострові. Крім того, процес ісламізації призвів до політичного, соціально-економічного та етнокультурного розмежування серед боснійців.

Специфічне внутрішнє та зовнішнє становище даного регіону в складі Османської імперії полягало в тому, що він трансформувався в особливу

міжцивілізаційну контактну зону, у середині якої перетинались трансконтинентальні комунікації та сформувалось оригінальне й неповторне поєднання етносів та релігій.

В умовах украй складного внутрішнього та зовнішнього становища Оттоманської Порти у другій половині 50 – першій половині 70 рр. XIX ст. ситуація в Боснії та Герцеговині загострилась. Суперечності політичного, релігійного та соціально-економічного характеру доповнювало й посилювало зростання сепаратизму місцевих можновладців, які вимагали надання автономії, а також активізація національно-визвольної боротьби християнського населення, яке вимагало проведення демократичних реформ, що передбачали б зрівняння в правах мусульман із християнами та надання адміністративної автономії Боснії та Герцеговині. Проте на початку 70 рр. XIX ст. Стамбул не збирався проводити будь-які перетворення у своїх північно-західних володіннях, а, навпаки, намагався посилити тиск на населення цього регіону.

Усі ці фактори призвели до того, що в другій половині XIX ст. боснійсько-герцеговинська проблема почала поступово загострюватися та привертати до себе увагу не лише султанських чиновників, але й дипломатів та політичних діячів європейських держав, що врешті-решт призвело до початку Східної кризи 1875 – 1878 рр.

Джерела та література

1. Архив внешней политики Российской империи. – Ф. № 180 „Посольство в Константинополе”. – 1861. – Оп. 517/2. – Д. 2123.
2. Буне и устанции у Босни и Херцеговине у XIX веку. – Београд: Војноисториски ин-т ЈНА, 1952. – 170 с.
3. Гончаренко А.В. Боснійський вілайет у 1800 – 1874 рр. // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2003. – № XI – XII. – С. 92 – 99.
4. Гончаренко А.В. Боснійські мусульмани (друга половина XV – 50-ті рр. XIX ст.) // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Видавництво інституту проблем штучного інтелекту, 2003. – № 3. – С. 90-94.
5. Гончаренко А.В. Боснія та Герцеговина в складі Османської імперії у другій половині XV – 70-х рр. XIX ст. // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Рута, 2002. – Т. 9. – С. 242 – 246.
6. Гончаренко А.В. Генезис боснійсько-мусульманського етносу (кінець XV – перша половина XIX ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДУ, 2005. – Вип. XIX. – С. 13 – 16.
7. Гончаренко А.В. Роль релігійного фактора у формуванні боснійсько-мусульманського етносу (друга половина XV – початок XIX ст.) // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: Видавництво інституту проблем штучного інтелекту, 2003. – С. 82 – 84.

8. Гончаренко А.В. Сепаратистський рух боснійських мусульман у другій половині XVII – 50-х рр. XIX ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин: НДПУ імені Миколи Гоголя, 2002. – Вип. 21. – С. 56 – 59.
9. Гончаренко А.В. Становлення боснійсько-герцеговинського визвольного руху: 1800 – 1874 рр. // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2005. – № XV. – С. 122 – 127.
10. Грачев В.П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений). – М.: Наука, 1990. – 198 с.
11. Славич Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. – К.: Свенас, 2003. – Т. I. – 512 с.
12. Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. – М.: Вече, 2000. – 416 с.
13. Илич С. Религиозные брожения в Османской Боснии во второй половине XVI в. // Вопросы истории. – 2002. – № 2. – С. 133 – 135.
14. Кондратьева В.Н. Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60 – 70-е годы XIX в.). – М.: Наука, 1971. – 239 с.
15. Мыльников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII – XIX веке (закономерности, типология и периодизация процесса) // Вопросы истории. – 1987. – № 8. – С. 60 – 78.
16. Пејаповић Ђ. Становништво Босне и Херцеговине. – Београд: Научна книга, 1955. – 120 с.
17. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. – М.: Эксмо, 2003. – 416 с.
18. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е гг. XIX в. / Отв. ред. И.С. Достян. – М.: Наука, 1986. – 432 с.
19. Фрейдзон В.И. К истории боснийско-мусульманского этноса. // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурные аспекты. – М.: Наука, 1981. – С. 329 – 340.
20. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: Пер. с англ. – М.: АСТ. – 2003. – 605 с.
21. Чубриловић В. Први српски устанак и босански Срби. – Београд: Кон, 1939. – 132 с.
22. Чуркина И.В. Национальная церковь и формирование южнославянских наций. // Вопросы истории. – 2001. – № 3. – С. 39 – 58.

Гончаренко А.В. Истоки боснийско-герцеговинского вопроса (60 гг. XV – первая половина 70 гг. XIX вв.).

В статье исследованы причины возникновения боснийско-герцеговинского вопроса. Рассмотрена специфика положения Боснии и Герцеговины в составе Османской империи. Проанализирован процесс становления боснийско-мусульманского этноса. Охарактеризовано национально-освободительное движение христианского населения Боснии и Герцеговины.

Goncharenko A.V. The sources on the question of Bosnia and Herzegovina (the 60-th years of XV – the first course 70-th years of XIX centuries).

In the article the causes of rise on the question of Bosnia and Herzegovina was investigated. The specific position of Bosnia and Herzegovina as a component part of Osman Empire was examined. The process of formation of bosnia-muslim ethnic was analyzed. The national-liberation movement of christian population of Bosnia and Herzegovina was characted.

УДК 94(100)''1918/1920''

Кондратенко С.В.

ПОЛІТИКА США ЩОДО РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ У 1918 – 1920 рр.

Взаємовідносини між США і Росією у ХХ ст. викликають особливий інтерес у дослідників. Це зрозуміло, оскільки ці дві держави справляли великий вплив на розвиток історичних подій, крім того контакти між ними налагоджувалися складно й суперечливо. Велику увагу істориків привертає період невизнання США Радянської республіки, особливо перші його роки – роки участі американських військ в інтервенції проти Росії.

Історіографія проблеми досить чисельна. На особливу увагу заслуговують монографії радянських учених: Л.А. Гвішиані, З.М. Гершова, Г.К. Селезньова, О.В. Теренова [3; 4; 9; 12]. У більшості з цих праць головна увага приділяється ролі СРСР, політика ж США щодо Радянського Союзу висвітлена в окремих аспектах.

У 2004 р. була видана робота Г.Н. Севостьянова „Москва – Вашингтон: На шляху до визнання. 1918-1933”, в якій автор розглянув причини тривалого невизнання СРСР [8].

Серед американських учених, які займалися дослідженням порушеної проблематики, слід виділити Т. Бейлі, Р. Браудера, Д. Кеннана, П. Файліна, Б. Фарнсуорт, Л. Фішера та ін.

Серед українських істориків, що досліджували особливості розвитку радянсько-американських відносин, необхідно назвати Г.Н. Цвіткова [13].

Однак проблема початкового періоду американо-радянських відносин після приходу більшовиків до влади в Росії недостатньо висвітлена в науковій літературі та потребує подальшого вивчення.

Метою статті є спроба дослідити зовнішню політику США щодо Радянської Росії у 1918 – 1920 рр. – від участі військ США в інтервенції проти Росії до прийняття ноти Колбі, яка стала юридичним підґрунтям невизнання СРСР.

Вирішальний 1917 рік позначений для Росії падінням імперії, відреченням Миколи II від престолу, діяльністю Тимчасового уряду та приходом більшовиків до влади. 21 листопада радянський уряд звернувся до послів союзних держав із пропозицією негайного перемир'я та відкриття мирних переговорів. Нота була направлена послу США [5, 16 – 17].

8 листопада 1917 р. державний секретар США Роберт Ленсінг, продивляючись депеші, звернув увагу на телеграму «Ассошіейтед Пресс»,

отриману з Петрограда. Він записав у свій робочий щоденник: «Більшовики скинули уряд». У той же день у держдепартамент надійшла телеграма із Стокгольма від посланника А. Моріса про незвичайні події в Петрограді, прихід більшовиків до влади, їх заяву про припинення війни. Посол Д. Френсіс скуповував телеграфувати про несподівані події в столиці Росії [7, 58].

Президент Вудро Вільсон не надав великого значення інформації, яка надходила. Виступаючи 12 листопада 1917 р. на з'їзді Американської федерації праці, він закликав більше поставляти озброєння і боєприпасів в армію, продовжувати війну до перемоги над Німеччиною; людей, які увійшли в новий уряд у Петрограді, він називав «пустими фантазерами», які можуть бути скинуті Німеччиною. На засіданні кабінету президент зазначив: «Поки що передчасно говорити про крах Росії – треба чекати» [7, 133]. В. Вільсон вважав, що прихід більшовиків до влади недовготривалий, бо вони не зможуть знайти виходу із затяжної політичної кризи, в якій опинилася Росія.

24 листопада 1917 р. державний секретар США Р. Ленсінг заявив колишньому послу Тимчасового уряду Б.А. Бахметеву, що офіційний Вашингтон має намір ігнорувати нову владу і визнавати тільки його. США припинили поставляти в Росію військові товари й продовольство.

Коли стало відомо, що Швеція, Норвегія, Нідерланди та Данія збираються укласти угоди з радянським урядом, Р. Ленсінг доручив американським представникам у цих країнах вимагати від їх урядів «наслідувати інші держави» [9, 82].

У січні 1918 р. радянський уряд спробував установити контакти з Вашингтоном, призначивши своїм представником у США американського громадського діяча Д. Ріда. 16 січня Народний комісаріат іноземних справ РСФСР передавав про це повідомлення в пресу, проінформував Д. Френсіса та зазначив, що «громадянин Джон Рід призначений консулом Російської республіки в Нью-Йорку» [3, 44]. Американська влада не відповіла на це повідомлення. 11 квітня Г.В. Чичерін видав іншому діячеві США А.Р. Вільямсу документ з повноваженнями відкрити Російське інформаційне бюро у Вашингтоні. Нова спроба налагодити відносини між двома країнами також була відхилена держдепартаментом.

8 січня 1918 р. В. Вільсон у посланні до конгресу проголосив умови миру, відомі як «14 пунктів». Цей документ був програмою перебудови післявоєнного світу за участі США та мав на меті зберегти Росію у війні проти Німеччини. У пункті VI послання, що стосувався Росії, йшлося про готовність США забезпечити їй співробітництво з іншими націями, підтримку в проведенні

незалежної національної політики. Як бачимо, обіцянки були обнадійливими. VI пункт був сформульований за активної та безпосередньої участі полковника Хауза та колишнього посла Бахметева. Росії обіцялась допомога з метою збереження Східного фронту, утримання її від зближення з Німеччиною.

Після ратифікації Брестського мирного договору 15 березня 1918 р. стратегічне становище союзних держав різко змінилося в негативний бік.

Унаслідок цього 15 березня в Лондоні відбулася зустріч прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ Великобританії, Франції та Італії. Її учасники ухвалили рішення про збройну інтервенцію в Сибір і на північ, про що на наступний день британський міністр іноземних справ А.Дж. Бальфур повідомив американський уряд. Через три дні 18 березня до Мурманська прибув французький крейсер.

21 лютого 1918 р. американський посол у Росії Д. Френсіс направив держсекретарю США Р. Ленсінгу телеграму з пропозицією організувати окупацію Владивостока, Мурманська й Архангельська. 27 лютого В. Вільсон схвалив ідею про висадку японських військ у Владивостоці. 4 квітня 1918 р. член французької військової місії в Росії майор Ж. Пішон надав урядові доповідь «Про плани інтервенції в Сибір». Характерно, що наступного дня японські війська висадилися у Владивостоці і почали просування уздовж Транссибірської магістралі в напрямі до Байкалу. Д. Френсіс заявив, що висадка японців не має політичного значення. Це – лише запобіжні заходи з метою організації безпеки іноземних громадян, зокрема солдатів чехословацького корпусу, сформованого з військовополонених.

Улітку 1918 р. у США активно обговорювалося питання про участь американських військ в інтервенції проти Росії. Єдиної думки не було. До підписання Брест-Литовського миру В. Вільсон утримувався від участі у спробах Великобританії і Франції скинути уряд Радянської Росії шляхом застосування військової сили. В держдепартаменті і серед експертів «Дослідження» йшли дебати про політику стосовно неї. Багато військових радників президента пропонували зосередити збройні сили передусім на Західному фронті в боротьбі проти Німеччини. Цієї думки дотримувався, зокрема, військовий міністр Н. Бейкер. 25 лютого 1918 р. генерал Т. Блісс, американський представник у Вищій Військовій Раді в Парижі, у своєму листі до військового міністра відзначив, що військові переваги інтервенції «відносно невеликі або досить проблематичні» [7, 234].

Проти участі в інтервенції на Півночі виступив консул в Архангельську Ф. Кох, а радники президента Ч. Грейс, Д. Матт, В. Маккормік та Н. Хейвуд

запропонували поки що обмежитися наданням економічної допомоги Росії, де становище ще не зовсім зрозуміле. Інтервенція, зауважували вони, може призвести до розчленування Росії на ряд держав, які можуть потрапити під контроль Англії, Франції та Японії. Цього остерігалися і в держдепартаменті.

Враховуючи все це, президент все ж поступово схилявся до більш активного втручання у справи Росії. На нього чинили тиснули французи й англійці.

За участь в інтервенції США на Далекому Сході виступав американський посол у Китаї П. Рейнш, який стверджував, що чехо-словацькі збройні сили необхідно зберегти в Сибіру, за їх підтримки можна контролювати весь Сибір [8, 16]. У травні Д. Кеннан під час бесіди з В. Вільсоном зазначив, що інтервенція є «не тільки стратегічно бажаною, але й тактично здійсненою» [1, 188-189].

6 липня 1918 р. під час наради у президента було ухвалено остаточне рішення про участь США у військовій інтервенції проти Росії та відправлення військ до Владивостока спільно з Францією і Великобританією. В офіційній заяві уряду США від 3 серпня 1918 р. зазначалося, що інтервенція в Росію здійснюється «тільки з метою надання можливого захисту і підтримки чехо-словакам проти озброєних австрійських і німецьких полонених», а також для «охорони військових складів» й організації «власного самозахисту» російського народу [3, 26]. Однак пізніше командувач американського експедиційного корпусу в Сибіру генерал У. Грейвс визнав, що «основний мотив для інтервенції не був повідомлений публіці» [13, 38].

15 серпня 1918 р. війська генерала У. Грейвса в кількості 5000 солдат прибули до Владивостока. Вони об'єдналися з філіппінським полком, який прибув раніше, і загальна їх чисельність досягла 9000 чоловік. 2 вересня У. Грейвс зустрівся з японським генералом К. Отані для координації спільних дій. Вони домовилися про просування в напрямі Омська з метою встановлення контролю над Транссибірською залізничною дорогою.

Першим актом інтервенції США і «союзних» держав на півночі європейської частини Росії була висадка десанту в Мурманську. 31 липня 1918 р. з американського крейсера «Олімпія» в Архангельську висадився десант англійських, французьких й американських військ. 3 серпня 1918 р. уряд США опублікував декларацію про відправлення спільно з Японією збройних сил до Владивостока для організації безпеки чехо-словакам. В Токіо погодилися. Ці плани і наміри були повідомлені Великобританії, Франції, Італії. Останні також погодилися, що відобразилося в деклараціях англійського й французького урядів від 8 серпня і 19 серпня 1918 р. [4, 194].

Улітку в Росії вкрай загострилася військова й політична ситуація та розпочалась Громадянська війна. Інтервенти діяли на Далекому Сході, в Сибіру, на Півночі і Півдні.

18 січня 1919 р. у Парижі відбулося відкриття конференції з підготовки мирних договорів із Німеччиною та її союзниками. Конференція працювала з січня 1919 р. по січень 1921 р. із перервами. Її учасники приділили значну увагу «російському питанню» [14, 11].

У листопаді 1918 р. М.М. Литвинов направив ноту президенту В. Вільсону з пропозицією вивести іноземні війська з російської території і зняти економічну блокаду.

У відповідь на ноту Литвинова до Стокгольма прибув емісар президента США Буклер, який з 14 по 16 січня 1919 р. вів бесіди з Литвиновим і Воровським, під час яких обговорювалися питання відносин радянської Росії з країнами Антанти і США.

Після прибуття до Парижа У. Буклер 18 січня 1919 р. проінформував держсекретаря Р. Ленсінга про зустрічі з М. Литвиновим. Така ж інформація надійшла і президентові 22 січня 1919 р. В. Вільсон зробив повідомлення на засіданні Ради десяти, і за його пропозицією було ухвалено рішення про скликання конференції на Принцевих островах, поблизу Константинополя, за участі всіх ворогуючих в Росії сил і представників держав Антанти.

Однак конференція не відбулася. Ідея В. Вільсона і Д. Ллойд-Джорджа виявилася нереальною. Президент відбув до США. Постало питання: як діяти далі? Британський військовий міністр У. Черчилль вимагав послати додаткові війська в Архангельськ та діяти рішучіше. 15 лютого 1919 р. він запропонував створити Союзню раду щодо російських справ. Його підтримав командувач союзних військ маршал Ф. Фош, який висунув план широкого наступу на Радянську Росію.

Американці висунули ідею вступити в переговори з Москвою. Хауз і Ленсінг вирішили відправити в Росію Булліта для збирання інформації про становище в країні. Йому також було доручено дізнатися, на яких умовах більшовики мають намір розпочати переговори про мир. Булліт – голова секретної місії – був аташе американської делегації на Паризькій конференції. До складу цієї місії також увійшли американський журналіст Л. Стеффенс, професійний розвідник капітан У. Петтіт та секретар-стенограф Р. Лінг [2, 44].

Радянському керівництву Булліт запропонував: 1) уряди, що існують на російській території, зберігаються; 2) військова допомога їм припиняється; 3) союзницькі війська виводяться; 4) радянський уряд визнає борги [15, 32].

Булліт був прийнятий Леніним та провів переговори з Чичеріним і Литвиновим. Текст мирної угоди союзних країн, що об'єдналися, розроблений

представником уряду США Буллітом та урядом РСФСР від 12 березня 1919 р., передбачав припинити бойові дії на всіх фронтах на території колишньої Російської імперії і Фінляндії і не починати ніяких нових дій. Перемир'я повинно продовжуватися до 2 квітня 1919 р. Під час обговорення питання про укладення миру конференція повинна погодитися з тим, щоб всі фактично існуючі на території колишньої Російської імперії і Фінляндії уряди зберегли свою владу, відмінити економічну блокаду Росії, військам союзних урядів, які об'єдналися, необхідно негайно залишити її межі, обговорити проблему боргів, радянському урядові надати право безперешкодного транзиту на всіх залізницях [6, 91 – 95].

Однак у США Хауз уже знав, що проект Булліта був відкинутий прем'єр-міністрами Великобританії та Франції, унаслідок чого В. Вільсон відзначив несвоєчасність обговорення даного питання.

На конференції американські дипломати почали спішно шукати вихід із несприятливої ситуації, викликаной провалом місії Булліта. З цього приводу радник президента Хауз згадав про пропозицію Гувера відносно можливості надання Росії продовольчої допомоги нарівні з європейськими державами. Президент схвалив цю ідею. 3 квітня 1919 р. відомий норвезький дослідник Арктики Ф. Нансен звернувся до Ради чотирьох – В. Вільсона, Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джорджа і М. Орландо з проханням підтримати гуманітарну допомогу для росіян. Союзники погодилися. Ф. Нансен повідомив про це Москву. Чичерін подякував йому і заявив про передачу Булліту остаточного проекту угоди. Однак відповідь від нього не отримана.

Таким чином, ця ініціатива конференції не була підтримана. У Вашингтоні були невдоволені, оскільки «російське питання» не було вирішене, не говорячи вже про зовнішньополітичні невдачі американської адміністрації на конференції в Парижі. Крім того, провал американської дипломатії був для В. Вільсона особистою трагедією.

Улітку 1919 р. військові події в Росії розгорталися бурхливо, внаслідок чого У. Черчілль проголосив похід «14 держав» проти неї.

27 квітня 1919 р. В. Вільсон і Рада чотирьох пообіцяли Колчаку надання допомоги у вигляді військового спорядження й продовольства за умови поновлення роботи Установчих зборів, забезпечення незалежності Фінляндії і Польщі, визнання автономних перетворень на Кавказі, входження в Лігу націй, виплати національного боргу Росії. Колчак прийняв ці умови. 3 червня Великобританія, Франція, Італія, США пообіцяли генералу підтримку в боротьбі проти більшовиків.

Перш ніж надати вагому підтримку Колчаку, президент вирішив направити до Омська делегацію, перед якою було поставлене завдання оцінити

ймовірність його успіху в боротьбі проти більшовиків. 22 липня 1919 р. посол США в Японії Р. Морріс і У. Грейвс прибули до Омська. Якщо Колчак оцінював ситуацію вкрай оптимістично, то Морріс оцінив її як критичну.

Думки Р. Морріса і У. Грейвса підтвердилися. Восени 1919 р. становище на фронтах різко змінилося. Червона Армія перейшла в контрнаступ.

9 грудня 1919 р. Бахметев звернувся в держдепартамент із проханням надати допомогу Денікіну. Заступник держсекретаря Б. Лонг під час бесіди з послом зазначив, що боротьба проти більшовизму у вигляді військової інтервенції союзних держав довела свою неспроможність і «США не готові вступати у військову кампанію ні у складі союзників, ні самотійно» [8, 33].

У жовтні 1919 р. армія Юденича була розбита. Такого розвитку воєнних подій Вища Військова Рада країн Антанти не чекала. В кінці вересня англійське командування почало вивід військ з Архангельська, а 12 жовтня вони залишили Мурманськ. У Вашингтоні в цей час також обговорювалося питання про вивід американських військ з Далекого Сходу і з Сибіру. На цьому наполягали військовий міністр Н. Бейкер і генерал Т. Блісс. За продовження інтервенції виступали держсекретар Р. Ленсінг і Д.К. Пул, який надав спеціальний меморандум з даного питання.

І тільки 29 грудня 1919 р. була досягнута домовленість між В. Вільсоном і Н. Бейкером про вивід військ з Росії при першій нагоді і необхідність прискорити репатріацію чехо-словацьких полонених. У цей же день про це було повідомлено генералу У. Грейвсу.

Воєнні події спонукали Вищу раду Антанти і США оголосити 10 жовтня 1919 р. економічну блокаду РСФСР.

22 грудня 1919 р. Р. Ленсінг все ж погодився на евакуацію американських військ з Сибіру, хоча керівник російського відділу держдепартаменту Д. Пул був проти.

Початок 1920 р. був позначений значними воєнними і політичними подіями, внаслідок яких 20 січня Вища Військова Рада заявила про відміну економічної блокади РСФСР.

На півночі білогвардійські формування в лютому почали евакуацію з Архангельська. 13 березня 1920 р. було звільнено Мурманськ.

У січні – березні 1920 р. американські війська почали евакуюватись із Владивостока. І це було не випадково, оскільки в конгресі і країні розповсюджувався рух проти інтервенції і блокади Росії [12, 158]. 7 січня 1920 р. сенатор Р. Пафоллет заявив, що після війни з Німеччиною питання про збереження військ союзників на території Росії втратило законну силу. Влітку сенатор Х. Джонсон зробив запит у Сенаті: на якій підставі американські війська

відправлені до Росії. Сенатором була ухвалена резолюція з вимогою викласти причини американської військової експедиції в Росію. 5 вересня 1920 р. сенатор У. Бора виступив з промовою, в якій засудив блокаду Радянської Росії.

Радянсько-польська війна викликала зацікавленість світового співтовариства. 20 липня 1920 р. італійський посол у Вашингтоні барон Авеццана звернувся до держсекретаря Колбі з питанням про ставлення офіційного Вашингтона до російсько-польських подій. Водночас у державному департаменті поспішно приступили (зі схвалення президента і під керівництвом Колбі) до підготовки ноти про становище в Польщі і позиції США. У цій роботі безпосередню участь брав публіцист Спарго, близький друг Бахметєва.

9 серпня 1920 р. Колбі направив текст ноти президенту, який її схвалив.

10 серпня 1920 р. нота була опублікована. Вона починалася зі згадки про вторгнення Червоної Армії на територію Польщі й висловлення жалю з приводу того, що Росія вийшла з війни.

У ноті відзначалось побажання зберегти політичну незалежність і територіальну цілісність Польщі. Американський уряд відмовлявся від участі в міжнародній конференції. Згідно з нотою кордони Росії не повинні були включати Фінляндію, етнічну Польщу і частину Вірменської держави. Колбі порадив лідерам Польщі не чинити анексію щодо великих етнічно російських територій і намагатися швидше припинити військові дії.

Неможливо уявити, зазначалося в ноті, визнання радянської влади, що підтримує III Інтернаціонал, який має на меті здійснити світову революцію. Неприпустимі ніякі дискусії про перемир'я. У відносинах з Росією не може бути відвертості, довіри та поваги. Визнання, на його думку, є безумовною й абсолютною неможливістю. Це мотивувалося моральними міркуваннями й переконанням у нетривалості радянської влади. Американський уряд закликав інші країни наслідувати його прикладу.

Таким чином, у кінці 1920 р. закінчився період збройної боротьби в Радянській Росії. Її політичною історією стали іноземна інтервенція, морська блокада портів та ізоляція сухопутних кордонів, військова та фінансова підтримка Антантою і США всіх антибільшовицьких урядів і взагалі Громадянської війни в Росії. Уряд США посилав свої війська на Далекий Схід і в район Архангельська.

Після провалу інтервенції США була прийнята нота Колбі. Довгі роки адміністрація США, як засвідчило життя, притримувалася політики невизнання Радянської Росії, змінюючи лише методи і форми залежно від внутрішнього становища в країні та подій у світі. Перспективними є подальші розвідки в напрямі дослідження причин зміни політики Сполучених Штатів Америки щодо Радянської Росії та поступового зближення двох країн.

Джерела та література

1. Вильмс А. Американская интервенция в России в 1917 – 1920 гг. // История СССР. – 1964. – № 9. – С. 187 – 198.
2. Гвишиани Л. Год 1919, миссия Уильяма Буллита // США. Экономика. Политика. Идеология. – 1970. – № 1. – С. 80 – 92.
3. Гвишиани Л. Советская Россия и США (1917-1920). – М.: Наука. – 344 с.
4. Гершов З.М. Вудро Вильсон. – М.: Мысль, 1983. – 335 с.
5. Документы внешней политики СССР. – Т I: 7ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г. / Ред. коллегия: И.Н. Земсков и др. – 1957. – 771 с.
6. Документы внешней политики СССР. – Т II: 1января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Ред. коллегия: К.Г. Деев и др. – 1958. – 803 с.
7. Дэвис Д.Э., Трани Ю.П. Первая холодная война. Наследие Вудро Вильсона в советско-американских отношениях. – М.: Олма-пресс, 2002. – 477 с.
8. Севостьянов Г.Н. Москва – Вашингтон: На пути к признанию. 1918 – 1933. – М.: Наука, 2004. – 405 с.
9. Селезнев Г.К. Тень доллара над Россией. Из истории американо-русских отношений. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – 389 с.
10. Советско-американские отношения: годы непризнания. 1918 – 1926 гг.: Документы / Под ред. Г.Н. Севостьянова, Дж. Хэлема. – М.: МФД, 2002. – 632 с.
11. Советско-американские отношения: Годы непризнания. 1927 – 1933 гг.: Документы / Под ред. Г.Н. Севостьянова, Дж. Хэлема. – М.: МФД, 2002. – 715 с.
12. Теремов О.В. Партийно-политическая борьба в Конгрессе США по вопросу об американской интервенции в Советской России (1918 – 1920 гг.). – М.: Наука, 1989. – 205 с.
13. Цветков Г.Н. Шестнадцать лет непризнания. – К.: Издательство Киевского университета, 1971. – 245 с.
14. Штейн Б.Е. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919 – 1920). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – 398 с.
15. Beatrice Farnsworth. William C. Bullit and the Soviet Union. – Bloomington and London, 1967. – 324 p.

Кондратенко С.В. Политика США в отношении Советской России в 1918 – 1920 гг.

Данная статья посвящена внешней политике Соединенных Штатов Америки по отношению к Советской России 1918 – 1920 гг. Особое внимание уделено рассмотрению событий, связанных с интервенцией американских войск на территорию России.

Kondratenko S.V. The American policy towards Soviet Russia in 1918 – 1920.

This article is devoted to the foreign policy of United States of America towards Soviet Russia in 1918–1920. The special attention is paid to events connected with intervention American forces to the Russia territory.

УДК 94(47+57) 1941

Лахман С.М.

РАДЯНСЬКІ МЕХАНІЗОВАНІ КОРПУСИ В ЧЕРВНІ-СЕРПНІ 1941 РОКУ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ

Радянський Союз став шостою країною світу, що почала випуск власних танків наприкінці 1920 р. з перших зразків машини "Російський Рено". Саме у СРСР народилася теорія глибокої операції, що спирається на танки механізованого наступу всередину оборони противника, саме тут на початку 30-х років були створені перші бронетанкові з'єднання, призначені не для посилення піхоти, а для самостійних дій. Нарешті, саме радянські танки з радянськими командирами взяли участь у перших танкових боях після закінчення Першої світової війни – це відбулося в 1936-1937 рр. в Іспанії. Все це обумовлює актуальність даної проблеми, оскільки, незважаючи на першість у розвитку бронетанкової промисловості, теорії застосування бронетанкових з'єднань, Червона Армія зазнала поразки на початковому етапі війни і втратила майже повністю свій танковий парк уже до кінця 1941 р.

Дослідженню радянських бронетанкових військ присвячено багато праць, але проблематика розвитку, теорії і практики застосування механізованих корпусів є недостатньо розробленою в історіографії. Проте з'явилися низка наукових праць, присвячених дослідженню даної проблеми. Серед них праці І. Дроговоза [3], колективна праця дослідників [10], які висвітлили деякі аспекти розвитку радянських танкових військ у 1937-1942 рр., а також праці В.В. Леонтьєва-Смирнова, Г.Д. Наумченка, І. Мощанського, А.І. Радзієвського, І.І. Ющука та інших. Матеріали з теорії та практики застосування і використання механізованих корпусів можна знайти у працях дослідників, які присвячені актуальним питанням Великої Вітчизняної війни – М.І. Мельтюхова, М. Коломійця, Ф.Д. Свердлова, К.Л. Сорокіна та інших.

Отже, зіткнення з досвідченим противником, яким була нацистська Німеччина, показало, що однієї кількості танків і їх технічних характеристик недостатньо для досягнення успіху. З'ясувалося, що в реальному бою набагато більшу роль відіграє "технологія війни" – якість техніки, організація постачання і ремонту, налагоджений зв'язок між підрозділами. А головне – підтримка танків цілком моторизованою піхотою, яка здатна не тільки закріпити досягнутий успіх, але й самостійно відбити неминучий ворожий контрнаступ.

У майбутній війні радянським механізованим корпусам приділялася головна роль. Цю ідею обґрунтував командувач Західного Особливого

військового округу генерал-полковник танкових військ Д.Г. Павлов на нараді вищого комісійного складу Червоної Армії в доповіді "Использование механизированных соединений в современной наступательной операции и ввод механизированного корпуса в прорыв " 26 грудня 1940 р. [6]. Стратегія і тактика дій радянських бронетанкових військ на початковому етапі Великої Вітчизняної війни цілком відповідала ідеям генерала Д. Павлова, але була невдалою і призвела до трагедії. Танковий корпус, що має велику ударно-пробивну силу і технічні можливості, у поєднанні з іншими рухомими родами військ (мотопіхота, кіннота, авіація) може і повинний вирішувати такі завдання:

1. Раптовим ударом порушити зосередження і розгортання головних сил противника.
2. Оточити і знищити головне угруповання противника.
3. Вийти на фланг і в тил і разом з військами, що діють із фронтами, знищити конфронтуючого противника.
4. Танковий корпус може і зобов'язаний розширити тактичний успіх в оперативний [6].

Ще в 20-х рр. радянські військові теоретики почали розробку основ глибокої операції і тактики глибокого бою. Матеріальну основу теорії глибокої операції становили такі технічні засоби боротьби, як артилерія, танки й авіація. Це була принципово нова теорія ведення бойових дій.

Глибока операція була багатогранною і включала: прорив тактичної оборони противника, розвиток тактичного успіху в оперативний, оперативне переслідування. Але на 1940 р., як ми бачимо з доповіді Д.Г. Павлова, радянське командування вважало танки, що входили в механізовані корпуси, головною ударною силою. Моторизована піхота розглядалася як щось допоміжне, не здатне до самостійних дій без танкової підтримки. Інші теоретики йшли ще далі, ніж Д.Г. Павлов. Так, І. Сухов у 1940 р. писав, що технічні засоби, навіть артилерія, призначаються лише в разі крайньої необхідності. Артилерійське забезпечення замінюється забезпеченням авіаційним [9, 37-60].

Навпаки, німецьке командування мало зовсім інший погляд на бойове застосування рухомих механізованих з'єднань та об'єднань. Г. Гудеріан у своїй праці "Танки вперед", що узагальнювала досвід німецьких бронетанкових військ у Другій світовій війні, писав про взаємодію родів військ у танковому з'єднанні так: "На открытой местности, особенно в пустыне, танки не только задают тон, но и выступают с важной сольной партией. На пересеченной местности с различными препятствиями они отходят на задний план или

вообще временно не играют никакой роли. В этих условиях на первый план выдвигается мотопехота и саперы” [1, 409].

У результаті німецькі бронетанкові війська ще в процесі свого будівництва створювалися як тонко збалансований інструмент, що має своїм головним завданням те саме, що й піхота: захоплення території, точніше ключових об'єктів на ній, контроль за якими ставить противника в не вигідне становище і веде до його розгрому. Всі інші завдання танків були підпорядковані досягненню цієї мети.

Водночас радянські воєначальники, заворожені танковою міццю, розглядали механізовані війська як засіб безпосереднього розгрому противника, знищення його живої сили і техніки. Моторизована піхота і навіть додана механізованому корпусу артилерія мали відіграти підлеглу роль, головним засобом досягнення успіху бачилися винятково танки.

Радянське військове керівництво розглядало механізовані корпуси тільки як знаряддя наступу. Це видно вже з простого порівняння штатів радянських і німецьких бронетанкових з'єднань. Німецькі танкові дивізії 1941 р. мали велику кількість мотопіхоти – близько 7 тисяч чоловік у п'ятих батальйонах із загальною чисельністю дивізії 13700 чоловік [2, 407]. Військові дії двох маневрених кампаній принесли вермахту значний досвід, а от у Червоної Армії такого досвіду не було. Тому радянська танкова дивізія по штату 1940 р. мала 10940 чоловік, але на 375 танків у восьми танкових батальйонах приходилося всього три батальйони мотопіхоти загальною чисельністю близько 3 тисяч чоловік, а також лише 2000 одиниць ручної стрілецької зброї [10, 99]. Проти 2100 автомобілів і 1300 мотоциклів у німецькій танковій дивізії в Червоній Армії було в наявності лише по 1360 автомобілів у танковій і 1540 – у моторизованій дивізії [10, 99]. Крім того, до штатної укомплектованості наближалися лише дивізії в механізованих корпусах формування, а більшість з них не мало і зазначеної кількості машин. Протитанковою артилерією механізовані корпуси теж не оснащувалися.

До початку війни в різній стадії формування знаходилося 29 механізованих корпусів, що склалися з двох танкових, однієї моторизованої дивізій, мотоциклетного полку, окремого батальйону зв'язку, окремого інженерного батальйону й інших корпусних підрозділів. У цілому, з урахуванням корпусних частин і підрозділів механізований корпус повинен був мати понад 36 тис. чоловік, 1031 танк (у тому числі 546 КВ і Т-34), 358 гармат і мінометів, 268 бронемашин [8, 21]. Однак слід зазначити, що одночасне розгортання настільки великої кількості корпусів не відповідало можливостям,

що були в той час, щодо забезпечення їх особовим складом, бойовою технікою, озброєнням й автотранспортом. До середини 1941 р. абсолютна більшість зазначених з'єднань була недоукомплектованою.

У недосконалій організації танкових військ на певному етапі їхнього розвитку немає нічого ганебного. Процес пошуку "золотого перетину" був загальним явищем, і усі прийшли, зрештою, до подібної організації танкових військ. Але на 1941 р. процес пошуку оптимальної організації не був довершений, і механізовані з'єднання Червоної Армії були ще "сирими", співвідношення між танками, мотопіхотою й артилерією було далеким від ідеалу.

Крім того, відсутність власного досвіду призвела до неправильних висновків з чужого (німецького) досвіду. З різних причин, не в останню чергу через відставання виробництва танків від потреб вермахту, німці застосовували танки тільки в самостійних з'єднаннях, танкових дивізіях. Дивлячись на німців, у СРСР вирішили знищити видову різноманітність і використовувати танки тільки у великих самостійних з'єднаннях. Від раніше присутніх у Червоній Армії окремих танкових бригад і батальйонів у стрілецьких дивізіях вирішили відмовитись. Тим самим звичайна піхота позбавлялася танкової підтримки, не було організаційної структури, яка б допомогла піхоті в боях тактичного значення чи пробивала б разом з піхотою дорогу для введення в прорив великого механізованого з'єднання. Такі танкові частини були в Червоній Армії в 1942-1945 рр. Це окремі танкові бригади, полки для безпосередньої підтримки піхоти. Були й окремі важкі танкові полки прориву Резерву Головного командування (РГК). Порівняно повільні, але товсто броньовані КВ у важких танкових полках прориву РГК застосовувалися більш ефективно, ніж у змішаних підрозділах, коли КВ відставали на марші і натиск першого бою виносили Т-34. У 1941 р. танки Т-26, що призначалися для безпосередньої підтримки піхоти, виявлялися в одній організаційній структурі зі швидкохідними БТ. Отже, при великій кількості бронетанкової техніки в Червоній Армії на початковому етапі Великої Вітчизняної війни, якщо порівняти з німецькою, була досить громіздкою сама структура танкових з'єднань.

Загальна ж кількість танків, що були в Червоній Армії на 22 червня 1941 р., дотепер є приводом для численних спекуляцій. Очевидно, найбільш достовірним й остаточним джерелом інформації з чисельності радянських танків варто вважати документ, опублікований у додатках до видання «Танковый прорыв. Советские танки в боях 1937-1942 гг...» – «Доповідь начальника ГАБТУ Головної військової ради РККА про стан забезпечення АБТ і транспортної техніки Червоної Армії на 1 червня 1941 року». Відповідно до

нього, усього на озброєнні Червоної Армії до зазначеного моменту було 23268 танків і танкеток, з них 4721 були озброєні тільки кулеметами гвинтівкового калібру [10].

Кількість боєздатних танків у Червоній Армії (і в механізованих корпусах як її складовій) на червень 1941 р. теж залишається предметом запеклих дискусій. Так чи інакше, але на момент початку Великої Вітчизняної війни в п'ятьох західних округах нараховувалося 12780 танків і танкеток, з яких справними були не більше як 10,5 тисяч. Серед них було 469 танків КВ і 850 Т-34, 51 п'ятибаштовий Т-35 і 424 трьохбаштових Т-28 [7, 23-24]. Отже, СРСР володів великою і добре оснащеною армією, а угруповання військ було досить потужним. Загальне співвідношення сил до ранку 22 червня було таким. За даними, що надав М.І. Мельтюхов, противник, перевершуючи Червону Армію в чисельності особового складу, поступався в оснащеності танками і літаками [5, 19].

До чого призвела політика будівництва незбалансованих танкових з'єднань, особливо механізованих корпусів, стало очевидним 22 червня 1941 р. Мехкорпуси виявилися неготовими до оборони. З першого дня війни їм довелося завдавати контрудари противнику, що прорвався, стримувати просування ворожих військ, а не проривати оборону противника, входити в прорив і діяти в глибокому тилу, як це планувалося до війни.

Дійсно, радянські танкові війська виявилися сильнішими за німецькі і прямі танкові зіткнення переважно вигравали Т-34 і КВ. Однак, користуючись кількісною перевагою і маневреністю своєї піхоти, німці постійно випереджали радянські війська, прориваючись крізь незахищені ділянки фронту і знецінюючи досягнутий радянською стороною тактичний успіх. Така тенденція яскраво проглядається в період прикордонних боїв і військових дій червня-серпня 1941 р. по кожному з округів (фронтів).

На Північно-Західному фронті до складу військ Прибалтійського військового округу напередодні війни входили 3-й і 12-й механізовані корпуси. Висування до кордону 12-й мехкорпус почав згідно з наказом командувача округу генерал-полковника Ф.І. Кузнецова ще 18 червня. Після початку бойових дій командири механізованих корпусів одержали наказ уже командувача фронту про завдання контрудару по угрупованню противника. Але до середини липня всі чотири мехкорпуси, що діяли у смузі Північно-Західного фронту, внаслідок величезних втрат (з 22 червня по 9 липня - 2523 танки) перетворилися в послаблені стрілецькі частини, що прикривали відхід військ фронту, а незабаром були розформовані [3, 26].

У боях на Західному фронті радянські танкові війська мали величезні втрати. У період з 22 червня по 9 липня 1941 р. було загублено в боях 4799 танків при середньодобових втратах 267 [3, 39]. Весь танковий парк мехкорпусів Західного фронту залишився на території Білорусії. Генерал-майор танкових військ А.В. Борзіков так описує дії механізованих корпусів: "Организовать ремонт, эвакуацию не умеют ни дивизия, ни мехкорпус, ни армия, ни фронт. Нет запчастей, нет резины, снабжают плохо. У мехкорпусов нет авиации, а отсюда они слепы, подчас бьют по пустому месту, и отсутствует связь между ними... Самые большие потери от авиации" [11, 309].

У складі Південно-Західного фронту знаходилося 8 мехкорпусів, що мали різний ступінь укомплектованості. Найбільш могутньою силою були 4-й і 8-й механізовані корпуси. Контрудари механізованих з'єднань Південно-Західного фронту на тиждень затримали наступ 1-ї танкової групи і зірвали плани противника прорватися до Києва й оточити 6-у, 12-у і 26-у армії на Львівському виступі, але домогтися перелому в бойових діях не вдалося. Сили мехкорпусів були вичерпані контратаками, від них залишилася лише тінь колишньої потужності. За даними довідок штабу Головного командування Південно-Західного напрямку про стан стрілецьких і танкових дивізій фронтів від 22 липня 1941 р., "...танковые дивизии насчитывали: меньше 1 тыс. человек – около 20% всех дивизий, по 1 – 2 тыс. человек – около 30%, по 3-5 тысяч человек около 40%, по 10 – 16 тысяч человек – 10% всех дивизий. Из 12 танковых дивизий только две имеют по 118 и 87 танков. Большинство остальных имеет всего по несколько танков" [3, 44].

У смузі Південного фронту радянські механізовані корпуси мали величезну перевагу над противником – 769 танкам 2-го і 18-го мехкорпусів протистояли 60 румунських [3, 56]. Співвідношення було 12,8:1. Але командувач фронту Тюленєв думав, що його військам протистоять 13 танкових і моторизованих дивізій німців, хоча насправді їх не було. Танкові частини Південного фронту до кінця липня вже зазнали відчутних втрат.

У цілому, дії радянських мехкорпусів у перший тиждень війни проти ударних угруповань противника не увінчалися успіхом на жодному зі стратегічних напрямків. Німецьке командування, оцінюючи дії радянських військ під час нанесення контрударів, відзначало: "Перед группой армий "Юг" противник оказался на высоте в вопросах общего руководства и ведения наступательных действий оперативного масштаба. Перед группами армий "Центр" и "Север" в этом отношении противник показал себя с плохой стороны.

Управление войсками в тактическом уровне и уровень боевой подготовки войск – посредственные" [3, 61].

Таким чином, теорія застосування великих танкових з'єднань Червоною Армією, які насичені технікою, у червні-серпні 1941 р. провалилась. Бронетанкові війська зазнали величезних втрат, що в подальшому значною мірою вплинуло на перебіг військових дій, а трагедія 1941 р. – логічне їх завершення. До того ж, завдяки відсутності протидії з боку радянської авіації, танкові з'єднання ворога легко ламали радянську оборону. Залишені без підтримки з повітря, танки і артилерія відчували на собі одночасно удари згори і на землі, авіацією і танками. Ці невдачі були обумовлені неспроможністю вищого командування відповідати рівню завдань, які перед ними ставилися, що доповнювало вищезгадану проблему – незбалансовану організацію танкових з'єднань. Усі переваги, які мали радянські бронетанкові з'єднання до війни, були втрачені з причини відсутності їх продуманої організації.

У результаті склалася парадоксальна ситуація: маючи більше, ніж в арміях інших країн, танків, СРСР відчував їх гостру нестачу. Тільки для механізованих корпусів потрібно було 15 тисяч Т-34 і КВ. А вся промисловість "...в 1941 году... могла дать около 5,5 тысячи танков всех типов" [4, 196].

Слід відзначити й те, що події червня-липня 1941 р. істотно вплинули на подальший розвиток радянських механізованих військ. На якийсь час радянські танкові війська виявилися відкинутими у своєму розвитку назад; як засіб глибокої операції вони були замінені кавалерією, перетворившись лише в частини для посилення піхотних частин, засіб прориву оборони, але не наступу. У липні 1941 р. почався процес розформування механізованих корпусів, що тривав до вересня. Навіть знову створені влітку 1942 р. танкові корпуси й армії далеко не відразу змогли продемонструвати свою міць і можливості. Танкові корпуси знову виявилися перевантаженими танками, недовантаженими піхотою, артилерією, інженерними і допоміжними частинами. Танкові армії мали у своєму складі занадто різні війська щодо бойових якостей, щоб домогтися потрібної злагодженості їхніх дій. У результаті на основі літніх операцій почалося формування нових бронетанкових з'єднань – механізованих корпусів, а також механізованих і мотострілецьких бригад.

Фактично як засіб глибокої операції радянські бронетанкові війська вперше були успішно використані тільки в контрнаступі під Сталінградом і в зимовому наступі 1943 р. Пошук оптимальної структурної організації танкових з'єднань та об'єднань тривав аж до літа 1943 року, а після Курської битви проходило відпрацювання тактики їхнього застосування.

Джерела та література

1. Гот Г., Гудериан Г. Танковые операции. "Танки – вперед!": Пер. с нем.- Смоленск: Русич, 1999.
2. Доклад начальника ГАБТУ Главному военному совету РККА о состоянии обеспечения АБТ и транспортной техники Красной Армии на 1 июня 1941 года / Танковый прорыв. Советские танки в боях 1937-1942 гг.: Сборник / А. Исаев, М. Свиринов, Е. Дриг, В. Гончаров, И. Кошкин и др./ ред.-сост. В. Гончаров. – М.: Яуза, Эксмо, 2007.
3. Дроговоз И. Железный кулак РККА. Танковые и механизированные корпуса Красной Армии 1932-41 гг. // Техника молодежи. – 1999. – №5.
4. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1972.
5. Мельтюхов М.И. 22 июня 1941 года: цифры свидетельствуют // История СССР.- 1991. – № 3.
6. Павлов Д.Г. Использование механизированных соединений в современной наступательной операции и ввод механизированного корпуса в прорыв"// <http://mechcorps.rkka.ru/>
7. Солянкин А.Г., Павлов М.В., Павлов В.И. Желтов И.Г. Отечественные бронированные машины. XX век. - Том 2: 1941-1945. - М.: Экспринт, 2005.
8. Строительство и боевое применение советских танковых войск в годы Великой Отечественной войны. Под ред. О.А. Лосика. - М.: Воениздат, 1979.
9. Сухов И. Танки в современной войне // Труды Военной академии механизации РККА. Юбилейный сборник. – М., 1940.
10. Танковый прорыв. Советские танки в боях 1937-1942 гг.: Сборник / Ред.-сост. В. Гончаров. – М.: Яуза, Эксмо, 2007.
11. Шерстнев В.Д. Трагедия сорок первого. Документы и размышления. – Смоленск: Русич, 2005.

Лахман С.Н. Советские механизированные корпуса в июне-августе 1941 года: теория и практика применения.

В статье раскрыты основные тенденции по организации бронетанковых войск Красной Армии на начальном этапе Великой Отечественной войны – в период с июня по август 1941 года. На фоне организационных проблем показано соотношение теории и практики применения, трудности и особенности дальнейшего развития советских механизированных соединений.

Lakhman S.M. Soviet mechanized corps in June-August 1941: theory and practice of apply.

The main tendency of the organization of the armored forces of the Soviet Army at the beginning of the Great Patriotic War in the period from June to August 1941 is discovered in the article. Cooperateion of apply of theory and practice, difficulties and peculiarities of further development of Soviet mechanized corps are shown on the background of the problems of organization of them.

СТАНОВЛЕННЯ АТЕЇСТИЧНОЇ АНТИКАТОЛИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ В СРСР У 20 – 30 рр. XX ст.

Після революційні зміни в адянській Росії відобразились у всіх сферах суспільного життя. Втілення економічних ідей К. Маркса у «доопрацюванні» В.І. Леніна у межах масштабного комуністичного експерименту призвело до наслідків, які відчутні й досі у всьому світі. У новому матеріалістичному суспільстві більшовиків Церква, що несе релігійне вчення та віру в трансцендентне, опинилася де-факто поза суспільством і поза законом. Успіх нової більшовицької влади у боротьбі з історичною та культурною спадщиною християнізованих народів Росії виявився беззаперечним.

Останнім часом становище Церкви, зокрема Католицької, у СРСР міжвоєнного періоду стало предметом ґрунтовних досліджень польських науковців: Граєвського, Дзвонковського, Іванова. Питання співвідношення західно- та східноєвропейської культур у першій половині XX століття широко подане у дослідженнях Зінов'єва, Роода, Венгера. Проблема становлення атеїстичної ідеології у СРСР 20-30 рр. у працях вищезгаданих авторів має фундаментальний характер. Крім того, праці деяких західноєвропейських авторів присвячені дослідженням релігійної політики радянської влади, наприклад Геллера, Кишковського, Ціглера. Метою дослідження є розкриття сутності, форм і змісту процесів антицерковної пропаганди і генезису атеїстичної ідеології у СРСР у 20-30 рр. минулого століття. Джерельна база статті – спогади та роздуми очевидців радянської дійсності 20-30 років (Бердяєв, Ванькович, Флоренський), дипломатичні документи (рапорт Польського посольства у Москві) та методичний посібник організатора атеїстичної пропаганди, виданий у 1931 р.

Місце атеїзму в марксизмі докладно окреслив видатний православний філософ М. Бердяєв, який після революції писав: «Слід визнати, що досвід практичного застосування марксизму в Росії, який призвів до пропагування антирелігійних гасел, був неминучим, оскільки антирелігійний і антихристиянський дух був уписаний до основ науки Маркса і становив його внутрішнє натхнення і силу. Марксистський соціалізм сам прагне стати релігією: будує царство земне, людське проти Царства Божого, Царства Небесного" [6, 15].

Дослідники схильні вважати атеїзм більшовиків швидше політичним, ніж світоглядним [8, 76]. Так, О. Зінов'єв стосовно Російської Православної Церкви, що впродовж століть була фундаментом самодержців, зазначав: «Причиною переслідування Церкви є форма, якої православна релігія набула у дореволюційній Росії, її роль у тогочасному суспільстві» [13, 19].

4 березня 1921 р. у політичному житті країни, що вже переходила на однопартійні рейки, ЦК ВКП(б) видало обіжник, який вимагав від кожного члена партії виразної антирелігійної позиції. Таке рішення не було несподіваним, оскільки ленінські тези неодмінно вели до атеїзму. До 1922 р. В.І. Ленін озвучував погляд, згідно з яким є можливою поступова еволюція свідомості робітників і селян під впливом суспільних змін. Після 1922 р. у партії переважило переконання, що цю еволюцію слід прискорити адміністративними засобами – членам партії було заборонено брати участь в релігійних урочистостях, оскільки не можна бути одночасно і християнином, і комуністом. Атеїстична квінтесенція робіт В.І. Леніна міститься у висловленому ним у 1919 р. гаслі: «Із релігією ми боролись і боремось як належить» [8, 77].

Новостворений антирелігійний фронт у Радянській супердержаві очолив Міней Ізраїлевич Губельман, відомий як Омелян Ярославський. Він уже в серпні 1921 р. на пленумі ЦК ВКП(б) критикував партію за надзвичайно низьку атеїстичну активність. О. Ярославський разом із Володимиром Леніним розробив теорію атеїстичної преси, що стала наріжним каменем антирелігійної пропаганди. у 1922 р. О. Ярославський заснував видавництво «Атеїст», яке мільйонними тиражами видавало плакати, брошури, періодику, що за змістом відповідала завданням і назві цієї установи [8, 77].

7 лютого 1925 р. О. Ярославський створив Союз Безбожників (СБ), який розрісся з товариства приятелів газети "Безбожник", ставши потужною суспільною силою, екстраординарним ідеологічним органом. Із 1926 р. Союз безбожників став однією з провідних ідеологічних установ виховання й організації праці. У програмі всеохоплюючої атеїзації своє місце зайняли профспілки, робітничі клуби, школа, спортивні організації тощо. Атеїзм став обов'язковою складовою виховання в лавах Червоної Армії. У 1929 р. Союз безбожників перейменовано у Союз Войовничих Безбожників (СВБ), що, безперечно, повніше відображало сутність цього органу – непримиренного винищувача проявів релігійного життя. Вже перейменований, СВБ ініціює постанову на XVI з'їзді профспілок у 1930 р. про введення т. зв. «безперервника», тобто безперервного робочого тижня [8, 81-82].

Від початку свого існування рух безбожників у СРСР приділяв особливу увагу проблемі створення власної преси. На неї покладались завдання не лише пропаганди та інформування робітників і селян, але й організаційного оформлення всього руху. У 1932 р. щоденник "Безбожник", редактором якого був О. Ярославський, виходив накладом у півмільйона примірників. Під редакцією О. Ярославського виходив також двотижневик "Антирелігійник", скромний тираж якого (21.000 примірників) пояснювався його призначенням – допоміжний матеріал для організаторів антирелігійних заходів, тобто для людей мислячих і творчих. Крім того, з 1931 р. видавався щомісячник "Войовничий атеїзм", головним редактором якого був Лев Крассіков, а також видання для колгоспників "Сільський безбожник" – 50.000 прим. ЦК Комсомолу з 1931 року видавав ілюстрований щомісячник "Юні безбожники" накладом 22.000 прим., редактором якого був Й.А. Флеров. Важливим антирелігійним виданням був також сатиричний щомісячник "Безбожник біля станка" (головний редактор М. Костеловський), що видавався московською радою Союзу Безбожників. У цьому виданні вміщувалися винятково брутальні антирелігійні карикатури. Рівень цього видання був настільки низьким, що викликав критику навіть з боку атеїстичної преси О. Ярославського, оскільки він був переконаний, що зміна свідомості людей та суспільних умов передують атеїзації, якщо ж навпаки, то релігійність людей лише зміцнюється [8, 77-78].

Одним із головних завдань антирелігійної преси, що в середині 30-х років видавалася сумарним тиражем у 44 млн. прим., було перебудування і переоцінка цілої системи моральних та етичних понять християнського походження. Навіть корінь слова «релігія» перестав функціонувати в іменниках і вживався переважно в прикметниках, для передачі негативного значення: «релігійні упередження», «релігійний фанатизм» або «релігійні побрехеньки». Слово «віра» у релігійному контексті теж перестало вживатися, оскільки підмінювалося поняттями забобону, темноти, недолугості; слово «священик», яке висловлювало певну повагу до духовної особи, було замінене на образливе «піп» або офіційне «служитель культу». Слово «Бог» за новими орфографічними правилами писалося з малої літери.

СВБ мав у своєму розпорядженні сучасні засоби впливу на свідомість мас: музеї, театр, кіно, музику, пресу тощо. У 1931 р. у СРСР діяло понад 50 музеїв атеїзму. Їх діяльність була спрямована, насамперед, на формування безбожної свідомості молоді й дітей. Окрім постійних музеїв, улаштовувались

виїзні виставки, під час яких нав'язувався живий контакт із відвідувачами, переважно молодшого покоління [12, 27-28].

Окрім виїзних виставок, «атеїзм на щодень» реалізовувався у радіопрограмах. З метою охоплення якнайширшої аудиторії у 30-х роках існувала антирелігійна радіошкола, що в 1931-1932 рр. мала близько 100.000 слухачів-кандидатів на лекторів атеїзму. З 1928 р. у Ленінграді діяв спеціальний театр «Атеїст». Сценарій прем'єрного спектаклю, поставленого у Страсну П'ятницю, відверто осміював Ісуса Христа. Протягом 2 років театр «Атеїст» показав 305 спектаклів для 143.000 глядачів [10, 18-21].

30 рр. XX ст. у планах О. Ярославського та партійного керівництва повинні були стати вирішальними в існуванні релігії у СРСР. План кампанії, поданий у червні 1929 р. на III Всесоюзному З'їзді Безбожників, передбачав ліквідацію всіх "релігійних пережитків": святинь, релігійних свят тощо. У цьому плані дій велика увага приділена вихованню молоді [1].

III Всесоюзний З'їзд Безбожників ухвалив структуру та засади членства в організації. В усіх закладах праці та на селі повинні постати осередки СВБ. Членом СВБ міг стати кожен громадянин із 14 років. Діти від 8 років організовувались у групи молодих безбожників. Місцевий осередок створювали 3-10 осіб. Група більше 10 осіб закладала бюро СВБ. Кілька локальних бюро об'єднувались в секретаріат СВБ. Постійно існуючий керуючий орган називався Центральна Рада Союзу Війовничих Безбожників, яку очолював О. Ярославський. Наприкінці 20 рр. XX ст. СВБ переживав шалений зріст. Так, за даними 1926 р. в цілому у СРСР діяло 2421 осередків Союзу з 87.000 членів, а вже у 1931 – 5 млн. осіб об'єднувались у майже 60.000 осередків. Очевидно, цей зріст був зумовлений політичним рішенням керівництва партії під гаслом: "Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм".

Після смерті В. Леніна 21 січня 1924 р. у СРСР розпочалося швидке формування культу вождя. Мельхіор Ванькович, який перебував у Москві у 1934 р. занотував свої враження від нового культу: "Перед мавзолеєм стоїть зараз довга, у кілька рядів, черга людей. Раптом годинник на вежі Кремля під величезним позолоченим царським орлом б'є п'яту. Натовп здригнувся. Бій з-під двоголового орла означає, що наближається момент адорації (від лат. *adoratio* – «поклоніння») живих мощей російської революції. Натовп, серед якого я стою просуваючись уперед, складається з приїжджих із провінції. Кожна суспільна групка має свої паломництва *ad limina apostolorum* (лат. «до апостольських престолів»)..." [11, 16]. Оскільки природа людини й суспільства не терпить порожнечі, саме В. Леніном було замінено місце Бога, проти якого він так ревно

боровся. Автором ідеї перетворення трупа В. Леніна у "святі мощі", тобто реліквії революції, очевидно, був Сталін, який використав поради наркома торгівлі Л. Красніна. Хеллер навіть припускає, що серед наближених до Л. Красніна комуністів жевріла віра в реінкарнацію. Їх захоплювала думка повторного втілення, для якого тіло повинно бути збережене недоторканим [2, 78].

Видатний філософ початку ХХ ст. Павло Флоренський у релігійності росіян уважав тісне сусідство християнства та магізму. Він писав, що коли впаде віра у Бога, то залишиться лише магія. Після революції П. Флоренський приходить до висновку, що в Росії проявилось не просто безбожність, а в чистому вигляді магічна сила [4, 262-263].

Цікаво, що новий релігійний культ дуже швидко ввійшов у народні побутові традиції, які до цього були зарезервовані для християнської побожності: замість образів Богородиці та святих на домашніх вівтарях уміщувався портрет померлого, але вічно живого божества, Леніна та сучасного пророка – Сталіна [8, 85].

Із приходом більшовиків до влади в Росії у країні розпочалася докорінна перебудова, спрямована на реалізацію великого комуністичного експерименту. Уведення кардинальних перемін у суспільстві, виснаженому війною та політичною нестабільністю, вимагало знищення насамперед опозиції. Чи не єдиною легально діючою опозицією радянській владі у радянській Росії-СРСР у міжвоєнний період залишалась Католицька церква. Більшість католиків за національністю були поляками. Ефектом цього протистояння стало майже цілковите знищення організованого релігійного життя всіх католиків у СРСР. Переслідування католицизму було складовою інтенсивної комплексної політики атеїзації, що її реалізувала ВКП(б). Відносно інших віровизнань обрано політику значного обмеження їх діяльності. Щодо до РКЦ, особливо у другій половині 30-х років, простежується зовсім інша лінія [9, 89].

Антикатолицька преса поширювала думку, що папа є найбільшою загрозою для побудови соціалізму, а Римсько-Католицька Церква (РКЦ) – головний соратник фашизму. Особливий привід для антипапської кампанії з'явився після заклику Пія XI молитися за переслідуваних у СРСР. Цей заклик у пресі розцінено як оголошення антирадянського хрестового походу [8, 84]. Ці ідеї були також вплетені у культурні проекти середини 30-х років. Наприклад, кінофільм «Олександр Невський», випущений на екрани в кінці 30 рр. ХХ ст. і популярний після Другої Світової війни, зображував жорстоку боротьбу між князем Олександром та хрестоносцями. Постать католицького єпископа, що відправляє

хрестоносців на підкорення «непокірних Риму», показана у фільмі занадто тенденційно, тобто зовсім неправдиво – кровожерливий та ненаситний папський посіпака благословляє католицьких лицарів-головорізів на масові вбивства.

Радянська пропаганда також широко використовувала ототожнення «католик – білополяк», а місіонерську діяльність Католицької церкви урівнювала з польською експансією. Іншими пропагандистськими синонімами слова «католик» ставали «зрадник», «ватиканський шпигун», «єзуїтський прислужник імперіалізму» тощо.

Згідно зі своєю тактикою Ватикан весною 1923 р. встановив status quo в єпархіях, частина яких залишилась на території СРСР після підписання Ризького мирного договору з Польщею. Цим актом Апостольська Столиця прагнула продемонструвати радянському урядові своє відмежування від антирадянської політики Польщі. З цією ж метою керуючий справами папської місії допомоги голодуючим у Росії, американський священник о. Волш, отримав розпорядження мінімізувати контакти з польськими священниками у СРСР [5, 230].

Начільним експертом у справах католицизму серед керівників партії вважався Генріх Ізраїлевич Шейнман – автор численних антикатолицьких брошур та рефератів. Г. Шейнман у своїх публікаціях називав орден єзуїтів причиною невдач світової революції. Якщо врахувати, що папа Пій XI був дуже прихильним до єзуїтів, заохочував і сприяв їх місіонерській діяльності, то стає зрозумілим, звідки походить таке відверте очорнення постаті Пія XI радянською пропагандою.

Отже, антирелігійна боротьба у СРСР у 20 – 30 рр. XX ст. проголошувалась однією з ідеологічних основ державної політики. Партійні керівники схилилися до перенесення цієї боротьби із ідеологічної площини у сферу примусу, а відповідно до цього пристосовувався і державний апарат. На зламі 20 - 30 рр. ці зміни відбулись остаточно, коли за Союзом Войовничих Безбожників утвердився статус провідної установи, що здійснювала атеїзацію суспільства. Радянська антикатолицька пропаганда еволюціонувала – від акцентування зв'язків із «міжнародним імперіалізмом» до ототожнення католицизму і полонії. Стає також очевидним, що більшовикам удалося створити власну псевдоцеркву з власними апостолами, святыми, єретиками та прочитанням мощей, а більшовизм, по суті, виявився культом з елементами магізму, який викорінював будь-яку конкуруючу релігію та вчення.

Джерела та література

1. Белов В.И. Год великого перелома: хроника начала 30-х годов. – Москва: Голос, 1994. – 478 с.
2. Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. - Москва: МИК, 1994. - 336 с.
3. Головкин А.И. Методика антирелигиозной кампании. – Москва, 1931. – 58 с.
4. На пути к синтетическому единству европейской культуры. Философско-богословское наследие П.А. Флоренского и современность / Под ред. Владимира Поруса. – Москва: Библийско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2006. – 279 с.
5. Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie, Ambasada Polska w Moskwie. - Syg. 70. - K. 39-41.
6. Bierdiajew M. Marksizm i religija. – Poznań: Głosy, 1984. – 40 s.
7. Grajewski A. Rosja i krzyż. Z dziejów Kościoła Prawosławnego w ZSRR. – Wyd. I krajowe. – Wrocław: Inicjatywa Wydawnicza Aspekt luty, 1989. – 52 s.
8. Grajewski A. Najdłuższa religijna wojna XX wieku. Z dziejów ateizmu w ZSRR // Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i Głasnosti: materiały z sesji Eklezjologiczno-Misjologicznej. Pieniężno, 28-30 IX 1989. / Red. W. Grzeszczak SVD, Eugeniusz Śliwka SVD. – Warszawa: Verbinum; Pieniężno: Referat Misyjny Seminarium Duchownego Księży Werbistów, 1992. - S. 75-88.
9. Iwanow M. Kościół Katolicki w ZSRR wobec radzieckiej polityki wyznaniowej: 1921-1938 // Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i Głasnosti: materiały z sesji Eklezjologiczno-Misjologicznej. Pieniężno, 28-30 IX 1989 / Red. Władysław Grzeszczak SVD, Eugeniusz Śliwka SVD. – Warszawa: Verbinum; Pieniężno: Referat Misyjny Seminarium Duchownego Księży Werbistów, 1992. - S. 89-129.
10. Kischkovsky Al. Die Sowjetische Religionspolitik und die Russische Orthodoxe Kirche. – Munchen: Gesichte Buch, 1960. – 241 s.
11. Wańkowicz M. Opierzona rewolucja w: Czerwone i amarant. – Wydaw. Literackie, 1979. – 196 s.
12. Ziegler A. Die Russische Gottlosenbewegung. – München: Kösel Pustet, 1932. – 267 s.
13. Zinowiew A. Rosja i Zahód. – Warszawa: Krag, 1984. – 55 s.

Сема Ю.В. Становление атеистической антикатолической идеологии в СССР в 20 - 30 гг. XX в.

В статье автор исследует генезис атеистической идеологии в СССР в 20-30 гг. XX в. Раскрыты сущность, формы и содержание процессов атеистической антикатолической пропаганды в Советском государстве.

Sema Y.V. Formation of the atheistic anti-Catholic ideology in the USSR in 20 - 30-s of the XX century.

In this article author makes attempts to research genesis of atheistic ideology in the USSR in 20-30-s of the XX century. Nature, forms and essence of anti-catholic propaganda in the Soviet state are described.

УКРАЇНЦІ ТА КИТАЙ У XVII – XVIII СТ.

У XVII – XVIII ст. у Сибіру, Забайкаллі, на Далекому Сході переплелися інтереси Російської держави та Цінської імперії. Намагання розв’язати суперечності збройним шляхом успіху не мали. Сторони перейшли до пошуку компромісів і взаємних поступок. Почалось формування російсько-китайських зв’язків у кількох напрямках: дипломатичному, торговому, місіонерському. Етнічна складова цих процесів російськими, радянськими і пострадянськими істориками практично не досліджувалась. Усі успіхи приписуються росіянам. У ряді випадків справжній внесок представників України у певні події взагалі замовчується або спотворюється. Між іншим, українці взяли в згаданих процесах активну участь, а також започаткували різносторонні зв’язки між українським і китайським народами.

Метою статті є спроба з’ясувати реальну роль представників України в російсько-китайських відносинах XVII – XVIII ст., зокрема їх участь у розширенні й антиманьчжурському захисті освоєних територій, підписанні Нерчинської угоди 1689 р. Окремо варто показати домінуючу роль українського духівництва в роботі Російської духовної православної місії в Пекіні, його внесок у китаєзнавство XVIII ст.

Певні факти з цих питань можна знайти в документальних збірниках радянських часів [12-16]. Цінними джерелами є праці архімандрита Софронія (Грибовського) [21-22]. Матеріали про діяльність вихідців з України – керівників та членів духовної місії в Китаї містяться у працях історика церкви XIX ст. ієромонаха Миколи (Адоратського) [9-11]. Серед наукової літератури з даної тематики варто відзначити ряд узагальнюючих праць [2, 4], дослідження таких китаєзнавців, як П.О. Скачков [20], В.С. Мясников [8] та ін. Окремо слід виділити праці В.О. Кіктенка, випускника історичного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка [5-7], де вперше в українській історіографії на багатому фактичному матеріалі висвітлено зародження зв’язків між українським і китайським народами. Певний внесок у вивчення українсько-китайських контактів у XVII – XVIII ст. зроблений автором даної статті [17-19].

Факти свідчать, що українці активно проявили себе в російському освоєнні нових територій в Сибіру та на Далекому Сході. Вони служили в гарнізонах острогів, наймалися до охорони торгових караванів, осідали на

нових землях та їх обробляли. У цих процесах брали участь представники таких соціальних верств, як козацтво, селянство, духовенство. Так, у списку жителів Красноярьського острогу за 1671 р. проти прізвищ вихідців з України було написано слово „черкас” [3]. Один із майбутніх керівників Російської православної духовної місії в Китаї Іларіон (Трусов) у перші десятиріччя XVIII ст. 12 років служив на Камчатці корабельним священиком, а ще 9 років був священиком торгових караванів [7, 83].

З українського козацтва походив відомий сибірський бунтар Никифор Чернігівський [6, 26]. У 1665 р. він очолив виступи козаків, промислових людей і селян в Ілімському повіті на Лені, в гирлі р. Киренги, під час яких був убитий ілімський воєвода Л.А. Обухов. Рятуючись від репресій, учасники цих подій переправились через Амур і закріпились в Албазинському острозі. Цар Олексій Михайлович заочно присудив Н. Чернігівського „с детьми и товарищи” (17 чол.) до страти. Ще 46 бунтівників мали відшмагати батогами і відсікти їм руку [1, 7]. Хоча визнаного російсько-китайського кордону не існувало, переселенці вторглися на маньчжурську територію, звідки їх намагалися витіснити елітні восьмипрапорні війська. Албазинці вступали з ними в бої і розширяли контрольовані землі. З 1667 р. вони почали збирати ясак з місцевого населення, який через Нерчинськ відправляли до Москви, підкреслюючи цим свою законслухняність. Царська адміністрація оцінила зусилля Н. Чернігівського та його товаришів із захисту російських інтересів у китайському порубіжжі. Згідно з новим царським указом 1676 р. вони були помилувані й офіційно зараховані на службу в Албазинському острозі. Цар навіть прислав албазинським козакам жалування в сумі 2 тис. крб. [6, 26]. Так єдиний в Сибіру „воровской” (бандитський) острог, створений без дозволу відповідних інстанцій, став державним. До цього керівництво там було виборним. Поселенці неодмінно обирали Н. Чернігівського своїм прикажчиком. Він зберіг цю посаду і після переходу Албазинського острогу під контроль держави. Востаннє Н. Чернігівський згадується в документах у січні 1675 р. Нерчинський воєвода П.Я. Шульгін послав „Пам’ять в Албазинский острог приказному чоловіку Никифору Чернігівському”, де вимагає повернути до обробітку землі тих селян, яких керівник Албазина переселив до острогу, і видати їм зерно для посіву.

Належний внесок у захист російсько-китайського кордону зробив репресований гетьман України Дем’ян Многогрішний (1668-1672 рр.). У 1672 р. промосковськи налаштована козацька старшина звинуватила його в

державній зраді, схопила й передала царським властям. У Москві його піддали жорстоким катуванням, але 40-річний гетьман тримався мужньо, ні в чому не зізнавався і винним себе не визнав. Незважаючи на це, його присудили до смертної кари, яка в останню мить була замінена довічним ув'язненням у Сибіру. У 1674 – 1682 рр. Д. Многогрішного утримували в Іркутській тюрмі. Проте сибірські посадовці хотіли бачити його на волі, щоб використати адміністративний і бойовий досвід гетьмана. В 1682 р. його звільнили з-під варти й дозволили „быть в детях боярских”, „исполнять городовую и уездную службу”. Про це довідався тодішній гетьман України Іван Самойлович, який при нагоді висловив царській адміністрації своє здивування з приводу того, що царський вирок державному злочинцю не виконується. Д. Многогрішного знову заарештували й доправили до в'язниці, де він провів ще 4 роки.

Після важких прикордонних боїв у 80-х р. XVIII ст. між маньчжурськими і російськими військами сторони перейшли до переговорів. У 1687 р. до порубіжної фортеці Селенгінськ прибув російський посол Федір Головін. Перед ним стояло нелегке завдання – підписати вигідний і, головне, рівноправний договір із Цінською імперією. Слід мати на увазі, що правителі маньчжурської династії, дотримуючись зовнішньополітичної доктрини Серединної імперії, жодну із держав світу не вважали рівною своїй. Російському послу були надані широкі повноваження. Зокрема, місцева сибірська адміністрація мусила сприяти йому в створенні боездатного війська. Ці події вплинули на подальшу долю політичного в'язня Д. Многогрішного. В 1688 р. його амністували, призначили командувачем гарнізону Селенгінська і доручили формування стрілецького полку.

Під час російсько-маньчжурських переговорів 1689 р. у Нерчинську Д. Многогрішний командував загоном стрільців, що охороняв посольство Ф. Головіна [6, 27]. Всього в сибірських містах і повітах було набрано 2434 чол. служилих людей. Маньчжурський посол прибув у супроводі 12-тисячного загону восьмипрапорних військ [1, 8]. Російським ратним людям та їх українському командирі довелося докласти багато зусиль, щоб маньчжури не зрозуміли своєї величезної військової переваги й не скористалися нею.

До складу посольства Ф. Головіна входив також виходець з України, перекладач-латиніст Андрій Білобоцький. Він мав „подлинно” (точно) перекласти текст Нерчинського договору латиною так, щоб потім не виникли якісь розбіжності в його трактуванні.

Нерчинська угода була єдиним міжнародним договором Цінської імперії з іншою державою за 153 роки (1689-1842 рр.). З нагоди такого величезного дипломатичного успіху в Москві були відлиті спеціальні нагородні монети для учасників переговорів і всіх служилих людей. Вага нагородного знака визначалась у співвідношенні до ваги звичайної золотої монети. Головний посол, окольничий Ф. Головін, отримав золотий знак у 8 золотих, другий посол І. Власов – у 6 золотих. З полковники, одним з яких був, очевидно, Д. Многогрішний, одержали знак в півтора золотих. Служили люди, в залежно від чину, отримали золоті, напівзолоті й позолочені копійки [14, 787]. На одному боці кожного нагородного знака був зображений державний герб Росії, а на іншому – вибитий напис: „Божиєю милостию великие государи цари и великие князи Иоанн Алексеевич, Петр Алексеевич и великая государыня, благоверная царевна Софья Алексеевна, всеа Великия, Малыя и Белыя России самодержцы”.

У 1688 – 1696 рр. гетьман Д. Многогрішний командував гарнізоном Селенгінська. Він відповідав за безпеку території, організовував відбиття нападів, вів переговори з „богдойськими людьми” (представниками цінської адміністрації) про монголів, які або загрожували місту, або намагались переселитись на російський бік. У 1696 р. Д. Многогрішний постригся в ченці в Іркутську. Востаннє його ім’я згадується в документах 1701 р. [19, 4].

Після взяття Албазина маньчжурськими військами в 1685 р. до Пекіна доправили 101 захисника російської фортеці, які потрапили в полон. Їх зарахували на службу до міської варти цінської столиці під назвою Руська сотня. Для їх релігійних потреб у Пекіні спочатку переобладнали в православну церкву невеличкий буддійський храм. Надалі передбачалося відкриття Російської православної духовної місії. В наступні роки до Руської сотні продовжували зараховувати підданих російського царя, які з певних причин опинилися в Китаї. У 1764 р. до неї направили втікачів з Нерчинських срібних заводів, яких звали Філіп Великий, Андрій Плаха, Данило Третьяков, Федір Тарах. Вони виявилися запорізькими козаками [10, 219].

У XVIII ст. у Російській державі налагодилась караванна торгівля китайськими товарами. Першими споживачами цих дорогих речей були члени царської сім’ї та російська знать. Товари, що залишались, направлялись у Москву, де продавались з аукціону всім бажаючим. Там їх купувала українська козацька старшина та українське купецтво. Україну не оминула мода на створення китайських колекцій, яку започаткували голландці в Західній Європі. Багато таких рідкісних витворів мистецтва зосередилось у палацах гетьманської

столиці Глухова. Китайський палац у Золочівському замку на Львівщині спорудили польські аристократи князі Собеські [17, 79-80].

В Україну потрапляли й книги про Китай, написані західноєвропейськими місіонерами. Книга про вчення Конфуція 1687 року видання, створена під керівництвом Філіпа Купле, зберігається в Центральній науковій бібліотеці м. Харків. До книгозбірні Харківського колегіуму потрапив твір „Про китайські ритуали відносно Конфуція та померлих предків”, виданий у Відні в 1701 р. Засновник Харківського колегіуму єпископ Белгородський Єпіфаній (Тихорський) подарував цьому навчальному закладу книгу, видану в Лондоні в 1701 р., в якій містились переклади молитви „Отче наш” 100 мовами народів світу, в тому числі й китайською. Це перший текст китайською мовою, відомий в Україні.

В указі від 18 червня 1700 р. Петро I розпорядився, щоб київський митрополит подав кандидатуру українського релігійного діяча на посаду митрополита в Тобольську, який міг би організувати поширення православ'я в Китаї, а також „привел бы с собою добрых ученых не престарелых иноков двух или трех человек, которые могли бы китайскому и мунгальскому языку научить” [15, 49].

У 1701 р. з Києва до Тобольська відбув український священник Філофей, який провів велику підготовчу роботу для відкриття Російської православної духовної місії в Китаї. Місія почала працювати в Пекіні в 1716 р. У XVIII ст. її склад змінювався 8 разів. Сім місій із восьми очолювали представники українського духівництва. Воно було в Російській державі найбільш освіченим і здатним виконувати різносторонні завдання. Крім релігійної діяльності, члени православних місій мали збирати економічну й політичну інформацію, складати словники, вести наукову роботу. Роль місії особливо зросла після закриття Китаю для діяльності іноземців (1757 р.). Російської установи в цінській столиці це не стосувалося. Вона залишилась єдиним джерелом інформації для світу про життя Піднебесної до 1842 р. На підбір кандидатур керівників місії впливало й те, що вихідці з України займали вищі посади в ієрархії російської православної церкви.

Першим керівником Російської духовної православної місії в Китаї став архімандрит Іларіон (Лежайський), родом із Чернігова. Він проявив себе як досвідчений організатор, зумів справити позитивне враження на самого імператора Кансі (1662 – 1722 рр.), який регулярно присилав чиновника довідатись про його здоров'я і потреби. Іларіону надали чин мандарина 5

ступеня. Він помер у Пекіні. На надгробному камені було зроблено напис китайською, маньчжурською й старослов'янською мовами [6, 32].

Протягом XVIII ст. місію очолювали також представники українського духовництва: архімандрити Антоній (Платковський), Іларіон (Трусов), Гервасій (Ленцовський), Микола (Цвіт), Іокім (Шишковський), Софроній (Грибовський).

Гервасій (Ленцовський) листувався з Г. Сковородою. У творах „Розмова про премудрість: мудрість і Людина” і „Вдячний Єродій” український філософ використав одержані знання про Китай.

Із Сумщиною пов'язаний певний період діяльності Софронія (Грибовського), який очолював Російську православну духовну місію в Китаї в 1793 – 1807 рр. Він прийняв постриг у Софроніївській Молчанській пустині під Путивлем, а потім продовжив релігійну освіту в Москві.

Випускник Києво-Могилянської та Слов'яно-греко-латинської академії архімандрит Софроній (Грибовський) першим у Російській імперії почав писати аналітичні праці про Китай. Він не знав китайської мови, але для читання документів запрошував перекладачів. Софроній написав 12 творів, ґрунтуючись на власних матеріалах та спостереженнях і на працях своїх попередників, у тому числі західних місіонерів. Так, у праці „Хронологическое описание нынешнего манджуро-китайского государства, переведенное мною с латинского языка, с прибавлением, мною учиненном, о свойстве и правах четырех нынешней династии государях, начиная с Канси по царствующего ныне Дзяцина, с описанием случаев и обстоятельств, встретившихся с ними и при них во время их царствования” Софроній відзначив найважливіші події правління богдыханів Кансі (1662 – 1722 рр.), Юнчжена (1723 – 1735 рр.), Цянлуна (1736 – 1795 рр.), Цзяцзина (1796 – 1820 рр.). Ще в одній праці „Сведения о четырех нынешней Тайцинской династии ханах. Сколько который и как правил” Софроній подав інформацію про коханих жінок і особистих ворогів цінських правителів, їх улюблені заняття, двірцеві інтриги [18, 83]. 9 із 12 праць Софронія (Грибовського) російські спеціальні відомства засекретили як такі, що містили державні таємниці. Вони стали недоступними для ознайомлення. Ця обставина до наших днів заважає об'єктивно оцінити роль архімандрита Софронія (Грибовського) у становленні китаєзнавства.

Матеріали духовної місії в Пекіні, що надсилались у Росію, опрацював і систематизував українець, уродженець Ніжина М.М. Бантиш-Каменський, помічник управляючого московського архіву Колегії іноземних справ, а потім управляючий цієї установи. Він є першим дослідником документів з питань

російсько-китайських відносин й автором праці „Дипломатическое собрание дел между российским и китайским государствами с 1619 по 1792 год”.

Таким чином, українсько-китайські зв'язки мають глибокі корені й давні традиції. Українці зробили помітний внесок у розвиток міжнародних контактів Цінської імперії. В XVII – XVIII ст. вони проявили себе у відносинах з Китаєм як воїни, дипломати, правоохоронці, місіонери, науковці. Вони сприяли порозумінню між китайською цивілізацією та європейським світом. Були закладені основи дружби і співпраці наступних поколінь в Україні та Китаї аж до наших днів. Позитивна діяльність предків стала основою для сучасного успішного розвитку міждержавного й регіонального співробітництва незалежної України й Китайської Народної Республіки.

Джерела та література

1. Артемьев А.Р. Воеводы и приказчики Нерчинского и Албазинского уездов во второй половине XVII века (Из истории кадровой политики царской администрации в Забайкалье и Приамурье) // Отечественная история. – 2006. – № 2. – С. 3 – 11.
2. Внешняя политика государства Цин в XVII веке. – М.: Наука, 1977. – 385 с.
3. История Красноярска. Документы и материалы, XVII – первая пол. XIX в. – Красноярск: ОФСЕТ, 2000. – 848 с.
4. История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М.: Наука, 1990. – 439 с.
5. Киктенко В.А. Источники по истории Российской духовной миссии в Пекине в фондах Института рукописей НАН Украины // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. – 2001. – №1(4). – С. 49-53.
6. Кіктенко В.О. Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи. – К.: Вид-во Ін-ту сходознавства НАН України, 2002. – 194 с.
7. Кіктенко В.О. Українці на чолі Пекінської духовної місії: до початків вивчення Китаю в Російській імперії // Сходознавство. – 1998. – № 2. – С. 78-91.
8. Мясников В.С. Договорными статьями утвердили: Дипломатическая история русско-китайской границы, XVII – XX вв. – М.: РИО Мособлупрполиграфиздата, 1996. – 482 с.
9. Николай (Адоратский) иеромонах. История Пекинской духовной миссии в первый период ее деятельности (1685-1745). Выпуск первый. – Казань: Тип. Импер. университета, 1887. – 165 с.
10. Николай (Адоратский) иеромонах. История Пекинской духовной миссии во второй период ее деятельности (1745-1808). Выпуск второй. – Казань: Тип. Импер. университета, 1887. – 369 с.
11. Николай (Адоратский) иеромонах. Православная миссия в Китае за 200 лет ее существования // Православный собеседник. – 1887. – № 11. – С. 287-343.
12. Русско-китайские отношения, 1689 – 1916: Документы. – М.: Изд-во восточн. лит., 1958. – 139 с.

13. Русско-китайские отношения в XVII в.: Материалы и документы: В 2-х т. – М.: Наука, 1969. – Т. 1. – 614 с.
14. Русско-китайские отношения в XVII в.: Материалы и документы: В 2-х т. – М.: Наука, 1972. – Т. 2. – 624 с.
15. Русско-китайские отношения в XVIII в.: Материалы и документы: В 2-х т. – М.: Наука, 1978. – Т. 1. – 704 с.
16. Русско-китайские отношения в XVIII в.: Материалы и документы: В 2-х т. – М.: Наука, 1990. – Т. 2. – 669 с.
17. Сергійчук І.М. Китай у нові та новітні часи. – Суми: Університетська книга, 2006. – 329 с.
18. Сергійчук І.М. Софроній (Грибовський) – глава Російської православної духовної місії в Китаї (1793 - 1807) // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. Частина II. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – С. 80-84.
19. Сергійчук І.М. Українсько-китайські зв'язки в XVII – XVIII ст. // Збірник наукових праць. Серія „Історія та географія” (Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди). – Харків: Майдан, 2007. – С. 3-5.
20. Скачков П.Е. Очерки истории русского китаеведения. – М.: Наука, 1977. – 505 с.
21. Софроний (Грибовский) архимандрит. Известие о Китайском, ныне Манчжуро-Китайском государстве // Чтение Московского общества истории и древностей Востока. – 1861. – Т.1. – С.23-119.
22. Софроний (Грибовский) архимандрит. Уведомление о начале бытия россиян в Пейцзине и о существовании в оном греко-российской веры // Материалы для российской духовной миссии в Пекине. – СПб., 1905. – С. 1-45.

Сергійчук І.Н. Українці и Китай в XVII – XVIII вв.

В статье рассмотрены украинско-китайские отношения, их формирование и традиции. Украинцы внесли огромный вклад в развитие отношений между китайской и европейской цивилизациями. Дружественные отношения сохраняются и в наши дни.

Sergiychuk I. M. The Ukrainians and China in XVII – XVIII centuries.

An attempt was made to prove that the Ukrainian-Chinese relations have deep foundations and traditions. The Ukrainians contributed remarkably into the development of contacts of the Zinsk Empire. They proved to be good warriors, diplomats, law enforcement authorities, missionaries, scientists in the XVII-XVIII centuries. They contributed a lot to mutual understanding between the Chinese civilization and the European world. Basic friendly foundations were made and mutual cooperation of the coming generations have been preserved up to now.

УДК 94(100)''1943/1953''

Щербань П.Н., Щербань Т.Ю.

ОБОСТРЕНИЕ БОРЬБЫ ЗА ВЛАСТЬ В СОВЕТСКОМ РУКОВОДСТВЕ И КРИЗИС СТАЛИНСКОЙ ДИКТАТУРЫ В 1945 – 1953 гг.

Послевоенный сталинизм (1945 – 1953 гг.) представляет интерес как особый период в истории СССР, когда объективный рост народного самосознания после войны стал угрожать советской тоталитарной системе. Верхний эшелон государственной власти во главе с И.В. Сталиным в ответ на неуклонно растущий стихийный народный протест усилил политику репрессий, идеологического диктата, «железного занавеса». Послевоенные годы стали апогеем политики личной диктатуры И.В. Сталина и в то же время периодом ее кризиса и краха.

Эпоха позднего сталинизма до сих пор остается изученной недостаточно полно. Отсутствие целостной картины исторических событий последних лет жизни И.В. Сталина имеет объективные причины. Во-первых, многие документы были строго засекречены в связи с набиравшей в это время обороты «холодной войной». Второй, не менее существенной причиной фрагментарности нашего знания о событиях этого времени является целенаправленное уничтожение огромного массива документов новыми руководителями страны, пришедшими на смену И.В. Сталину, в первую очередь Н.С. Хрущевым.

Актуальность исследования периода послевоенного сталинизма связана не только с ее малоизученностью, но и с тем обстоятельством, что без глубокого исследования противоречивых политических процессов этого времени невозможно понять и дать правильную оценку последующей политики десталинизации в СССР и мотивов действий ее авторов.

Тема борьбы за власть между ближайшими соратниками И.В. Сталина затрагивается в той или иной степени всеми авторами, писавшими об этом периоде советской истории: Д. Бабиченко [1], В. Демидовым [2]; В. Кутузовым [3], Р. Пихоя [8], А. Пыжиковым [9] и другими. Но разработка этой проблематики пока еще далека от завершения. Регулярно появляющиеся новые факты, свидетельства и суждения как участников и очевидцев событий, так и исследователей этой темы позволяют вносить коррективы в устоявшиеся взгляды по поводу развития событий в период послевоенного сталинизма.

Основной нерешенной проблемой в изучении указанного периода является определение основных факторов и степени их воздействия на

внутриполитическую ситуацию в стране, закончившуюся кризисом и крахом системы личной диктатуры И.В. Сталина.

Не имея возможности в рамках короткой статьи проанализировать все актуальные проблемы данной темы, мы ставим главную цель: показать роль лишь одного фактора формирования кризисной политической ситуации в послевоенном СССР – борьбы за власть среди ближайшего сталинского окружения.

После окончания Великой Отечественной войны вступила в новый этап и обострилась борьба между ближайшими «соратниками» И.В. Сталина за влияние и власть, за роль преемников стареющего и больного диктатора.

В 1945 году на работу в Москву возвратился А.А. Жданов, который с 1934 года возглавлял Ленинградский областной и городской партийные комитеты. Пока он находился в блокированном Ленинграде, «большая политика» вершилась без него, а приближенные И.В. Сталина – Г.М. Маленков, Л.П. Берия, В.М. Молотов, Л.М. Каганович не считали А.А. Жданова серьезным конкурентом в борьбе за наследование сталинских постов. Однако после возвращения в столицу позиции А.А. Жданова упрочились, его стали считать вторым человеком в партии. Укрепились позиции и Н.А. Вознесенского, ставшего членом политбюро ЦК ВКП(б), заместителем Председателя Совета Министров СССР, тоже выходца из Ленинграда.

Точкой отсчета в развернувшейся схватке между «соратниками» И. Сталина стали события октября 1945 г. В это время у И.В. Сталина расстроилось мозговое кровообращение и он вынужден был уехать на отдых в Сочи. На случай каких-либо неожиданных событий И.В. Сталин назвал двух своих «местоблюстителей»: секретаря ЦК ВКП(б) А.А. Жданова – по партии и Н.А. Вознесенского – по государству [2, 26-28].

Оставшиеся без опеки И.В. Сталина ближайшие «соратники» неожиданно проявили недопустимую вольность. Причем не «местоблюстители», а старое окружение, сформировавшееся вокруг И.В. Сталина еще в довоенные годы. Так, В.М. Молотов в ноябре 1945 года в беседе с иностранными журналистами пообещал, что советская сторона пойдет на ослабление цензуры в обмен на определенные шаги навстречу со стороны западных держав. После этой беседы в американской прессе появилось сообщение о том, что фактическим руководителем СССР является уже не И.В. Сталин, а В.М. Молотов, и что пост главы советского правительства И.В. Сталин скоро освободит [6]. Возмущенный И.В. Сталин в переписке с политбюро заявил, что больше не считает В.М. Молотова своим другом и просит членов политбюро принять меры. Конфликт в конце концов удалось уладить, но В.М. Молотову

И.В. Сталин уже никогда не доверял. В 1949 году В.М. Молотов был снят с поста министра иностранных дел, который занимал с 1939 года.

В 1946 году рядом с И.В. Сталиным появился А.А. Кузнецов, выдвиженец А.А. Жданова. Он был по предложению И.В. Сталина в марте 1946 года введен в оргбюро ЦК ВКП(б), избран секретарем ЦК, курирующим кадровые вопросы. Сфера его компетенции распространялась на органы юстиции, МВД и МГБ.

В том же 1946 году в опалу попал еще один «соратник» из ближайшего окружения И.В. Сталина – Г.М. Маленков. По сигналу своего сына Василия – военного лётчика – И.В. Сталин дал указание органам госбезопасности разобраться с военным авиационным ведомством и авиационной промышленностью. В начале 1946 года были арестованы главный маршал авиации А.А. Новиков, нарком авиационной промышленности А.И. Шахурин, многие работники отрасли и военные авиаторы. Нарком госбезопасности В.С. Абакумов, рьяно выполняя все указания «вождя», вынудил под угрозой расправы маршала А.А. Новикова и наркома А.И. Шахурина написать заявления на имя И.В. Сталина о недостатках в работе вверенных им ведомств и неудовлетворительном руководстве со стороны члена политбюро, секретаря ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкова, который курировал от ЦК авиационную промышленность. Последствия для Г.М. Маленкова не замедлили наступить. 6 мая 1946 года по предложению И.В. Сталина опросом членов ЦК ВКП(б) Г.М. Маленков был снят с поста секретаря ЦК. Возглавив Специальный комитет по реактивной технике, он много времени проводил на полигоне в Астраханской области. Вернувшись на пост секретаря ЦК 1 июля 1948 г., Г.М. Маленков немедленно столкнулся с конкуренцией со стороны А.А. Жданова и его выдвиженцев, успевших занять прочные позиции в партии и государстве [3, 405]. С помощью Л.П. Берии он начал мощную кампанию по дискредитации «ленинградской группы».

Прелюдией наступления на казавшиеся прочные позиции А.А. Жданова были события 1946 года, связанные с началом идеологической кампании против интеллигенции под лозунгом борьбы с «проникновением буржуазной идеологии». Она началась 14 августа 1946 года, когда было принято постановление ЦК ВКП(б) «О журналах «Звезда» и «Ленинград». Инициатором этой кампании, наряду с И. Сталиным, долгое время считался и А.А. Жданов. Действительно, литература и искусство шли по идеологическому ведомству, которым с апреля 1946 года единолично руководил А.А. Жданов. Но его инициатива в этой кампании всегда была очень сомнительной. А.А. Жданов

явно не был заинтересован в таком крупном скандале вокруг партийной организации и культурной общественности Ленинграда, которые он лично одиннадцать лет формировал, опекал и воспитывал. А.А. Жданову ни к чему было устраивать избиение партийных кадров, на которые он продолжал опираться и после переезда в Москву, в ЦК ВКП(б). Формулировки постановления: «Ленинградский горком ВКП(б) проглядел крупнейшие ошибки журналов», «допустил грубую политическую ошибку» отображались и на политическом авторитете А.А. Жданова. Обвинения в адрес ленинградского горкома навязал во время обсуждения этого вопроса в оргбюро ЦК 9 августа 1946 года лично Г.М. Маленков [1, 7 – 8].

Еще более серьезные последствия имело для А.А. Жданова его косвенное участие в дискуссии по вопросам развития генетической науки. Поддержка отцом позиции сына – Ю.А. Жданова – молодого ученого-биохимика, заведующего отделом науки ЦК ВКП(б), выступившего в 1948 году против Т.Д. Лысенко и его сторонников, вызвала раздражение И.В. Сталина. Этот вопрос рассматривался на заседании политбюро ЦК летом 1948 года, где И.В.Сталин заявил: «Нечего с детей спрашивать, – спрашивать надо с отцов» [6]. По решению политбюро А.А. Жданова отправили отдыхать на правительственную дачу на Валдай. По свидетельству Д.Т. Шепилова, который тогда был непосредственным подчиненным А.А. Жданова, последний в личном разговоре с ним сказал: «...политбюро приняло решение, что мне надо ехать отдыхать на Валдай. Товарищ Сталин сказал, что там очень хороший воздух для сердечников» [6]. На самом деле и воздух, и местность на Валдае совершенно не подходили сердечникам. Это была просто ссылка, из которой опальный А.А. Жданов не вернулся.

28 августа 1948 года у него случился сердечный приступ, а 31 августа А.А. Жданов скончался на госдаче на Валдае. Немедленно появились слухи, распространяемые под большим секретом, что А.А. Жданову помогли умереть. Об этом свидетельствовали люди, работавшие на даче [2, 56]. Слухи были подтверждены свидетельствами непосредственной участницы событий, врача Кремлевской больницы Лидии Федосеевны Тимашук. В своем письме начальнику Главного управления охраны МГБ СССР генерал-лейтенанту Н.С. Власику Л.Ф. Тимашук сообщила, что 28 августа 1948 года она была вызвана начальником Лечебно-санитарного управления (ЛСУ) Кремля профессором П.И. Егоровым к А.А. Жданову для снятия электрокардиограммы. На Валдай она вылетела вместе с тем же П.И. Егоровым, академиком В.Н. Виноградовым и профессором В.Х.Василенко. По данным ЭКГ она диагностировала у А.А. Жданова инфаркт

миокарда, но П.И. Егоров и врач Г.И. Майоров заявили, что это ошибочный диагноз и они с ним не согласны. По их мнению, – сообщала в письме Л.Ф.Тимашук, – имело место лишь «функциональное расстройство на почве склероза и гипертонической болезни» [4, 39]. Ей было настоятельно предложено переписать заключение, не указывая на инфаркт миокарда. А.А. Жданову же, по свидетельству Л.Ф. Тимашук, было разрешено подниматься, гулять по парку, посещать кино и т.д. 29 августа сердечный приступ повторился; врача Л.Ф. Тимашук вновь вызвали из Москвы для снятия ЭКГ, но по распоряжению В.Н. Виноградова и П.И. Егорова ЭКГ в день сердечного приступа не была сделана, а назначена на 30 августа. Л.Ф. Тимашук вновь категорически запретили указывать на инфаркт [4, 39]. В этом письме, написанном еще до смерти А.А. Жданова, Л.Ф. Тимашук выражала несогласие с методами его лечения, но сообщала, что переделала по настоянию своего начальника ЭКГ, исключив из нее слова «инфаркт миокарда» [4, 39].

31 августа А.А. Жданов умер. При вскрытии там же на Валдае был поставлен диагноз «инфаркт». И тем не менее начальник ЛСУ Кремля П.И. Егоров, которому стало известно о письме Л.Ф. Тимашук Н.С. Власику, 4 сентября провел с ней нравоучительную беседу, а 7 сентября она была понижена в должности [4, 39]. Тогда Л.Ф. Тимашук написала одно за другим два письма секретарю ЦК А.А. Кузнецову, курировавшему деятельность МГБ, в которых четко сформулировала выводы по ситуации с А.А. Ждановым: «Диагноз болезни тов. А.А. Жданова при жизни был поставлен неправильно.... Лечение и режим А.А. Жданову проводились неправильно...» [4, 40]. На свои письма А.А. Кузнецову Л.Ф. Тимашук ответа не получила, так как его собственной жизни в это время уже угрожала опасность.

Сегодня трудно утверждать, по какой причине в отношении А.А. Жданова была проявлена врачебная халатность. Известно лишь, что многие свидетели по делу о смерти А.А. Жданова были уничтожены. Так, через семь дней нашли повешенной экономку, в 1951 году застрелился комендант госдачи на Валдае, и об этом специальным сообщением известили Г.М. Маленкова [6]. Однако смерть безусловно спасла А.А. Жданова от более тяжелого конца, ибо всего через несколько месяцев началось «ленинградское дело», в результате которого все его ближайшие сподвижники были казнены.

Кульминацией политических дел и завершающим актом борьбы за власть в период послевоенного сталинизма стало «дело врачей». Сегодня так до конца и не выяснен весь механизм его возникновения. Однако некоторые детали, ставшие известными в последние годы, не позволяют придерживаться той

упрощенной версии развития событий, которая доминировала в советской историографии на основании воспоминаний одного из фигурантов дела врачей профессора Я.Л. Рапопорта [10]. Согласно этой версии, в 1951 году один из следователей МГБ М.Д. Рюмин сообщил И.В. Сталину в письме о существовании широкого заговора «еврейских буржуазных националистов», инспирированного американской разведкой [2, 407-408]. При этом М.Д. Рюмин проинформировал И.В. Сталина, что об этом заговоре знает министр госбезопасности В.С. Абакумов, но по каким-то причинам скрывает информацию, полученную от арестованного в том же году профессора-медика Я.Г. Этингера. И чтобы Я.Г. Этингер не мог его разоблачить, В.С. Абакумов якобы приказал умертвить его в тюрьме. Причиной появления письма М.Д. Рюмина долгое время считалось тривиальное желание следователя МГБ «подсидеть» своего шефа-министра.

Сегодня ясно, что «дело врачей» было хорошо подготовленной широкомасштабной акцией, которая должна была дать необходимый ее организаторам мощный эффект. Российский историк профессор В.П. Наумов – член Комиссии по реабилитации при президенте РФ, имевший доступ в архивы ЦК КПСС и КГБ, утверждает, что так называемое «письмо Рюмина» писалось в ЦК ВКП(б) и редактировал его будущий министр госбезопасности С.Д. Игнатьев. М.Д. Рюмин же, возможно, поставлял лишь дополнительную информацию. И, главное, проводилась эта акция с ведома и согласия Г.М. Маленкова [6].

Что же касается Я.Г. Этингера, то его действительно целенаправленно использовали. В.П.Наумов, изучивший тюремное дело Я.Г. Этингера, сообщил, что арест профессора медицины произошел на основе письма министра МГБ В.С. Абакумова на имя Сталина, в котором утверждалось, что Я.Г. Этингер вел антисоветские разговоры у себя в квартире по телефону с сыном. И.В. Сталин дал согласие на арест, и вначале Я.Г. Этингера допрашивали только по тем вопросам, которые содержались в письме к И.В. Сталину [6]. Разработка каких-либо новых сюжетов его преступной деятельности могла начаться только с разрешения высокого начальства или в том случае, если арестованный сам поднимал другие вопросы и называл фамилии. Из протоколов допросов не видно, чтобы Я.Г. Этингер назвал большую группу собеседников или единомышленников[6]. Значит кто-то из членов высшего руководства страны дал команду использовать его для разработки крупного политического дела.

Из тюремного дела следует, что Я.Г. Этингер умер от того, что, пошатнувшись, упал в своей камере переносицей на раковину [6]. Сегодня уже

никто не сможет выяснить подлинные причин его смерти, но ясно, что в ней кто-то был очень заинтересован. Ведь именно после смерти Я.Г. Этингера и последовало «письмо Рюмина» И.В. Сталину о будто бы сообщенных ему профессором фактах подготовки терактов против членов советского правительства. В.П. Наумов считает, что помимо М.Д. Рюмина в смерти Я.Г. Этингера был заинтересован и министр МГБ В.С. Абакумов, потому что был «виновен в том, что как-то «смазал» это дело...» [6]. Однако такое суждение представляется очень сомнительным и нелогичным. А вот участие в этом деле в качестве главного вдохновителя Г.М. Маленкова многое проясняет. Он действительно был заинтересован в дискредитации МГБ и лично министра В.С. Абакумова, так как последний хорошо знал, что именно Г.М. Маленков стоял за фальсификацией «ленинградского дела», именно его политический заказ выполняли «заплечных дел мастера» из ведомства В.С. Абакумова, выбивая признательные показания из А.А. Кузнецова, Н.А. Вознесенского и других. Теперь В.С. Абакумов представлял большую опасность для Г.М. Маленкова как свидетель его неблагоприятных дел. Ведь Г.М. Маленков был одним из немногих ближайших соратников И.В. Сталина, который в последние годы жизни «вождя» пользовался его доверием и, безусловно, готовился принять значительную часть необъятной власти И.В. Сталина.

Так или иначе, но цель дискредитации В.С. Абакумова и всего аппарата МГБ при помощи «письма Рюмина» была достигнута. Письмо датировано 2 июня 1951 года. 4 июля И. Сталин снял с должности министра МГБ, а вскоре – 12 июля 1951 года В.С. Абакумов был арестован. Новым министром госбезопасности был назначен С.Д. Игнатьев, до этого времени занимавший пост заведующего одним из отделов ЦК. 11 июля 1951 года ЦК ВКП(б) принял секретное постановление «О неблагополучном положении в МГБ СССР» [5, 85]. Новому министру МГБ и М.Д. Рюмину была поставлена задача: разоблачить группу врачей, проводивших вредительскую работу против руководителей партии и правительства.

Чистка кадров в ЛСУ Кремля началась в сентябре 1952 года. Была создана следственная группа, которая изучила все данные, включая агентурные наблюдения и секретное подслушивание, относительно медперсонала ЛСУ Кремля и оценила его работу как неудовлетворительную [5, 85]. Более двух десятков профессоров-консультантов было уволено [5, 83]. 4 ноября 1952 года был арестован личный врач И.В. Сталина академик В.Н. Виноградов, через десять дней – профессор М.С. Вовси, а затем другие известные столичные врачи. Особое внимание следственной группы привлекли «дела» секретарей ЦК

ВКП(б) А.С. Щербакова и А.А. Жданова, методы их лечения были признаны преступными [5, 86].

В такой подходящей ситуации стали востребованными и письма Л.Ф. Тимашук. Им был дан такой «ход», от которого их автор пришла в ужас. Ее письма стали основой фабрикации политического дела для десятков врачей, о чем Л.Ф. Тимашук явно не помышляла. В письме секретарю Верховного Совета Н. Пегову она пишет: «Разве я могла думать, что мои письма, подсказанные моей врачебной совестью, затрагивающие вопросы диагноза, лечения и режима больного, могли послужить почти через пять лет основанием для «дела» о многих врачах, которых я знала... Цель моего письма была спасти жизнь больного, но ни в коем случае оклеветать кого-либо. Что мне делать сейчас, в это тяжелое для меня время «моральной казни», перед лицом моего народа, перед народами всего мира?» [4, 41].

В последние месяцы жизни И.В. Сталина политическая жизнь страны была наполнена фактами давления на руководящие партийно-государственные кадры. Основным мотивом всех действий И.В. Сталина было недоверие ближайшему политическому окружению. Он хорошо знал своих старых соратников и понимал, что они уже давно начали борьбу за раздел его властных полномочий. Когда перед глазами И.В. Сталина разыгрывалась трагедия под названием «ленинградское дело», он безучастно наблюдал за ее развитием, прекрасно понимая, что главная вина А.А. Кузнецова, Н.А. Вознесенского и других состоит в том, что они перешли дорогу «старой гвардии», уже примерявшей на себя сталинские регалии.

Решительное наступление на свое ближайшее окружение И.В. Сталин начал после XIX съезда КПСС. Этот съезд собрался после 13-летнего перерыва в октябре 1952 года, и на нем произошли серьезные структурные изменения в высших органах партии. Вместо политбюро учреждался президиум ЦК. Упразднялось оргбюро ЦК, а вся текущая организационная работа сосредоточивалась в секретариате.

16 октября 1952 года после окончания XIX съезда КПСС состоялся первый пленум вновь избранного ЦК. Основным вопросом пленума было формирование исполнительных органов ЦК – президиума и секретариата. В своем выступлении на пленуме И.В. Сталин подверг резкой критике В.М. Молотова, А.И. Микояна и К.В. Ворошилова. «И. Сталин с презрительной миной говорил о том, что В. Молотов запуган американским империализмом, что, будучи в США, он слал оттуда панические телеграммы, что такой руководитель не заслуживает доверия, что он не может состоять в руководящем

ядре партии», – пишет в своих воспоминаниях Д.Т. Шепилов, избранный на XIX съезде членом ЦК КПСС [11, 30]. В таком же тоне И.В. Сталин выразил политическое недоверие А.И. Микояну и К.Е. Ворошилову. А.И. Микояну он поставил в вину, как и В. Молотову, капитулянтство перед американским империализмом, а К.Е. Ворошилову – прямой шпионаж [11, 30].

На октябрьском пленуме ЦК КПСС 1952 года И.В. Сталин предложил в состав президиума ЦК ввести вместо прежних 11 человек – 25, а кандидатами в члены президиума – 11 человек вместо прежних 4-х. Вопрос об изменении структуры высших органов власти, а также о составе кандидатур в эти органы решался лично И.В. Сталиным [7, 144]. Так же неожиданно для всех И.В. Сталин предложил создать новый, неуставный орган – бюро президиума ЦК из 9-ти человек [7, 144]. Ему и предполагалось передать функции прежнего политбюро. А цель при создании двойного штаба – президиума и бюро президиума была по-видимому такова: сохранить в тайне от общественности опальное положение В.М. Молотова, А.И. Микояна и К.Е. Ворошилова. В президиум ЦК они формально вошли, а в высший партийный центр – бюро президиума – уже не были включены. Все предложения И.В. Сталина пленум ЦК КПСС принял единогласно [11, 31].

Все эти перестройки в работе центральных органов партии создавали условия для быстрого и решительного отстранения от власти не только отдельных опальных, но и всех представителей «старой гвардии», и замены их при необходимости сталинскими «новобранцами».

Однако новый вихрь репрессий стал постепенно вовлекать в свой водоворот и центры личной безопасности самого И.В. Сталина. 29 апреля 1952 года был отстранен от должности, а 15 декабря арестован начальник личной охраны И.В. Сталина генерал-лейтенант госбезопасности Н.С. Власик. Основанием для обвинений стал, в частности, тот факт, что первое письмо Л.Ф. Тимашук о преступном отношении врачей к здоровью А.А. Жданова было адресовано именно Н.С. Власику. И. Сталин знал о письме Л.Ф. Тимашук, на ее письме стоит виза И. Сталина – «в архив», но в 1952 году его, по-видимому, убедили в том, что Н.С. Власик в 1948 году по совету начальника ЛСУ Кремля П.И. Егорова не принял должных мер по этому делу.

В ноябре 1952 года по настоянию Л.П. Берии И.В. Сталин согласился отстранить от работы и своего ближайшего помощника – А.Н. Поскребышева. По свидетельству дочери А.Н. Поскребышева, при аресте ее отца тот произнес многозначительную фразу: «Дни И. Сталина сочтены. Ему мало жить осталось» [9, 56].

В последние месяцы жизни и в свои предсмертные дни после инсульта 1 марта 1953 года И.В. Сталин оказался в положении беспомощного заложника собственноручно созданной им системы всеобщей подозрительности, недоверия и ненависти. Трагическую роль в его судьбе сыграли страх и недоверие к врачам, и новые порядки, согласно которым, без разрешения Л.П. Берии врачей к И.В. Сталину вызывать было нельзя.

Некоторые исследователи и люди близкие И.В. Сталину – его дочь Светлана Аллилуева и сын Василий Сталин считали, что он стал жертвой преступного заговора «друзей и соратников» во главе с Л.П. Берией. Сегодня эту версию подтвердить документально уже вряд ли кому-либо удастся. Но бесспорно одно: для многих высших партийно-государственных руководителей – Л.П. Берии, В.М. Молотова, А.И. Микояна, К.Е. Ворошилова смерть И.В. Сталина была лучшим вариантом развития событий. Об этом свидетельствуют и факты последних часов жизни И.В. Сталина.

5 марта 1953 года, еще до наступления смерти И.В. Сталина, произошли события, которые можно квалифицировать как государственный переворот [8, 8]. С 20 часов до 20 часов 40 минут, то есть за 1 час 10 минут до смерти И.В. Сталина (он умер в 21 час 50 минут) состоялось совещание группы высших политических руководителей страны, которое было оформлено как совместное заседание Пленума ЦК КПСС, Совета Министров СССР и Президиума Верховного Совета СССР, на котором произошло сокращение президиума ЦК более чем в два раза – с 26 членов и 11 кандидатов до 10 членов и 4 кандидатов. Одновременно была изменена структура власти. Л.П. Берия и Г.М. Маленков предложили сделать основной властной структурой в стране Совет Министров, а не президиум ЦК. В ведение правительства было решено передать все политические и хозяйственные вопросы, освободив от их решения партийные органы [7, 144 – 145]. Поэтому наиболее влиятельные руководители из старой сталинской когорты заняли ведущие посты в правительстве. Председателем Совета Министров СССР стал Г.М. Маленков, его первыми заместителями были назначены Л.П. Берия, В.М. Молотов, Н.А. Булганин и Л.М. Каганович. Л.П. Берия назначался также министром внутренних дел, при этом МВД объединялось с МГБ. В.М. Молотов вернулся на утраченную им в 1949 году должность министра иностранных дел. К.Е. Ворошилов стал председателем Президиума Верховного Совета СССР. Н.С. Хрущев получил должность секретаря ЦК КПСС, пока без указания на его первенство среди других секретарей [7, 145].

После смерти И.В. Сталина началась проверка материалов предварительного следствия по «делу врачей», и в конце концов дело было закрыто. Вскоре появились сообщения о том, что в органах государственной безопасности творился произвол, впервые открыто было сказано, что показания

арестованных были получены следователями МГБ путем применения запрещенных законами приемов следствия. Тем самым уже весной 1953 года в сознание народа были брошены семена сомнения относительно справедливости многочисленных приговоров по делам прошлых лет, связанных с «враждебными заговорами» против советского государства.

Таким образом, события последних лет жизни И.В. Сталина свидетельствовали о том, что тираническая диктатура «вождя» достигла своего апогея. Борьба за власть внутри советского руководства и порожденные ею «ленинградское дело» и «дело врачей» привели к полному произволу в государственно-правовой системе, кризису и краху системы личной власти И.В.Сталина.

Источники и литература

1. Бабиченко Д. Жданов, Маленков и дело ленинградских журналов // Вопросы литературы. – 1993. – Вып. III. – С. 1 – 9.
2. Демидов В.И., Кутузов В.А. Последний удар. Документальная повесть / «Ленинградское дело»: Лениздат, 1990.
3. Кутузов В.А. Грязная кухня Абакумова / «Ленинградское дело»: Лениздат, 1990.
4. Малкин В. Семь писем Лидии Тимашук // Новое время. – 1994. – № 28. – С. 38 – 41.
5. Мирский М.Б. Процессы «врачей-убийц». 1929-1953 гг. // Вопросы истории. – 2005. – № 4. – С. 73 – 92.
6. Наумов В.П. Разгром еврейского антифашистского комитета // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2005. – № 2. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forumruss.html>
7. Первухин М.Г. Коротко о пережитом // Новая и новейшая история. – 2003. – № 5. – С. 144 – 148.
8. Пихоя Р.Г. О внутриполитической борьбе в советском руководстве. 1945-1958 гг. // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6. – С. 3 – 14.
9. Пыжиков А.В. Последние месяцы диктатора (1952 – 1953) // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 152 – 158.
10. Рапопорт Я.Л. На рубеже двух эпох: дело врачей 1953 года. – М., 1988.
11. Шепилов Д.Т. Воспоминания // Вопросы истории. – 1998. – №7. – С. 3 – 35.

Щербань П.М., Щербань Т.Ю. Загострення боротьби в радянському керівництві та криза сталінської диктатури у 1945-1953 рр.

Стаття присвячена проблемі загострення боротьби за владу в радянському керівництві та впливу цього фактора на зовнішньополітичну ситуацію в країні, яка закінчилась кризою та крахом системи особистої диктатури І. Сталіна.

Shcherban P.M., Shcherban T.Ju. The intensification of the struggle for power in Soviet leadership and the crisis of Stalin's system of personal dictatorship in 1945-1953 years.

The article deals with the issue of the intensification of the struggle for power in Soviet leadership, and the influence of this factor upon the internal political situation in the country, which ended in the crisis and the crash of Stalin's system of personal dictatorship.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Гой О.В.

ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У СФЕРІ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

У наш час цілком зрозумілим є зростання інтересу вчених і всього українського суспільства до ретельного вивчення, переосмислення та практичного використання історичного досвіду України – досягнень і прорахунків в усіх сферах життя. Демократичні процеси, які відбуваються у нашій країні, відкрили перед науковцями широкі можливості для вивчення подій, які тривалий час були „білими плямами” в історії українського народу. До таких маловідомих сторінок певною мірою належить діяльність Центральної Ради у справі культурного будівництва.

Ми ставимо за мету на основі аналізу документів Центральної Ради і Генерального секретаріату освіти дослідити процес становлення української освіти, основних форм українського мистецтва як необхідної умови консолідації українського суспільства, як основних засад національно-територіальної автономії і незалежності України.

Завданням статті є дослідження основних етапів і механізмів становлення системи української освіти, забезпечення функціонування закладів освіти всіх рівнів протягом 1917 – 1918 рр.; визначення ролі і місця держави і громадських інституцій у процесі національно-культурного відродження.

Лютнева революція 1917 р. започаткувала демократичні перетворення, принесла громадянські свободи і фактичне скасування обмежень українського друкованого слова. Повалення царизму, боротьба за незалежну українську державу, соціально-економічні зрушення, що відбулися в цей період, стимулювали піднесення духовного життя суспільства, дали могутній поштовх національно-культурному відродженню України.

Уперше за майже півтори сотні років виникли умови, за яких про розвиток української культури заговорили на державному рівні. Центральна Рада розглядала проблему духовного відродження нації як необхідну умову консолідації українського народу в його боротьбі за національне й соціальне визволення, відновлення у нових історичних умовах Української держави та піднесення на більш високий рівень її економіки. До складу Центральної Ради

увійшли відомі діячі української культури: письменник і драматург В. Винниченко, поети М. Сріблянський (Шаповал), М. Вороний, В. Павленко (С. Шелухін), І. Стешенко, літературознавці С. Єфремов, наш земляк П. Зайцев, мистецтвознавці Д. Антонович, М. Біляшівський, письменники В. Бойко, В. Леонтович, О. Лотоцький, Г. Михайличенко, А. Заливчий, М. Загірня, Л. Старицька-Черняхівська та інші. Вони прагнули зробити все, щоб українська нація якнайшвидше утвердила себе політично й культурно.

Основні напрями своєї діяльності в галузі розвитку культури Центральна Рада визначила у відозві до українського народу від 22 березня 1917 р. та у резолюції Українського національного конгресу (квітень 1917 р.). У цих документах першочерговими завданнями ставилося відродження української мови, створення національних освітніх закладів, збільшення кількості україномовних газет, журналів, художньої та навчальної літератури, розвиток бібліотечної справи, науки, музичного, театрального та образотворчого мистецтва тощо.

З метою ефективнішого проведення культурно-освітньої роботи за ініціативою голови Центральної Ради М. Грушевського у квітні 1917 р. у Києві було проведено перший, а в серпні 1917 рр. – другий всеукраїнські учительські з'їзди, які виробили програму перебудови системи освіти в Україні.

На думку українських педагогів, нова школа повинна була стати демократичною і українізованою. Для цього пропонувалося ліквідувати багатоступеневість шкіл й створити єдину початкову школу. Українська мова вивчалася з першого класу, а російська як іноземна та інші мови – з третього.

Складовою частиною побудови нової школи делегати з'їздів уважали створення мережі різних навчальних закладів для підготовки вчителів і ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Для цього пропонувалося відкрити кафедри, курси, спеціалізації української мови в педінститутах й університетах, створити нові гуманітарні ВНЗ і педучилища, організувати Педагогічну академію та Українську Академію наук, заснувати педагогічний журнал, реорганізувати існуючі публічні й відкрити нові бібліотеки.

Вирішуючи проблему фінансування нових українських шкіл, Центральна Рада виділила певні кошти з національного фонду, який формувався за рахунок добровільних внесків громадян на розвиток на території України та за її межами національно-державного будівництва.

Робота в напрямі українізації школи посилилася з оголошенням Центральною Радою Першого та Другого універсалів (червень – липень 1917 р.), створенням Генерального секретаріату освіти та прийняттям V сесією

Центральної Ради постанови про організацію Всеукраїнської шкільної ради і надання їй функції координатора перебудови всієї системи освіти.

Після Жовтневого перевороту й оголошення Третього універсалу наприкінці 1917 року Центральна Рада з Генеральним секретаріатом прийняла закон, згідно з яким шкільні округи були ліквідовані, а управління школою повністю передавалося губернським і повітовим комісаріатам. Новостворені органи склалися із семи членів: чотирьох українців і трьох представників національних меншостей.

Вони спільно вирішували не тільки питання українізації школи, а й проводили значну роботу щодо культурно-освітнього розвитку національних меншин України. Взимку 1917 р. Генеральному секретаріату освіти були підпорядковані всі школи, гімназії, технічні й комерційні професійні училища, інші навчальні заклади, розташовані на території УНР.

Проте для проведення реформи школи гостро не вистачало вчителів. Улітку 1917 р. Генеральний секретар І. Стешенко звернувся до Тимчасового уряду Росії і головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала О. Брусилова з проханням про демобілізацію вчителів з України. У відповідь на це звернення О. Брусилов до осені 1917 р. достроково звільнив із діючої армії близько 13 тис. педагогів [1, 156].

Таким чином, робота з підготовки педагогічних кадрів дала можливість уже в 1917/18 навчальному році розпочати широку українізацію початкових шкіл (їх тоді було близько 5,4 тис, в яких працювали 62 тис. учителів), створити понад 100 українських гімназій, педагогічні, технічні, медичні училища, агрономічні школи, розширити мережу курсів для ліквідації неписьменності серед дорослого населення [2, 37].

Значну роботу проводили Центральна Рада та Генеральний секретаріат щодо організації вищої освіти, зміцнення її матеріальної бази та здійснення українізації науки у ВНЗ. Улітку 1917 р. у Києві було засновано перший український народний університет, де навчалася молодь з усієї України, у тому числі з районів, які тоді входили до складу Австро-Угорської імперії (Галичина, Буковина, Закарпаття). Подібні навчальні заклади було відкрито в Одесі, Миколаєві, Харкові, Полтаві, Сумах.

Незважаючи на складне економічне становище республіки, Центральна Рада тісно пов'язувала процес будівництва нової національної школи з вирішенням питання про соціальну захищеність учителів. Цьому сприяло обрання до складу Центральної Ради п'яти педагогів. За рішенням Генерального секретаріату освіти учителі та викладачі ВНЗ у разі

перекваліфікації, крім основної зарплати, одержували матеріальну допомогу. Узимку 1917 р. у зв'язку із зростанням цін на продукти всім педагогам було видано одноразову грошову допомогу. Працівники системи освіти в основному за рахунок держави забезпечувалися житлом і паливом.

Дбаючи про охорону здоров'я вчителів та викладачів ВНЗ, підвищення їхньої професійної майстерності, Центральна Рада разом із міністерством освіти УНР на початку 1918 р. розробила закон, згідно з яким тижневе навантаження педагога становило 12 годин, а місячна зарплата – 600 крб. Педагогам заборонялося мати більше як 24 години навантаження на тиждень [3, 27 – 28].

З українською демократичною революцією пов'язане активне відродження „Просвіт” на Наддніпрянщині. Уже влітку 1917 р. центральна та східна частини України вкрилися густою мережею читалень. Крім того, „Просвіти” мали свої театральні трупи, хорові колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки, Народні будинки. 20 вересня 1917 р. у Києві відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд просвіт, що сприяло активізації їх діяльності. Засновниками товариств „Просвіта” були відомі українські митці та письменники: у Катеринославі – Є. Вороний (голова товариства), А. Кащенко, у Вінниці – Д. Маркевич, в Лебедині – П. Зайцев, в Полтаві – М. Рудинський та О. Левицький, у Києві – Б. Грінченко, В. Винниченко, в Одесі – С. Шелухін, І. Липа, А. Ніковський. „Просвіти” можна вважати ядром національно-культурного відродження в провінції.

1917 р. дав могутній поштовх національно-культурному відродженню України, дозволив змінити традиційний погляд на мистецтво, літературу, музику. До явищ духовної культури українського народу слід віднести монументальне мистецтво М. Бойчука і його школи, графіку Г. Нарбута, твори представників українського авангарду О. Екстер, О. Богомазова, В. Пальмова, поетичну майстерність П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Т. Чупринки, неокласиків, музичні шедеври М. Леонтовича, Б. Лятошинського, К. Стеценка, О. Кошиця та ін.

У березні-квітні 1917 р. українська інтелігенція почала організовувати різноманітні мистецькі товариства та об'єднання. 12 березня 1917 р. у приміщенні театру М. Садовського відбулися перші вільні збори діячів театру. На них було обрано організаційний комітет для проведення Всеукраїнської театральної наради. До комітету увійшли: С. Черкасенко (голова), Л. Курбас (секретар), С. Бондарчук та ін.

На зборах театральних діячів було також ухвалено рішення про видання часопису „Театральні вісті” [4, 197 – 198].

На початку квітня в Києві діячами різних галузей української культури створено товариство „Вільне мистецтво”, а 24 квітня 1917 р. засновано комітет Українського театру, участь в якому взяли Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, О. Олесь, М. Вороний та ін. Комітет очолили В. Винниченко, М. Старицька, Д. Антонович.

Високе представництво і безпосереднє опікування його роботою діячами Центральної Ради дозволили у визначені строки реалізувати наміри комітету: створити трупи, а також, незважаючи на протидію Київської міської управи, найняти помешкання і вже 14 вересня 1917 р. відкрити Український національний театр (у приміщенні Троїцького народного будинку) [5, 335].

За аналогією до комітету Українського національного театру діяв організаційний комітет із заснування Української Академії мистецтв, до якого увійшли М. Грушевська, Г. Павлуцький, М. Біляшівський, О. Мурашко, М. Бурачек, М. Жук, Д. Антонович, В. Кричевський, П. Холодний.

Засновники комітету звернулися до Центральної Ради з проханням узяти справу організації академії як вищої мистецької школи в Україні і, враховуючи її загальнонаціональне значення, під свій патронат [6, 52].

Центральна Рада позитивно поставилась до цього прохання й утворила у своєму складі комісії та комітети для пожвавлення національно-мистецького життя в Україні, зокрема, комісії із заснування відділу пластичних мистецтв, вокального мистецтва, влаштування Українських художніх виставок тощо.

26 липня 1917 р. на спільному засіданні комітету Український Національний театр, товариства „Вільне мистецтво”, Київського комітету охорони пам’яток, комісії із заснування Української Академії мистецтв і комісій Центральної Ради пластичного мистецтва, вокального мистецтва і художніх виставок було створено відділ мистецтв Генерального секретарства освіти. Організаційні заходи було доручено мистецтвознавцю і художнику, професору Г. Павлуцькому, вченим М. Біляшівському, О. Грушевському, композитору і диригенту О. Кошицю, музиканту О. Приходько. Головною метою новоутвореного державного апарату мало стати сприяння розвитку різних напрямів мистецтва в Україні.

Театральний відділ Генерального секретарства освіти, яким керувала М. Старицька, протягом вересня 1917 – січня 1918 р.р. багато зробив для розвитку театального життя в Україні. Це, в першу чергу, українізація опери, створення мандрівного театру, видання каталогів п’єс.

8 жовтня 1917 р. у Києві відкрилася перша Українська народна драматична школа, створені інструкторсько-режисерські курси для театральних труп товариств „Просвіта”.

У 1917 р. у перекладах на українську мову вийшла друком велика кількість творів світової класики. Особлива роль у їх виданні належить видавництвам „Час”, „Дзвін” і „Вернигора”. У вересні 1917 р. у Києві почав видаватися часопис „Книгар”, що друкував рецензії на нові книжки, статті з історії та теорії літератури, історії книги, актуальних питань культури, книгодрукарства тощо. Серед його співробітників і дописувачів – відомі українські вчені, письменники, громадські і державні діячі В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Олесь та ін.

Протягом 1917 р. К. Стеценко розробив комплекс заходів з організації музичного життя і музичної освіти в Україні, а саме: закони про музичний факультет при Українському державному університеті, Національну оперу, кобзарську школу.

При Генеральному секретаріаті освіти діяли підвідділи української пісні та народної музики й музичної освіти. З метою відродження національного образотворчого мистецтва влітку 1917 р. Генеральний секретаріат розпочав підготовку до створення Української Академії мистецтв, офіційне відкриття якої відбулося у листопаді цього ж року.

Отже, з березня 1917 р. до квітня 1918 р. Центральна Рада заклала основи нової національної школи, розширила мережу навчальних закладів, розпочала проведення українізації системи освіти та державних установ, налагодила видання української періодичної преси, заснувала театри, музеї тощо. Проте ця робота проводилася в складних політичних і соціально-економічних умовах, і тому не всі заходи Центральної Ради в справі культурного будівництва були втілені в життя.

Джерела та література

1. Державний архів м. Києва. – Ф. 185, оп. 1, спр. 513, арк. 156.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). – Ф. 1064, оп. 2, спр. 9, арк. 6; спр. 20, арк. 37.
3. ЦДАВОВУ. – Ф. 1064, оп. 2, спр. 20, арк. 27 – 28.
4. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 653, оп. 2, спр. 379, арк. 197 – 198;
5. Могульський М. Український національний театр // Літературно-науковий вісник. – 1917. – Кн. V – VI. – 335 с.
6. ЦДАВОВУ. – Ф. 2457, оп. 1, спр. 8, арк. 52.

Гой О.В. Политика Центральной Рады в сфере культурной жизни

В статье раскрыт процесс национально-культурного возрождения Украины в период деятельности Центральной Рады, исследованы основные этапы и механизмы становления системы украинского образования и многих форм искусства, обеспечения функционирования учебных заведений всех уровней. Хронологические рамки исследования включают март 1917 - апрель 1918 гг.

Goj O.V. The policy of Centralna Rada in cultural life

The article deals with the process of the national-cultural regeneration of Ukraine during the ruling period of the Centralna Rada; the main stages and mechanisms of the attitude of the Ukrainian system of education, many kinds of art, provided with functioning of the educational establishment all stages are invested in the article. The chronological frames of the investigation includes March 1917 till April 1918.

УДК 930.22(477)

Дегтярьов С.І.

МАТЕРІАЛИ ПОВІТОВИХ СУДІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**КІНЦЯ XVIII – 60 pp. XIX ст.****(СПРОБА КЛАСИФІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛА)**

Судова система періоду між реформами Катерини II та Олександра II складалася із станових установ. Хоча, характеризуючи всю систему та її установи, ми застосовуємо щодо них термін „судові”, але реально вони були судово-адміністративними і коло їх повноважень було ширшим та виходило за межі судових функцій.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. судові органи яскраво засвідчували поділ суспільства на стани. А судове законодавство поділяло ці стани на привілейовані та непривілейовані. Особливо це помітно з матеріалів судових установ перших (нижчих) інстанцій (повітові суди, нижні розправи, городові магістрати, ратуші тощо).

Судово-адміністративна система, започаткована Катериною II, вводила єдиний судоустрій на території всієї держави, в тому числі й на українських землях. Один із продуктів цієї реформи (повітові суди) з’явився на українських землях з 1782 р. Ці суди прийшли на зміну повітовим земським судам, але перебрали на себе ще низку інших функцій.

Розглядаючи справи дворянського, а згодом і деяких інших станів, повітові суди накопичували у своїх архівах велику кількість документів, що містять важливу інформацію про різні верстви населення та окремих їхніх

представників, їхні відносини, умови життя, події, що відбувалися наприкінці XVIII – 60 рр. XIX ст.

Матеріали повітових судів, що діяли на території Лівобережної України, які збереглися до нашого часу, містять важливу інформацію для вивчення окремих аспектів: соціально-економічної та суспільно-політичної історії, генеалогічних та краєзнавчих досліджень тощо.

У Брянському (Росія), Полтавському, Сумському, Харківському, Чернігівському державних архівах та Центральному державному історичному архіві (м. Київ) нині зберігається близько 19 тис. справ повітових судів, що діяли на території Лівобережної України.

За способом зберігання практично всі матеріали повітових судів є рукописними оригіналами, виключаючи відносно невелику кількість документів-копій, що не були створені під час діяльності повітових судів, але при цьому були потрібні їм для уточнення деяких фактів або суди ними керувалися в процесі своєї діяльності. Як правило, це були рукописні копії жалуваних грамот кінця XVII – XVIII ст., схеми родоводів, виписки із законодавчих актів та друківані копії імператорських указів.

Стан збереженості документації повітових судів різний. Частина справ дійшла до нас у хорошому стані, про що свідчить цілісність і закінченість справ за змістом, їх велика кількість по окремих судах, хороша збереженість паперу і тексту. Інша частина збереглася дуже погано (справи часто розшиті, неповні, папір зберігся погано, чорнила місцями стерті або розмиті).

Користуючись прийнятою у джерелознавстві чотирибальною системою, стан збереженості матеріалів повітових судів можна оцінити як задовільний.

Під час використання матеріалів повітових судів Лівобережної України як історичного джерела постає проблема їх систематизації та класифікації. Розв'язання даної проблеми допоможе під час виявлення джерела, його обліку, опрацювання та отримання джерельної інформації і реконструкції на цій основі історичних фактів.

Якщо охарактеризувати матеріали повітових судів за рівнем їх наближеності до подій і фактів, що відображаються, то їх можна віднести до такої категорії джерел, як історичні залишки. Це законодавчі документи, розпорядження, грамоти, акти, службове листування. Такі документи обов'язково впливали на хід подій, які в них описувалися. Історичні залишки, в даному випадку матеріали повітових судів, є продуктом службової чи приватної діяльності людей. Вони містять законодавчі документи, потрібні для установи, – рапорти, накази, розпорядження, адресовані як повітовим судам із

вищих інстанцій, так і від повітових судів нижчим установам та підлеглим посадовцям, службове листування.

Для використання документів повітових судів в історико-краєзнавчих дослідженнях є сенс охарактеризувати їх за хронологічно-географічною ознакою. При цьому буде визначено період та місце виникнення документа-джерела. Дата створення документа повітового суду буде обов'язково вписуватися в межі 1775 – 60 рр. XIX ст. (період існування цих судів). Місцем же виникнення джерела буде або місцезнаходження повітового суду, яке фігурує в його назві (наприклад, Конотопський, Вовчанський, Зміївський, Сумський тощо), або місце, звідки документ був надісланий до суду.

Для евристичної (пошукової) роботи важливе значення має класифікація джерела за формою, місцем і способом його зберігання. За формою можна визначити такі документи, як акти, листи, рапорти, інструкції, розпорядження тощо. Місце зберігання для даного джерела не додає відомостей про його зміст і природу, але певною мірою висвітлює його цінність, вірогідність інформації. Матеріали повітових судів – це документи місцевого значення і зберігаються вони переважно в державних архівах (інколи зустрічаються й у фондах краєзнавчих музеїв).

Як письмове джерело матеріали повітових судів відносяться до категорії документальних (хоча присутній у них і незначний елемент оповіді – доповіді, доноси, показання свідків).

До матеріалів повітових судів можна застосовувати їх поділ на нормативні і виконавчі джерела. Ця класифікація використовується щодо документальних джерел й отримала поширення ще за радянської доби, але ефективно використовується і на сучасному етапі розвитку історичної науки. До нормативних джерел відносяться: копії імператорських указів, виписки із законодавчих актів, розпорядження та інструкції, що надсилалися з повітових судів до нижчих інстанцій або отримувалися ними з губернських правлінь. До виконавчих відносяться документи, які віддзеркалюють реалізацію вищеназваних настанов (рапорти, ділове листування, довідки, реєстри, виписки з ревізьких реєстрів тощо).

Матеріали повітових судів складаються з таких різновидів документальних писемних джерел, як актові, справочинні (діловодні), статистичні, судово-слідчі документи. Всі вони входять до групи офіційних документів.

Актові джерела – найчисельніша, найрізноманітніша за формою та найцінніша за значенням група джерел. До них прийнято відносити правові

документи, де зафіксовані різні угоди. Такі акти поділяються на приватноправові і публічноправові.

Приватноправові акти складаються приватними особами і закріплюють вільне волевиявлення людей з різних питань. До таких документів відносяться духовні заповіти, купчі, орендні договори. Подібні документи становлять досить велику частку в матеріалах повітових судів. Такі документи розкривають різні сторони життя, діяльності та побуту окремих суспільних верств та конкретних осіб Лівобережної України кінця XVIII – 60 рр. XIX ст.

Публічноправові акти виникли в результаті діяльності різних установ (в тому числі судів). Вони включають документи органів влади, судів, громадських, політичних, церковних організацій тощо. Висвітлюване джерело містить велику кількість судових рішень, розпоряджень, нормативних актів державного й регіонального рівнів, рапорти й офіційні листи представників влади тощо.

У сучасному джерелознавстві до актових джерел прийнято відносити також діловодну документацію. В повітових судах вона подана:

- журналами засідань (основна форма фіксації обговорюваних в судах питань);
- циркулярними наказами міністерських департаментів, які надсилалися повітовим судам;
- розпорядженнями, наказами, службовим листуванням;
- формулярними списками, складеними на чиновників цієї установи тощо.

Діловодні та судово-слідчі джерела завжди мають персоніфікований характер, висвітлюють певні факти біографій, показують правову систему в конкретний період. Ознаки таких джерел властиві і матеріалам повітових судів. Вони містять велику кількість діловодної документації – журнали засідань, виписки з нормативних актів, настанови різним посадовим особам тощо.

Судово-слідчі матеріали повітових судів подані дуже широко. Ці суди вирішували велику кількість цивільних і кримінальних справ, пов'язаних з представниками тих верств населення, що відносилися до їх компетенції. Саме такі справи становлять основну частину всіх матеріалів повітових судів.

Цивільні справи стосуються здебільшого земельних суперечок, пов'язаних із самовольним захопленням земель, розмежуванням володінь, порубкою в чужих лісах дерев чи покосами трав, розподілом спадкового майна. Кримінальні справи пов'язані в основному з вбивствами, нанесенням тілесних

ушкоджень, крадіжками майна і грошей, підпалами, незаконною торгівлею горілчаними виробами (т. зв. „корчемством”) тощо.

Проте необхідно зазначити, що слідчі матеріали по таких справах хоча і зустрічаються серед матеріалів повітових судів у досить значній кількості, але всі вони не є продуктом цих судів. До розслідування справи залучалися службовці поліції – поліцейські пристави, станові пристави, велося листування суду з городничим.

Отже, матеріали повітових судів – це документальне джерело. Але будь-яка класифікаційна схема, застосована до даного джерела, має умовний характер і повинна застосовуватися залежно від проблематики наукового дослідження, його мети і завдання, складу і характеру джерельної бази (з урахуванням розмаїтості документів, які входять до складу матеріалів повітових судів).

Матеріали повітових судів можна умовно поділити на такі категорії документів:

1. Документи державних установ, у тому числі й внутрішня документація самих повітових судів. До цих матеріалів відносимо різноманітні укази вищих установ та рапорти й повідомлення нижчих; листування повітових судів з іншими установами; книги, куди записувалися акти купівлі-продажу, дарування, приходу-розходу коштів, повідомлення тощо; журнали засідань суду; формулярні списки та заяви чиновників суду.

2. Цивільні справи про спадкування; купівлю-продаж чи дарування майна; суперечки за маєтки чи земельні ділянки; борги та штрафи; призначення опікунів над майном та дітьми померлих дворян; з'ясування належності до певного стану; порушення статутів продажу; посадові порушення тощо. До цієї ж категорії відносимо ті архівні справи, де документально зафіксовані нотаріальні дії повітових судів (затвердження т. зв. „купчих” документів, спадщини тощо).

3. Кримінальні справи, пов'язані з вбивствами, розбоєм, крадіжками, втечами селян від своїх власників, народженням (і часто при цьому вбивством) незаконних дітей, підробкою грошей, документів і мір, самогубствами, бунтами чи підбурюваннями до них, «корчемством» тощо.

Усі три категорії справ подані досить широко.

Понад 4 тис. архівних справ із фондів повітових судів відносяться до першої категорії. Найбільше таких матеріалів зберігається у держархіві Чернігівської області (понад 1,6 тис. одиниць зберігання). Не набагато менше їх

зберігається і в держархіві Харківської області (понад 1,4 тис. одиниць зберігання).

До другої категорії відноситься найбільша кількість архівних справ – понад 8 тис. Найбільше цивільних справ повітових судів збереглося в держархіві Харківської області (близько 3,2 тис. одиниць зберігання). Велика кількість таких матеріалів збереглася і в архівах Сумської та Чернігівської областей (2,1 тис. та понад 2,4 тис. одиниць зберігання відповідно).

До третьої категорії увійшло понад 6 тис. архівних справ. Найбільше кримінальних справ збереглося у Чернігівському обласному архіві (понад 2,8 тис. одиниць зберігання). У Сумському і Харківському обласних архівах таких справ нараховується 1,2 тис. та понад 1,8 тис. відповідно.

Найгірше всі три категорії справ представлені матеріалами повітових судів, що зберігаються в Брянському (Росія) та Полтавському обласних архівах і Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). Першу категорію у фондах державного архіву Брянської області представляють майже 100 справ, другу – понад 370, а третю – майже 300. Інші два названих архіви нараховують надто незначну кількість справ повітових судів в цілому (наприклад, у державному архіві Полтавської області їх загалом близько 40) й оперувати такими цифрами уявляється некоректним.

В окремих кримінальних та цивільних справах із фондів повітових судів фігурантами виступають представники різних соціальних груп: дворяни, селяни, купці, міщани та інші. З них представники дворянства розглядаються у близько 3 тис. справ повітових судів (дані по представниках різних соціальних груп наводимо без урахування фонду Прилуцького повітового суду з держархіву Чернігівської області та фондів Богодухівського, Вовчанського, Зміївського, Ізюмського та Куп'янського повітових судів із держархіву Харківської області). Здебільшого інформація про дворян зустрічається у справах стосовно спадкування, купівлі, продажу чи дарування майна та суперечок навколо нього, серед внутрішніх документів повітових судів (формулярні списки на дворян-чиновників, їхні заяви, рапорти) тощо.

Найбільша після дворян кількість справ присвячена селянам (понад 1,5 тис.). Причому поміщицькі селяни тут фігурують майже в 2 рази частіше, ніж державні. Щоправда у документах повітових судів проходять представники козацького стану (близько 600 справ). Якщо взяти до уваги той факт, що рядове козацтво було переведене до державних селян Катериною II, то до справ про державних селян можна додати і справи про козаків. У такому випадку справ, де фігурували державні селяни ставало навіть трохи більше, ніж тих, де йшлося

про поміщицьких селян. Ураховуючи це, в цілому справ про селян було навіть більше 2 тис.

Менше у провадженні повітових судів було справ щодо представників таких станів, як міщани і купці (близько 250 та трохи більше 100 справ відповідно). Причому слід відзначити, що справи про купців та міщан датовані в основному 60 рр. XIX ст.

У майже 150 справах із фондів повітових судів фігурують священики. У даному випадку маються на увазі ті справи, де священики виступали як основні дійові особи. Річ у тім, що священики фігурують у багатьох кримінальних справах, але їхня функція полягала лише у проведенні щодо підозрюваних у вчиненні злочину т. зв. „священнического увещевания”.

Найменше представлено у справах повітових судів стан однодворців (менше 50 справ).

Отже, матеріали повітових судів є великим комплексом різноманітних документів, які слід класифікувати за різними параметрами. Окреслені класифікаційні елементи, властиві даному джерелу, не можуть охопити його особливостей повною мірою. Це документальне джерело, до складу якого входять законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі, генеалогічні документи. Будь-яка класифікаційна схема, застосована до даного джерела, матиме умовний характер і повинна застосовуватися залежно від проблематики наукового дослідження, його мети і завдання, складу і характеру джерельної бази.

Дегтярев С.И. Материалы уездных судов Левобережной Украины конца XVIII – 60 гг. XIX вв. (попытка классификации источника).

В статье сделана попытка классификации материалов уездных судов по различным параметрам для дальнейшего использования их в исторических исследованиях. Основу работы составили документы уездных судов Левобережной Украины конца XVIII – 60 гг. XIX вв., хранящиеся в фондах архивов Брянской (Российская Федерация), Полтавской, Сумской, Харьковской, Черниговской областей и в Центральном государственном архиве Украины в г. Киев.

Degtyarev S.I. Materials of District (Povit) courts of Leftbank Ukraine at the XVIII – the 60s of the XIX centuries (attempt to classify sources).

There was made an attempt to classify materials of District (Povit) courts according to their different characteristics. The results of the work can be used during further historical researches. The article is based on the documents of Povit courts, that worked on the territory of Leftbank Ukraine at the XVIII – the 60s of the XIX centuries. Nowadays all these materials are preserved at the archival funds of Bryansk (Russia), Poltava, Sumy, Kharkiv, Chernihiv regions and the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv.

УДК 94:338.45(477.52)"19" «1946-1950»

Марченко Р.П.

ПРОБЛЕМА ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ СУМЩИНИ В 1946 – 1950 РОКАХ

Великі зміни відбулися за останнє десятиріччя, коли Україна стала незалежною, посилилась увага до її історії, зокрема відновлення правдивих фактів про повоєнну відбудову. Складність сучасної епохи полягає в тому, що сама історична наука переживає болючий етап переоцінки багатьох фактів і явищ після таких змін, як падіння тоталітарного режиму і початок демократизації України, які повністю змінюють її «обличчя».

Проблема відбудови промисловості Сумщини в 1946-1950 рр. мало привертала увагу істориків, окрім матеріалів, що знаходяться в обласному державному архіві, ґрунтовних наукових досліджень немає. Лише в працях О.П. Канівського є поверховий матеріал стосовно Сумщини. Вивчаючи дане питання, він прагнув оцінити здобутки і прорахунки періоду 40-50 років ХХ ст., щоб по-новому із сучасних позицій визначити ставлення до подій минулого, осмислити пройдений шлях старшого покоління, розпочати розв'язувати "вузли" історичного буття.

На думку сучасних істориків, для відбудови області потрібно було кілька десятиліть, але, нехтуючи потребами і можливостями людей, цей процес передбачав менше ніж за п'ять років відбудувати зруйновані райони, відновити довоєнний рівень промислового і сільськогосподарського розвитку і навіть його перевищити. Як удалось радянській владі досягти такого росту продуктивності праці? Чому виснажене війною населення змушене було працювати на межі фізичних можливостей? Ціна відбудови була дуже високою: зниження реального рівня життя, важкі житлові і побутові умови, що були характерні для більшості населення області.

На руїни і згарища гітлерівці перетворили 420 промислових підприємств, 37 залізничних станції. Загальна сума збитків, яких завдали фашисти, становила понад 14 млрд. крб. У самому обласному центрі було зруйновано, спалено і пограбовано 39 підприємств і 24 промислові артілі [8, 20-29].

На відродження підприємств Сумщини спрямовувались матеріальні і трудові ресурси. Індустріальна база відновлювалась ціною героїчних зусиль її народу. Водночас були використані ресурси й промислові потужності східних

районів СРСР. Область отримала частину механізмів, обладнання, верстатів, технологічних ліній, сировину як репарації з Німеччини.

Але принцип справедливості вимагав компенсації величезних матеріальних збитків від евакуації за рахунок фінансування зруйнованої України, а отже й Сумщини через центральний союзний бюджет. Однак цього не сталося. Жодної копійки додаткового фінансування не було одержано. Таким чином, відбудовувати господарство довелося за рахунок власних ресурсів та інших джерел.

У даний період для відбудови промисловості державою було виділено 75 млн. крб. Найбільш вагому допомогу надав робітничий клас Москви, Ленінграда, Уралу, Сибіру [6, 23].

В міжреспубліканських економічних зв'язках відбудовчого періоду з'явилась нова форма – шефство області, району над відбудовою господарства звільнених від німецьких окупантів районів. Так, Кіровська область мала шефство над Сумською [5, 356]. Боротьбу трудящих за відбудову народного господарства очолила обласна партійна організація. У вересні-жовтні 1943 р. ЦК ВКП(б) для зміцнення кадрів партійних і радянських органів, господарських організацій направив зі східних областей країни до Сумської області 1123 комуністів. На 1 листопада 1943 р. на обліку в партійних організаціях області було 1197, а на 1 травня 1945 р. – 7473 членів і кандидатів у члени партії [2, 117].

Спираючись на допомогу союзного уряду, трудящих братніх республік, робітники, колгоспники, трудова інтелігенція Сумщини, долаючи численні труднощі, самовіддано працювали на відбудові народного господарства. Вже на початку жовтня 1943 р. діяло 197 промислових підприємств, пущені залізничні дільниці Конотоп-Брянськ, Ворожба-Конотоп-Бахмач, Ворожба-Хутір Михайлівський, Суми-Ворожба та інші [2, 118].

На відбудову промисловості міста Суми було асигновано 16 млн. крб., а на відбудову комунальних підприємств житлового фонду – 3,5 млн. крб. [5, 118]. Планувалось у найкоротші строки відбудувати суконну фабрику в Сумах.

Постійно відбувались суботники і недільники. Наприклад, щодня в позаурочний час на відбудові заводу ім. Фрунзе працювало понад 1000 чоловік. Завдяки цьому стало можливим у частково відроджених ковальському, ливарному, ремонтно-механічному цехах випускати продукцію, яка йшла на фронт та на відбудову шахт Донбасу [2, 199].

Тисячі людей працювали на відбудові промислових підприємств, а також площ, вулиць, житлових будинків. Залучаючи до відбудови промислових

підприємств нові контингенти трудящих, було проведено мобілізацію працездатного населення для роботи на виробництві відповідно до Указу Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. [6, 41]. Кожен житель Сум безкоштовно відпрацював 50 годин. Тоді в загальноміських неділях брало участь 34 тис. чоловік [2, 119].

На ряді підприємств Сум, Конотопа, Шостки, Охтирки робітники добровільно вступали до будівельних бригад, щоб після закінчення своєї основної роботи кілька годин працювати на будівельних майданчиках [1, 57].

У цих надзвичайно складних умовах почалася відбудова народного господарства. Було ухвалено ряд постанов, які передбачали конкретні заходи щодо відбудови основних галузей промисловості, зокрема енергетики, машинобудування тощо. Кошти, які виділялися області, використовувалися на найнеобхідніше: електрообладнання, кабель, силові трансформатори.

Досить складною була кадрова проблема. Не вистачало кваліфікованих робітників, практично всі військовозобов'язані чоловіки були мобілізовані до армії. Тому забезпечення робочою силою підприємств відбувалось за рахунок інвалідів, літніх людей, молоді, особливо сільської. Кількість жінок, зайнятих на виробництві, нескінченно збільшувалась, вони успішно оволодівали традиційно "чоловічими" професіями [5, 64]. Сотні юнаків і дівчат часто мобілізували під загрозою репресій. Низька кваліфікація робітників призводила до частих аварій, поломок, наслідком яких стали їх покарання: висилка, тюремне ув'язнення, звільнення з роботи.

12-19 березня 1946 р. відбулась сесія Верховної Ради СРСР, яка розглянула й ухвалила "Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр.". Головне завдання першого післявоєнного п'ятирічного плану полягало в тому, щоб відбудувати потерпілі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства, а потім перевершити цей рівень у значних розмірах [5, 359].

Відповідно до плану намічалось на 48% збільшити загальний обсяг промислової продукції, в тому числі на 15% у звільнених районах, щодо 1940 р., зосередили увагу на важкій промисловості і залізничному транспорті [5, 17-18]. Фактично середні темпи приросту продукції України в 1938-1940 рр. становили 12,1 %, а в 1946 – 1950 рр. – 34,4% відносно інших республік [5, 35-40]. Без цього неможливо було закріпити техніко-економічну незалежність країни і подальший прогрес усього народного господарства.

Широка програма розвитку народного господарства України була викладена в Законі "Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української Радянської Соціалістичної Республіки на 1946-1950 роки", ухваленому в серпні 1946 р. восьмою сесією Верховної Ради України [4, 21].

Відповідно до республіканського плану було розроблено "План економічного і соціально-культурного розвитку Сумщини на 1946-1947 рр.", що затверджено сесією обласної ради, яка поклала його виконання на обласну планову комісію. Уряд республіки асигнував у 1946-1950 рр. на капітальне будівництво 130 млн. крб.

Області були виділені великі ліміти на машини, будівельні матеріали, посівний матеріал. Сумщині допомагали 14 областей Російської Федерації, Казахська, Узбекика, Таджикика, Туркменська, Азербайджанська, Вірменська, Грузинська РСР.

Якщо більш детальноше говорити про відбудову, вимальовується така картина по роках п'ятирічки.

На 1946 р. в області було 512 промислових підприємств, із них: електротехнічних – 51, торфодобувних – 47, лісових (переробних) – 62, хімічних – 8, металообробних – 94, машинобудівних – 13, швейних – 25, харчової промисловості – 159 [13, 29].

Серед пріоритетних галузей народного господарства, які планувалося відбудувати якнайшвидше, була електроенергетична. Розроблені заходи щодо кожної гідроелектростанції, забезпечення виконання планів їх уведення в дію, забезпечивши їх лісоматеріалами, кредитами. Необхідно було розробити і затвердити графік будівельно-монтажних робіт, призначити відповідальних осіб, надавати шефську допомогу.

Відновлення роботи енергетичних об'єктів перебувало під постійним контролем центру. На це першочергово виділялися кошти, трудові та матеріальні ресурси, транспорт. На них здебільшого працювало місцеве населення, в більшості сільське, воно виконувало найважчі малокваліфіковані земельні чи бетонні роботи. Самовіддана праця цих людей забезпечила швидкий хід відбудовчих робіт. Кількість електростанцій та електроустановок в області – 377. Із них 26 гідроелектростанцій, решта теплові, які виробляли 159852 тис. кВт/год [9, 15].

У 1947 р. найпотужніші електростанції були в Сумах, Конотопі, Білопільі, Лебедині, Путивлі, якщо в 1946 р. було побудовано 6 електростанцій,

то в 1947 – 48. Із них найбільші с. Липова Долина, потужністю 14 тис. кВт/год, станції Баси – 18 тис кВт/ год, станції Конотоп – 973 тис. кВт/год [10, 59].

Виробництво електроенергії по області досягло 4986 тис. кВт/год. Окремо по містах: Суми – 143 кВт/год, Конотоп – 2567, Охтирка – 817, Путивль – 16, Глухів – 89, Кролевець – 170, Лебедин – 161, Путивль – 26, Ромни – 997, станція Смородино – 497, Станція Ворожба – 965 (тис кВт/год) [10, 60].

Але не всі електростанції працювали без втрат. Так, на електростанції у м. Глухів газогенераторний двигун мав потужність нижчу марочної на 26%, що не дозволяло використовувати потужність станції на 90 кВт. Конотопська станція мала труднощі з подачею води. Якщо порівняти виробництво електроенергії з 1946 р., то воно збільшилось на 27,4% [10, 71].

Розв'язувати завдання IV п'ятирічки було складно. На це були свої вагомі причини: не вистачало кваліфікованих кадрів, техніки, будівельних матеріалів, а для населення – житла, продовольства, товарів широкого вжитку. У перші роки п'ятирічки до ладу стали Сумська суконна фабрика (1947 р.), артіль із пошиття одягу (1947 р.), завод № 11 м. Охтирка (1946 р.), ліспромгосп м. Глухів (1946 р.), м'ясокомбінат м. Суми (1946 р.), Лебединський маслозавод (1946 р.), меблева, текстильна фабрики, плодозавод м. Ромни (1947 р.), Іволжанський спиртовий завод (1946 р.), пивзавод м. Ромни (1947 р.), ремонтні майстерні в м. Охтирка (1946 р.), Чупахівці (1946 р.), Ніцасі, Груні (1947 р.), Бочечках Конотопського р-ну (1946 р.), Юнаківці, Миропіллі (1946 р.). Запрацювали відбудовані і новопобудовані млини, у 1946 р. їх було 8, а в 1947 р. – 14. Із них механічних 12, решта – водяні [10, 60-63].

Долати труднощі повоєнних років сумчанам допомагала вся країна. Державою було асигновано в 1946-1950 рр. на промислове капітальне будівництво 140 млн крб. Найбільші роботи здійснювалися на машинобудівному заводі ім. Фрунзе. Були значно розширені і реконструйовані ливарний, компресорний, котельний, інструментальний та інші цехи. Споруджено новий механічний цех № 1. Продукція, що її випускав завод, ішла на відбудову багатьох підприємств вугільної і хімічної промисловості країни. Великою перемогою колективу підприємства було освоєння випуску нових потужних компресорів для стиснення газових сумішей. За створення цієї складної машини керівник проекту інженер М.М. Миронов, головний технолог В.А. Карбовничий і головний інженер П.Т. Гончаренко удостоїлися Державної премії СРСР. Відроджувалися Червонозоряний рафінадний завод, суконна, швейна, взуттєва фабрики та інші підприємства. Зводили й нові промислові об'єкти. У 1946 р. на майданчику довоєнного заводу "Сільелектро" завершили

будівництво металоремонтного підприємства; у 1949 р. на базі цеху центрифуг машинобудівного заводу ім. Фрунзе почав працювати насосний завод; у 1949 р. розгорнулося будівництво суперфосфатного заводу [2, 118].

Архівні матеріали свідчать, що за перші роки п'ятирічки в області було всього 533 підприємств, з яких металообробки – 1; вугільної – 2; зв'язку – 1; машинобудівних – 4; легкої промисловості – 26; м'ясної і молочної – 36; харчової – 45; заготівлі – 6; сільського господарства – 8; шляхів сполучення – 8; меблевих – 3; промислової кооперації – 95; місцевої промисловості – 22; соціального забезпечення – 6 [9, 59].

Наприкінці 1950 р., згідно з підсумками роботи промислових підприємств, їх кількість була такою: металургійні – 1, хімічних – 6, вугільні – 2/4, зв'язку – 1, важких машин – 1, с/г будівництва – 6, машинобудівних і приладобудівних – 4/5, електростанцій – 80, торфозробок – 7, лісозаготівель – 17, скловиробництво – 1, виробництво будівельних матеріалів – 27, металообробки – 93, машинобудівництво – 16, залізничних доріг – 1, металовиробів – 5, деревообробки – 16, текстильних – 15, швейних – 116, шкірохутряних – 167, продовольчих – 157 [9, 60].

Відбудова проходила за рахунок офіційних державних позик. Усі жителі області як один передплатили нову державну позику. Наприклад, за перший день по Охтирському району вона становила 3,5 млн крб. [7, 47].

Ціною надзвичайних зусиль, самовідданої праці було відбудовано промислові підприємства області та держави. Відстала технологія закладалася у відбудовані й новостворені підприємства. Перевага у споживанні енергоносіїв надавалась вугіллю, торфу, а не нафті та газу. Надзвичайно висока була енергомісткість та матеріалоємність промислової продукції, її виготовлення потребувало надто великих затрат енергії й металу. Попри істотні недоліки радянської економічної моделі, відбудова важкої промисловості і її подальші успіхи – вражаючі досягнення сталінського режиму. У цьому досягненні проявлялася традиційна здатність тоталітарних режимів за допомогою жорсткого планування, репресій і соціальної демагогії зосереджувати наявні ресурси на одній ділянці. Але забезпечити гармонійний розвиток усього господарського комплексу Сумщини за допомогою цих методів було неможливо.

Виконком обласної ради депутатів трудящих відзначав, що в 1946 р. відбудова і розвиток господарства області проходили під знаком завдань першого року післявоєнного п'ятирічного плану, який забезпечив збільшення продукції промисловості на 43,2%, з кооперації на 39% проти 1945 р. Однак у

перший рік п'ятирічки обсяг промислової продукції становив по державних підприємствах 51,6% і по промкооперативних – 28,3 % до воєнного рівня. Темпи відбудови, розвитку і використання потужності підприємств недостатні. Так, розвиток виробництва будівельних матеріалів не забезпечував основних потреб будівельно-відновлювальних робіт області. Випуск цегли за 1946 р. збільшився проти 1945 р. у 2,4 рази. Програма була виконана на 70,5%. Відстає обласне виробництво ширпотребу і обозу для потреб сільського господарства.

План 1947 р. передбачав збільшення випуску валової продукції по державних промислових підприємствах на 26%, по промкооперації на 41%, проти 1946 р. У тому числі по: облагролісу – 49%, облметалпрому – 31%, ліспромспілці – 64%, облкоопспілці – 38%, облпромбудматеріалу – 79%. Рентабельність по основному виробництву: план – 301.1 тис. крб., фактично – 252,4 тис. крб.

Планом на 1948 р. передбачалось усунути виявлені недоліки. Держплан Ради Міністрів УРСР відзначав: по Сумській області в 1948 р. було добуто торфу 379.1 тис. тон. Було вивезено 133.4 тис тон із видобутих усього 512,5 тис. тон. Втрати і витрати на власні потреби – 64 тис. тон. Вивезено 468,5 тис. тон. На 1.09.1948 р. вивезено 146,5 тис. тон. (33%), залишилось 302 тис. тон. Незадовільно йшла реалізація і вивезення торфу в Кролевецькому, Хотинському, Шосткінському районах. Причина одна – висока вартість і відсутність транспорту [11, 103].

Розглядаючи підсумки розвитку місцевої промисловості за 8 місяців 1948 р., Рада Міністрів відзначила, що в цілому річний план по області виконано на 103%, план підприємств окремих відділів підприємств не виконано. Це – Міністерство лісової промисловості – 94%, м'ясної промисловості – 98%, Укрпромради – 99%, Укрпромлісгосп – 94%.

Із 179 промислових підприємств Міністерств, що працювали в області, план виконали 176; із 175 промартілей – 89. Заготовили лісу – 43 %, вивезли – 91,8 %. Із 35 райпромкомбінатів план виконало – 8, ряд підприємств працює збитково: 22 райпромкомбінати, 6 райпродукт-комбінати, 53 промислові артілі, 6 підприємств легкої промисловості. Рада Міністрів просить вжити відповідних заходів щодо усунення недоліків [11, 113].

Щодо валової продукції в оптово-відпускних цінах недовиконаний середній показник становив 96,9%. Розвиток промисловості місцевого підпорядкування становив 106,7%. Дані підтверджують, що план 1949 р. в основному був виконаний.

У період відбудови велику роль відіграв ентузіазм жителів області, який виявився в організації так названого соціалістичного змагання. Змагання організовувалось під керівництвом партійних та профспілкових організацій. Обласна профспілкова організація включилась у змагання з Харківською та Чернігівською областями. Воно Активно проходило серед промислових артілей. Так, 22 артілі області з кількістю працюючих 678 членами артілей було 581, з них у стаханівському змаганні взяло участь 192, ударниками було 72. Трудящі області включили у переджовтнєве змагання, присвячене 30-й річниці революції і прагнули виконати достроково план року [12, 36].

Героїчна праця трудящих області втілила в життя четвертий п'ятирічний план відбудови і подальшого розвитку промисловості, але не було враховано потреб і можливостей Сумщини, хоча на розвиток промисловості було виділено 46% усіх капіталовкладень. У розвитку економіки України зросла питома вага її східних районів, у тому числі Сумщини. За п'ять років збільшився випуск промислової продукції на 4,4%. Було не тільки повернуто до життя окремі заводи і фабрики, а й повністю відродилась промисловість. Підприємства отримали нове обличчя, за рахунок одержання нового обладнання, машин, станків високої продуктивності. Уже в 1949 р. валова продукція перевищила рівень 1940 р. у розвитку промисловості. Першими цього домоглись підприємства Сум, Охтирки, Конотопа та Шостки. В наступному 1950 р. валова продукція перевищила довоєнний рівень на 73%, замість намічених 48%. Продуктивність праці в промисловості збільшилась на 45%. У роки четвертої п'ятирічки були закладені основи для подальшого розвитку промисловості на новому технічному рівні [3].

Попри істотні недоліки радянської економічної моделі відбудова промисловості і подальші успіхи – вражаюче досягнення сталінського режиму. У цьому досягненні проявлялась традиційна здатність тоталітарного режиму за допомогою жорсткого планування та репресій зосереджувати наявні ресурси на одній ділянці, а в іншій – з'являлись проблеми. Проте населення області мирилося з тимчасовими труднощами, щоб швидше залікувати рани війни, щоб у майбутньому краще жилося новому поколінню.

Джерела та література

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.). – К.: Наукова думка, 1999. – 437 с.
2. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область / Під ред. П.Т. Тронько. – К.: Видавництво Інституту Історії Академії наук України, 1973. – 690 с.
3. Історія Української ССР / Під ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, – 1985. – Т. 9. – 587 с.

4. Матеріали 8 сесії ВР УРСР I скликання. – К.: Політвидав, 1947. – 54 с.
5. Матеріали засідань ВР СРСР 12-19.03.1946 р.
6. Народне господарство Сумської області: Статистичний збірник. – Харків: Статистика, 1970. – 493 с.
7. Прапор перемоги. – 1946. – № 47.
8. Державний Архів Сумської Області (далі ДАСО). - Ф. Р-2196. - Оп. 1. -Спр. 102. - Арк. 20-29.
9. ДАСО. - Ф.-Р-3155. - Оп. 2. - Спр. 20. - Арк. 15, 59-60.
10. ДАСО. - Ф.-Р-3155. - Оп. 3. - Спр. 23. - Арк. 59-63, 71.
11. ДАСО. - Ф.-Р-3427. - Оп. 1. - Спр. 112.- Арк. 103.
12. ДАСО. - Ф.-Р-3427. - Оп. 1. - Спр. 264. - Арк. 36.
13. ДАСО. - Ф.-Р-3545. - Оп. 2. - Спр. 29. - Арк. 29.

Марченко Р.П. Проблема послевоенного восстановления промышленности Сумщины в 1946 - 1950 годах.

В статье раскрыты вопросы восстановления промышленности Сумской области в период 1946 - 1950 гг. Показаны особенности, сложности, и источники этого вопроса.

Marchenko R.P. The Problem of afterwars reconstruction of Industry of Sumy region in 1946 - 1950.

The questions of the reconstruction of industry of Sumy region in period from 1946 to 1950 are discovered in this article. The peculiarities, difficulties and documentary sources of that question are shown here.

УДК 94 (477)

Михайловський О.В.

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У СУМАХ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «СУМСЬКИЙ ВІСНИК» (1941 – 1943 рр.)

До сьогодні майже невивченою є проблема підприємницької діяльності на Сумщині і, зокрема, в Сумах у роки німецько-нацистської окупації. Мета статті: висвітлити види і форми підприємницької діяльності, що набули поширення в той час у місті, виявити відношення до них з боку німецько-нацистської окупаційної влади.

Місто Суми завжди славилось розвитком підприємництва, особливо широкого розповсюдження набула ця діяльність на межі ХІХ – ХХ ст. Так, у місті підприємництво охоплювало на той час аптечну справу, машинобудування, виготовлення лікєро-горілочної продукції, вирощування екзотичних квітів, фото, цукрово-рафінадну галузь. Багато комерційних справ було відкрито у сфері надання різних послуг: чоботарі, кондитери, музиканти, вчителі та лікарі, які займались надомною практикою. У Сумах проходив

Введенський ярмарок – один із значних на той час в Україні, в місті діяло шість самостійних банків [1, 97].

Але після жовтневого перевороту 1917 р. та приходу до влади більшовиків підприємницька діяльність була заборонена, бо вона суперечила ідеології і лозунгам більшовиків. Більшовики дозволили займатись Підприємництвом у часи нової економічної політики 20 років XX ст. лише тимчасово для покращення соціально-економічного становища країни, яке після громадянської війни було критичним. На початку 30 років XX ст., у добу індустріалізації, колективізації, голодомору, репресій, сталінської тиранії, підприємництво у будь-яких його проявах було заборонено.

Але під час німецької окупації 1941 – 1943 рр. у Сумах знов було дозволено займатись підприємницькою діяльністю, також визнавалась приватна власність: «...Починається новий лад! Німецьке господарство не знає жодної колективної системи, зате знає лише приватну власність...» [7].

Розглядаючи підприємницьку діяльність на даному історичному етапі треба враховувати вплив на неї репресивних методів управління та економічної експлуатації німецької окупаційної влади.

Місто Суми було окуповано 10 жовтня 1941 р., а 14 жовтня в місті відкривається банк, у послугах якого було зазначено і таке: «оцінюються підприємства і товари для передачі їх в експлуатацію приватним особам і товариствам» [11]. Узагалі в Сумах у часи німецької окупації діяло три банки. В газеті «Сумський вісник» від 19 жовтня 1941 р. друкується стаття під назвою «Більше приватної ініціативи» [6], де відзначається, що в місті залишилось багато невеликих підприємств та майстерень, які не встигли вивести або знищити більшовики. На базі цих підприємств бажаючі можуть організувати приватні промисли. Зазначалось і куди звертатися щодо умов передачі устаткування та іншого майна зацікавленим особам. Газета «Сумський вісник» також пропонувала свої послуги в розміщенні на її сторінках реклами про відкриття підприємств та торговельних закладів [8]. Хороша реклама на початку приватної справи може дати позитивний результат, бо вона дає інформацію про діяльність та місцезнаходження підприємства, майстерні, торговельний заклад тощо.

Але щоб розпочати та вести підприємницьку діяльність, потрібно мати спеціальний дозвіл від місцевих органів влади, а також сплатити патент. Під час німецької окупації стежити за сплатою патентів, щоб отримати дозвіл, покладалось на податковий відділ при міській управі. На осіб, які не вибрали

патент, чекав штраф у розмірі приблизно 500 карбованців незалежно від роду занять. Скільки ж коштували патенти на певну діяльність?

Наприклад, витяг з постанови Сумської міської управи про розміри патентів:

«Промислові підприємства:

Промислові підприємства з кількістю робітників від 12 до 16 осіб при наявності механічного устаткування або 25 – 60 осіб без механічного устаткування – **2000 крб.**

Промислові підприємства з кількістю робітників від 3 до 7 з механічним устаткуванням, без механічного устаткування з кількістю робітників від 6 до 15 – **1100 крб.**

Промислові підприємства з механічним устаткуванням та кількістю робітників від 1 до 3 – **300 крб.**

Промислові підприємства без найманої робочої сили та кустарі – **100 крб.**

Торговельні підприємства:

Магазини, ресторани, кафе, контори по закупівлі та продажу худоби з річним обігом 180-200 тис. крб. – **1200 крб.**

Магазини, ресторани, кафе, контори по закупівлі та продажу худоби з річним обігом 140-160 тис. крб. – **900 крб.**

Роздрібна торгівля в залежності від річного обігу 100 тис. крб. – **700 крб.**, 70-50 тис. крб. – **500 крб.**, 30-20 тис. крб. – **250 крб.**

Особисті промислові заняття:

Інспектори, агенти страхових та транспортних підприємств та торговельних посередників – **100 крб.**

Прикажчики 1-го класу в торговельних підприємствах та майстри в промислових підприємствах 1-2 розряду – **75 крб.**

Прикажчики 2-го класу в торговельних підприємствах та майстри в промислових підприємствах 3-4 розряду – **45 крб.**

Особам, які мають фізичні недоліки, пристарілі, на особисту працю без застосування найманої робочої сили – знижка 50%.

Безкоштовні патенти видаються за особливим розпорядженням міської управи.

Патенти вибрати до кінця грудня 1941 р.

Керівник міської управи п. І. Корнієнко» [13].

З документа податкового відділу Сумської міської управи видно, якими видами підприємницької діяльності займались сумчани в часи німецької окупації. Патенти в промисловій сфері мали більшу вартість, ніж у торгівлі.

Диференціація була залежно від кількості найманих робітників на підприємстві. Для економічного зміцнення підприємництва, розширення ринку виробництва завжди застосовується система: підприємці, які виробляють та мають велику кількість робочих місць, платять меншу вартість патенту, ніж підприємці, зайняті у сфері торгівлі та послуг. Патент був дійсний лише на поточний рік. Незважаючи на окупаційний період, видавались і пільгові патенти.

Патент сплачено, але ще треба було зареєструвати своє підприємство. І, звісно, подати відомості про кількість робітників, місячний фонд заробітної плати, балансовий капітал та інше [22].

Займаєшся підприємницькою діяльністю – сплачуй податок. Податок збирався не тільки з власників підприємств, установ. Податком обкладались: робітники, службовці всіх видів власності, підприємств, ремісники, домовласники, які здають житло в оренду; навіть учителі, адвокати, працівники мистецтв, які мають приватну практику на дому. Керівники підприємств, організацій повинні були подавати податковому інспектору списки осіб, яким виплачувалась одноразова винагорода за виконання різних робіт, послуг із зазначенням виплаченої суми.

Розмір податку залежав від отримуваного доходу за місяць. А якщо дохід не перевищував 150 крб. на місяць, то ті особи взагалі звільнялись від сплати податку [23]. Система збирання податків була налагоджена на високому рівні.

Підприємницька діяльність та банківська справа завжди взаємопов'язані.

З 01.11.1941 р. у Сумах було відкрито казначейство, де проводився прийом податків, зборів, орендної плати. [10].

З кінця грудня 1941 р. у нашому місті відкрилась філія Українського народного кооперативного банку. Надавались такі банківські послуги: прийом вкладів, відкриття рахунків, надання позик під різні застави, перекази грошових сум. Філія банку знаходилась за адресою: вулиця Церковна, 7 [18]. Підприємці також користувались послугами 1-го Сумського товариства взаємного кредиту. Але багатьом підприємцям не вдалося вчасно або зовсім повернути кредити і, звісно, ці справи вирішувались у судовому порядку.

Згідно з постановою Сумської міської управи від 10.12.1941 року, було організовано тимчасові суди, які розглядали злочини, спори за тимчасовими правилами [17].

Нотаріусом м. Суми проводились такі чинності: з засвідчення договорів, реєстрації товариств, простих, повних та товариств на вірі [10]. Нотаріат був у віданні міської управи.

Сумська міська управа зобов'язувала всіх власників та орендарів крамниць, майстерень, інших торговельних і промислових підприємств вивісити на своїх приміщеннях до зазначеного терміну художньо оформлені вивіски із зазначенням назви підприємства або прізвища власників. Тих, хто не виконували даних вимог, позбавляли патентів та дозволів займатися підприємницькою діяльністю [14]. Але підприємці, щоб не втрати дозвіл, повинні були виконувати не тільки постанови міської управи, а й німецької окупаційної влади, господарчого відділу. Цей відділ навесні 1942 р. затверджував ціни на готову продукцію. На сторінках газети «Сумський вісник» було надруковано повідомлення про затвердження цін на пошив вбрання з матеріалу власника. Всі власники підприємств, які займалися шитвом одягу, взуття, зобов'язувалися вивісити зазначені ціни на видному місці, причому як на українській, так і німецькій мові, та неухильно їх дотримуватися [23]. Ціну на готову продукцію визначав сам виробник, а не інша структура. Це було зроблено з тим, щоб послугами даних підприємств користувались також і німецькі військовослужбовці. Тому окупаційна влада під час визначення цін не дуже переймалася, який прибуток матиме виробник чи взагалі отримає його. Ціни були встановлені також і у сфері надання побутових послуг й на продукти харчування.

У цей період з метою забезпечення різноманітною продукцією німецької армії та місцевого населення промисловий відділ господарчої команди в м. Суми видав постанову, яка стосувалась відбудови підприємств, знищених радянською владою при відступі. Відповідальність покладалась на керівників підприємств незалежно від форми власності [26].

Крім вищезазначеного, негативним фактом, який впливав на розвиток підприємництва та економічну стабільність, було безробіття через руйнацію підприємств. Безробітні повинні були прибути до начальника ремонтно-будівельної контори та займатися роботами з благоустрою міста, за що їм сплачувалась грошова сума [10]. Кожен безробітний – це потенційно втрачений для підприємця клієнт, покупець та найманий працівник, і все це пов'язано з прибутком та подальшим розвитком певної підприємницької діяльності. Чим більша кількість робітників на підприємстві, тим дорожчий патент повинен був сплачувати підприємець. Тому збільшувати кількість робочих місць для останнього в часи німецької окупації не було сенсу. Значний відсоток у приватному секторі становили не великі та середні підприємства, а малі підприємства й кустарі.

Сумські підприємці в ті часи займалися пошиттям одягу. Було відкрито кравецькі майстерні на Миколаївській площі [9] (зараз р-н вул. Героїв Сталінграду, де знаходиться Сумська обласна бібліотека), кравецька майстерня товариства «Сумодяг» у провулку Монастирський [11] (провулок Терезова). На вулиці Суджанській (зараз вулиця Горького) працювала валяльно-повстяна майстерня, яка приймала від населення овечу шерсть, займалась переробкою та виготовленням продукції з неї [15]. Займалися фарбуванням та хімчисткою одягу. Надавала ці послуги майстерня Фетисова, яка знаходилась на Петровській площі [22]. У цій сфері працювали також велика кількість кустарів. Але на адресу останніх було багато скарг від населення щодо якості продукції та шахрайства. Ці проблеми порушувалися у статті П. Байдаки «Контролювати роботу кустаря», де саме йшла мова про кустарів, зайнятих швацтвом і виготовленням взуття [30].

Сумські підприємці відкривали кузні, механічні та ливарні майстерні. На вулиці Суджанській знаходилась кузня, де виконувались замовлення від установ і громадян міста, пізніше і замовлення німецької армії [9]. На території колишнього проммістечка (зараз район між вулицею Горького та проспектом Шевченка) діяла слюсарна майстерня, яка приймала замовлення на токарні роботи, ремонт двигунів, буріння артезіанських криниць, ремонт парового опалення, ковку коней та інше [12]. На вулиці Троїцькій (зараз вулиця Дзержинського) працювала ливарно-механічна майстерня [27].

Підприємницька діяльність існувала в будівництві. На Нижньособорній вулиці (зараз вулиця Героїв Сталінграда) діяла ремонтно-будівельна контора Рокшевського, яка приймала замовлення на виробництво всіх видів будівельних робіт, складання проектів та кошторисів [12]. Сумське товариство інженера Чупахіна займалось не тільки проектуванням та будівництвом цивільних споруд, а також будівництвом та реставрацією храмів, але це товариство було ліквідовано на початку лютого 1942 року [20]. Контора підприємця Фонтамена, яка знаходилась на вулиці Костюковській (зараз вулиця Робоча), займалась будівництвом іконостасів, живописом художнього оздоблення стін [29]. Отже і в роки Великої Вітчизняної війни, і під час німецької окупації були люди, які докладали зусиль та давали кошти для будівельних робіт та реставрації храмів.

Німецька окупаційна влада в кінці жовтня 1941 р. надала дозвіл населенню м. Суми випікати вдома хліб для продажу. Цією справою щодо забезпечення хлібопродуктами населення займалися як кустарі, так і приватні хлібопекарні.

У місті Суми існувало товариство «Хімік Сумщини», яке займалось виробництвом та оптово-роздрібною торгівлею хімічних матеріалів, фарб. Це товариство в грудні 1941 р. відкрило крамницю за адресою Базарна площа (зараз р-н універмагу «Київ»), де продавались населенню вироби цього товариства [16]. Але справи цього товариства були кепські. На підставі постанови Сумської міської управи від 27 січня 1942 р. промислові потужності товариства «Хімік Сумщини» переходили до відання Сумської міської управи, що означало банкрутство даного товариства [20]. Пізніше в газеті «Сумський вісник» була надрукована стаття під назвою «Промисловість і торгівлю – на службу нації». У цій статті піддавались критиці неякісна продукція деяких підприємств, йшлося про роль приватної ініціативи та капіталу, а також про зобов'язання Сумських товариств перед німецькою армією, державою, оскільки одержали на пільгових умовах устаткування та сировину. У статі також піддавалось у критиці і товариство «Хімік Сумщини», щодо якого було надруковано таке: «...хіба ж німецька армія для того вигнала жидів та комуністів, щоб дати можливість «Хіміку Сумщини» продавати олеонафт замість 65 копійок по 9 крб. 60 коп.» [22]. Критика цього товариства стосувалось його занадто високих цін.

У статті «Шкідництво чи шахрайство» кореспондента газети «Сумський вісник» Торянікова йшлося про неякісну продукцію, крадіжки та недовісок готової продукції приватної хлібопекарні «Хліб Омелянського», яка була розташована на вулиці Суджанській [21]. Проблема якості хлібопродуктів була завжди актуальною. В даному випадку якість продукції приватної хлібопекарні безпосередньо пов'язана з відношенням керівництва та колективу до такої важливої справи, як виробництво хліба. На початку 1942 р. окупаційна влада та підконтрольні їй органи місцевого самоврядування вводять для населення карткову систему на отримання продуктів. Тому те, що діялось на вищезазначеній пекарні, інакше як кошунством назвати не можна.

З листопада 1941 р. розпочало свою діяльність комісійне бюро «Посередник», яке розташовувалось по вулиці Перекопська, 16. Займалась ця організація посередницькою діяльністю щодо купівлі, продажу, обміну нерухомого та рухомого майна. Виконувала різні посередницькі доручення. Надавала послуги, поради особам, які не мають роботи, щодо організації домашніх ремесел [13]. Посередницька діяльність є супутником купівлі – продажу, або обміну майнових цінностей. Так, займаючись цим бізнесом, можна, практично нічого не вкладуючи, отримувати певну вигоду. Ступінь вигоди буде залежити від ціни, яка в свою чергу залежить від загального

матеріального становища населення. Звісно, яка мова може йти про достатнє майнове становище у роки війни, а тим більше окупації. Тому комісійне бюро «Посередник» припинило свою діяльність у квітні 1942 р. [29].

Великий внесок у виробництво та продаж товарів широкого вжитку для населення міста зробили спілки споживчих товариств. Районною спілкою споживчих товариств в селі Баранівці Сумського району було відкрито лозоплітню з метою забезпечення населення товарами домашнього вжитку [19]. Незважаючи на тяжкі роки окупації, в місті підприємництво було досить розвинуте у сфері надання різних послуг, які були пов'язані з надомною практикою: музичних майстрів, учителів, медиків, юристів.

П.Г. Ільїв, який проживав по вулиці Тюремній (зараз вулиця Труда), за фахом був педагогом та юристом, надавав такі послуги: уроки німецької, російської мови та математики, а також складання різних юридичних паперів [14]. Невідомо, яким він був юристом, але в діловодстві мав певний досвід. Надання таких послуг свідчило про наявність судочинства.

Музичний майстер Казаренко, який проживав у провулку Монастирський, відкрив майстерню з ремонту всіх видів музичних інструментів [15]. Учитель Білоусов давав уроки з фізики, біології, хімії, математики. Багато було оголошень, які стосувались уроків з німецької мови або гри на різних музичних інструментах. Надавались і такі послуги: «Лікар Калюжний приймає щоденно вдома з нашкоджених та венеричних хвороб за адресою вулиця Лебединська» [31].

Наведені вище факти можуть свідчити не тільки про різноманітність видів послуг, а також про культурно-освітнє життя міста в ті нелегкі роки.

На початку окупації приватні структури організовували заклади громадського харчування та розваг. Для прикладу можна навести: кафе-більярдна «Файн», буфет – ресторан «Першої артілі». В умовах окупаційного режиму, незадовільного матеріального положення більшості населення міста, безробіття, комендантської години, облав для відправки на роботу до Німеччини та інших репресивних дій нормальна діяльність цих закладів була неможливою. Діяльність і саме існування різних кафе, ресторанів залежить від постійної клієнтури та її кількості. Тому клієнтурою могли бути тільки німецькі військовослужбовці та працівники різних відділів міської управи. Якщо в даних закладах розважались окупанти, то вони могли нав'язувати ціни, вигідні їм, а не закладу. Негативною стороною були проблеми з нестачею продуктів харчування, і, як наслідок – банкрутство та ліквідація. «Кафе-більярдна «Файн» припинила свою діяльність з 01.02.1942 року. Претензії приймаються до

29.02.42 р.» [25]. «Буфет–ресторан «Першої артілі» ліквідується. Претензії до 01.07. 1942 року» [32]. Банкрутами становляться як виробничі, так і торговельні підприємства. На підставі постанови Сумської міської управи від 27.01.1942 р. ліквідується Сумське шкіряне товариство з 01.02.1942 р. [24]. У березні цього року ліквідувалось торговельне товариство Лазоркіна. В оголошеннях про ліквідацію та банкрутство зазначався також термін прийняття претензій [29]. Ця інформація друкувалась для кредиторів. Найбільш активно в цій сфері працювало Сумське товариство взаємного кредиту, яке також було приватною структурою. В Сумському архіві знаходиться кілька десятків справ стосовно повернення наданого кредиту цьому товариству як юридичними, так і фізичними особами. Термін подачі претензій визначався тимчасовими цивільно-процесуальними правилами і становив 15 діб.

На кінець 1942 р. кількість повідомлень стосовно ліквідації, банкрутства збільшилась. У 1943 р., у зв'язку зі змінами на фронті не на користь вермахту, наближення фронту в кінці лютого цього року до м. Суми, окупаційна влада вдалась до масового тимчасового, примусового виселення мешканців міста, що стало дуже негативним фактом для підприємницької діяльності [5, 387].

Отже, підприємницька діяльність, визнання приватної власності заборонені радянською владою були відновлені німецько-нацистською владою. Окупаційна влада, даючи дозвіл на зайняття підприємницькою діяльністю місцевому населенню, ставила собі мету – спробу створити певний контингент місцевих жителів, лояльних до окупаційних властей, певним чином відволікти їх від участі в підпільницькому русі та економічної експлуатації місцевого населення. Підприємницькою діяльністю займались як юридичні особи – товариства, підприємства, так і фізичні особи – люди. Основний відсоток становили кустарі, ремісники – фізичні особи. Вартість патентів на дозвіл займатися підприємництвом ніяк не стимулювала утворення виробничих підприємств та збільшення робочих місць. Установлення окупаційною владою цін на продукцію та надання послуг не враховували економічних інтересів виробника. Було загальне важке матеріальне становище мешканців міста, репресивна політика окупаційної влади, шахрайство та випуск неякісної продукції самими підприємцями. Всі вищенаведені факти свідчать, що, незважаючи на дозвіл займатись підприємницькою діяльністю, умов для його розвитку не було. Позитивне те, що продукцією та послугами користувалось населення міста, а отже, була можливість тих, хто займався підприємництвом, хоч трохи покращити своє матеріальне становище.

Джерела та література

1. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1980. – 697 с.
2. Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. – Суми: Козацький вал, 2003. – 178 с.
3. Кондратенко Л.В. До питання економічних втрат України 1941 – 1944 рр. // Друга світова війна і Україна. Матеріали другої наукової конференції (27–28 квітня 1996 р.). – К.: Інститут історії НАН України, 1996. – 254 с.
4. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України 1941 – 1944 рр. // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 92–98.
5. Сумська область в період Великої Вітчизняної війни. 1941–1945: Збірник документів та матеріалів. – К.: Наукова думка, 1988. – 437 с.
6. Сумський вісник. – 1941. – 19 жовтня.
7. Сумський вісник. – 1941. – 22 жовтня.
8. Сумський вісник. – 1941. – 29 жовтня.
9. Сумський вісник. – 1941. – 2 листопада.
10. Сумський вісник. – 1941. – 5 листопада.
11. Сумський вісник. – 1941. – 9 листопада.
12. Сумський вісник. – 1941. – 16 листопада.
13. Сумський вісник. – 1941. – 23 листопада.
14. Сумський вісник. – 1941. – 27 листопада.
15. Сумський вісник. – 1941. – 30 листопада.
16. Сумський вісник. – 1941. – 14 грудня.
17. Сумський вісник. – 1941. – 18 грудня.
18. Сумський вісник. – 1941. – 21 грудня.
19. Сумський Вісник. - 1942. – 6 лютого.
20. Сумський Вісник. - 1942. – 8 лютого.
21. Сумський Вісник. - 1942. – 11 лютого.
22. Сумський Вісник. - 1942. – 13 лютого.
23. Сумський Вісник. - 1942. – 18 лютого.
24. Сумський Вісник. - 1942. – 20 лютого.
25. Сумський Вісник. - 1942. – 22 лютого.
26. Сумський Вісник. - 1942. – 15 березня.
27. Сумський Вісник. - 1942. – 1 квітня.
28. Сумський Вісник. - 1942. – 15 квітня.
29. Сумський Вісник. - 1942. – 17 квітня.
30. Сумський Вісник. - 1942. – 29 квітня.
31. Сумський Вісник. - 1942. – 12 червня.
32. Сумський Вісник. - 1942. – 28 червня.

Михайловский А.В. Предпринимательская деятельность в Сумах на страницах газеты «Сумской вестник» (1941 – 1943 гг.).

В статье рассмотрены виды и формы предпринимательской деятельности в Сумах во время немецко-нацистской оккупации 1941 – 1943 гг., а также отношение к ней оккупационных властей.

Michailovsky A.V. Private enterprise in Sumy at the pages of newspaper “Sumy Herald” (1941–1943).

There are all kinds and forms of private enterprise in Sumy during the German – Nazi occupation in 1941 – 1943 and attitude to it by occupation regime in my article.

ВІДГОМІН ЯЗИЧНИЦЬКИХ ВІРУВАНЬ У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У світовій літературі доби Середньовіччя важко знайти твір, який можна було б порівняти із „Словом о полку Ігоревім”, геніальний автор якого відбив, як на грандіозному полотні, багатогранне життя тих часів. У дослідницькій літературі нараховується понад тисячу праць про „Слово о полку Ігоревім”, що є своєрідним підсумком двохсотрічних пошуків, роздумів і студій літературознавців, поетів, лінгвістів, істориків. Були витлумачені окремі моменти „Слова”, що здавались незрозумілими в кінці XVIII – XIX ст. Але досі у поемі залишилось багато „темних місць”, що відкриває обшири для подальшого розвитку „Слово”знавства.

У поемі поєднуються героїко-поетичний опис битв і віщий сон, риторичний заклик і ліричний плач, діалог й історичний екскурс, супроводжувані неперевершеними зображеннями природи, тісно пов’язаними з унікальною за своїм багатством символікою поеми. Причому зіставлення символіки „Слова” із символікою епосів різних країн Європи та Сходу засвідчило їх значну схожість (насамперед, ідеться про символіку світла і пільми, солярну символіку, символіку золота) [9].

У „Слові” співіснують язичництво і християнство, що було досить типово для тогочасної Русі. Д.С. Лихачов називає цей перехідний період двовір’ям, що, на його думку, не є одночасним існуванням двох вір на рівних засадах. Учений стверджує, що двовір’я – це етап зміни релігій, коли нова релігія (християнство) панує, а стара (язичництво), втративши своє ідеологічне значення, продовжує існувати у вигляді традицій. До кінця XII століття християнство здобуло повну перемогу над язичництвом, яке перестало відігравати роль панівної релігії [6]. Але його пережитки у вигляді різних обрядів, звичаїв, забобонів були ще досить сильними.

Давні слов’яни побудували грандіозний всесвіт власної міфології, створили свою космогонію й пантеон богів. Зокрема, у слов’ян існували легенди і пісні про міфічне Дерево життя, що символізувало першопочаток світу. Відгомони цієї легенди знаходимо у „Слові”, яке починається з уславлення Бояна: „Боян-бо віщий, якщо кому хотів пісню творити, то розтікався мислю по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під хмарами”

[11, 7]. На думку дослідників, тут увиразнені відомі з міфології різних народів три сфери, що становлять загальну єдність: Дерево Життя, Небо і Земля, причому співець діє в кожній. Землю символізує вовк, Небо – орел, Боян-соловей, що скаче по Дереву, унаочнює зв'язок між Верхом і Низом [12].

За словами автора поеми Боян ходить тропою Трояна («рища вь тропу Трояню»). Вчені не дійшли до спільної думки у тлумаченні цього імені, яке неодноразово зустрічається в тексті. За однією з версій під Трояном слід розуміти слов'янське язичницьке божество, – бога зими і зла. На підтвердження цього у давньоруському апокрифі „Ходіння Богородиці по муках” серед язичницьких богів знаходимо і Трояна. У такому разі тропу Трояна слід тлумачити як шлях поетичного натхнення, віки Трояна – давні, ще язичницькі часи, землю Трояна – південну Русь, сьомий вік Трояна – останнє століття язичництва на Русі. Дослідники тлумачать Трояна також як трійцю язичницьких богів, синів верховного божества Сварога (богів Грому, Сонця і Вогню) [7]. Натомість інші вважають, що Троян – це назва давньослов'янської держави, трійця князів тощо. До речі, збереглося багато похідних географічних назв, наприклад, Трояни, Троянівка (села), Троянів вал (на південь від Києва).

У „Слові о полку Ігоревім” згадуються язичницькі боги Велес, Стрибог, Дажьбог, Хорс. Велес, або Волос (за давньоруською міфологією) – бог скотарства, багатства, торгівлі, а, можливо, й плодючості і водночас бог поезії, покровитель співців-поетів, тому автор „Слова” називає Бояна-пісняра онуком Велеса [4]. Стрибог був богом вітру, бурі й негоди, можливо, і богом війни. У народній уяві він сприймався як володар могутньої стихії, хаосу, пов'язаного з грізною небесною силою: „вітри, Стрибожі онуки, віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві” [11, 17]. Дажьбог – один із головних богів давньоруського пантеону, бог сонця. Під Дажьбожими внуками треба розуміти руський народ, багатство якого нищилося під час міжусобних чвар: „сіялося й виростало усобицями, гинуло добро Дажьбожого внука, в княжих крамолах віки вкоротилися людям” [11, 19]. Оскільки Дажьбог, як Син Неба, син Сварога, уявлявся язичникам богом Сонця, тому й зображувався у вигляді антропоморфного Сонця. Але Дажьбог також є князівсько-війським божеством. Показово, що автор „Слова” називає Дажьбожими онуками русичів за соціальною приналежністю до воїнства, яке „шукає собі честі, а князеві слави”. Звернімо, зрештою, увагу й на те, що Дажьбог як уособлення привілейованих, князівсько-дружинних верств, уявлявся також суддею людей: „Дажьбог не тільки зігріває землю, а й стежить за тим, як на ній виконується

встановлений його батьком Сварогом правопорядок. Щодо цього він пов'язується з ідеєю світської адміністративної влади" [8, 193].

Щодо Хорса, образа не зовсім зрозумілого зі свого походження, то більшість науковців вважає його богом сонячного світила. Отже, якщо в язичницькому пантеоні було два боги сонця – Даждьбог і Хорс, то чи не був другий богом „нічного світила” – Місяця? У „Слові” читаємо, наприклад, що князь полоцький Всеслав „мчав із Києва і до півнів сягав Тмутаракані, вовком путь перебігаючи Великому Хорсові” [11, 45], цілком імовірно – Місяцеві, вшанування якого було досить поширеним серед слов'ян. Але так чи інакше Хорс виступав божеством небес і доповнював Даждьбога, який дарував людям живлющу силу, всілякі блага, перемогу добра над злом.

Автор „Слова о полку Ігоревім” з пошаною ставився до давньослов'янських богів, називаючи слов'ян їх онуками. На думку митрополита Іларіона (І. Огієнка), „у „Слові” ... проведений ще один погляд на наших давніх божків. Це не біси, не ідоли, але наші предки, люди – їхні онуки... Взагалі, в „Слові” ані єдиним слівцем не ображено наших стародавніх вірувань, хоч автор його був християнин” [5, 135].

Крім богів, у „Слові о полку Ігоревім” також існують істоти з язичницької міфології – Діва Обида, Карна і Жля, Див. Ворожнечу, кривди, зло, міжусобні чвари між русичами уособлено в образі Диви Обиди: „Встала Обида в силах Даждьбожого внука, вступила дівою на землю Трояна, заплескала лебединими крильми на синім морі край Дону, плещучи, прогнала щедрості часи” [11, 21]. У міфічних образах, що зветься Карна і Жля (Желя), персоніфіковано скорботу за полеглими руськими воїнами: „кликнули Карна і Жля, поскакали по руській землі, вогонь людям мечучи в полум'янім розі” [11, 21]. У слов'ян була зла істота, що звалася Див, у „Слові” це міфічний дух, який кричить- віщує з верху дерева й велить землі незнаній послухати про похід русичів. „Див кличе на верху дерева”, віщуючи про небезпеку, а в іншому місці звістка про напад половців і лихо, що спіткало південну Русь, набуває такої форми: „Див вержеся на землю”. Дослідники тлумачать цей образ по-різному: одні називають його божком (І. Огієнко), дехто – лісовиком (М. Сумцов, Є. Анічков), інші – драконом, змієм, лиховісним птахом, пугачем, але частіше його розглядають як духа-перевертня. Б. Кравцев вважає, що Див – це найдавніша назва бога ще за часів праслов'янської й української доісторичної доби і, називаючи двічі Дива, автор „Слова” мав на думці Перуна як загальне поняття „бога” [7]. Хоча, як свідчать інші дослідження, у цьому образі немає нічого надприродного, бо див – це половецький розвідник.

Через усю поему проходить тема протистояння світла і темряви, у чому відчуються залишки солярного культу давніх слов'ян. Те, що саме похід Ігоря обраний автором для зображення в поемі, було не випадковим. Військова авантюра Ігоря із самого початку виглядала приреченою на поразку, оскільки її передрікало й затемнення сонця, що з найдавніших часів вважалося лихою прикметою, ознакою незабарних нещасть. Давні слов'яни часто гадали по небесних світилах, вважаючи, що вони реагують на земні події. Сонячне затемнення відбулося на дев'ятий день походу Ігоря Святославовича 1 травня 1185 р., коли війська знаходились у верхів'ї річки Дінця: „Тоді Ігор глянув на світлеє сонце й побачив, що воно тьмою всіх його воїв прикрило” [11, 11]. Але Ігор не зважив на лиховісні ознаки, бо „жадоба спробувати Дону великого знамення йому заступила”. Ігор продовжив похід, хоча проти нього повстали сили природи: птахи і звірі, хмари і вітри, що народжуються над морем: „Сонце йому тьмою путь заступало, ніч, стогнучи йому грозою, птиць збудила. Уже-бо біди його птахи ждуть по дуб'ю, вовки страх наводять по яругах, орли клекотом на кості звірів зовуть, лисиці брешуть на черлені щити” [11, 11]. Гроза, що насувається перед битвою, віщує нещастя; цей опис символізує протистояння між світлом („чотири сонця” – руські князі) і темними силами: „Другого дня вельми рано кривавії зорі світ провіщають; чорнії тучі з моря ідуть, хотять прикрити чотири сонця, а в них трепечуть блискавки синії” [11, 17]. Поразка Ігоря пов'язана з образами п'їтьми, що насувається („два сонця” – Ігор з братом Святославом, „два місяці” – молоді князі): „Темно-бо було в третій день: два сонця затемнились, оба багрянії стовпи погасились, і з ними молоді два місяці, Володимир і Святослав, тьмою там заволоклися” [11, 27]. Натомість, коли Ігор повертається з полону, картина пройнята сонячними фарбами: „Сонце світиться на небесах – Ігор князь в Руській землі” [11, 63].

До народної міфологічної свідомості максимально наближений сповнений жалю й туги плач Ярославни [4]. Ярославна молить про допомогу найдавніші стихії, що впливали на життя людей, – вітер, воду і сонце – і просить їх посприяти Ігореві та його воїнам: „О вітре, вітрило! Чому, господине, так сильно вієш ти? Чому мечеш ти хиновськії стрілки на своїх легесеньких крильцях на моєї лади воїв? О Дніпре-Словутичу!.. Прилелій, господине, мою ладу мені, щоб я не слала йому сліз на море рано...” [11, 49], „Світлеє і трисвітлеє сонце! Всім тепле і красиве еси! Чому, господине, простерло гарячі промені свої на лади воїв?...” [11, 53]. Це є свідченням того, що стародавні усталені язичницькі уявлення були для слов'ян більш близькі, ніж християнські. Вони більше довіряли могутності боголикого сонця, злій або

добрій силі вітру, звертались до життєдайної водної стихії. Дослідник Л. Демкова вказує: „Міфологічна основа художньої свідомості автора „Слова” приводить до створення в тексті пам’ятка плачу Ярославни, що насичений ремінісценціями язичництва і за функціями нагадує старовинний язичницький обряд „викликання” зі смерті” [3, 181]. Водночас інший науковець Л. Сазонова не згодна з цим і знаходить у плачі Ярославни вплив християнства: „Якщо в дійсності Ярославна і просить про допомогу Ігорю, то це було пов’язане з християнською молитвою, а не з язичницьким заклинанням” [10, 173]. Подібні мотиви язичницьких закліть-заклинань існують у літературі й фольклорі інших слов’янських народів. Можна, наприклад, відзначити паралелі з плачем Ярославни у звертаннях до річок та сонця, що їх знаходимо у болгарських народних піснях, а також у розмові з вітром у сербо-хорватській пісні „Тужба Віслава Сенянина” [1].

З-поміж давніх дохристиянських вірувань найбільш поширеними серед східних слов’ян були анімістичні уявлення. Йдеться про віру в існування в тілі людини її двійника – особливої сутності, що зветься душею: „на току життя кладуть, віють душу од тіла” [11, 45]. Слов’яни-язичники вважали, що душа залишала тіло в останню мить життя, виходячи з грудей через уста: „За краледворським рукописом, вбита душа виходила з горла, літаючи, пускалась по деревах, супроводжувала її у чорну ніч. Так зображався кінець людини” [2, 106]. У „Слові” ж смерть князя Ізяслава Васильовича, що поліг у битві з литовцями 1185 р., описана так: „Один же він зронив жемчужну душу з хороброго тіла крізь злате ожерелля” [11, 41]. Оскільки князі носили на шії золоті прикраси, то душа, яка порівнюється з дорогоцінними перлами, проходила через це золоте намисто („зронив душу” – помер). Таким чином, тілесна смерть людини зовсім не означала кінець її існування на землі: „Душі після смерті переходили в дерева, у птахів і відгукувалися на поклик людини чи набирали попереднього вигляду” [2, 107].

Язичницькі вірування зберегли певні залишки прадавніх тотемістичних уявлень про зв’язки людини з природою. Світогляд автора „Слова” був суто анімістичний – уся природа в „Слові” жива, горю людини тут співчують і квіти, і дерева, і птахи, і людина тут говорить з природою як з живою істотою. Коли русичі були побиті половцями, то „туга ізійшла по Руській землі. Ничить трава жалощами, а древо з тугою к землі приклонилось” [11, 19]. Автор постійно порівнює героїв свого твору зі звірами, але це не більше як спосіб характеристики: Всеволод – буй-тур, Ігор та його сини – соколи, Боян – сизий орел, сірий вовк, Всеслав Полоцький – вовк і лютий звір. Ці порівняння

увиразнюють індивідуальні якості героїв, приховані в міфах, й сягають найдавніших уявлень про можливості людини. Так, Ігор „поскочив горностаєм в очерет і білим гоголем на воду. Зметнувся на борзого коня і скочив з нього сірим вовком” [11, 53]. Слід звернути увагу на те, що цей спосіб характеристики типовий для усної народної творчості.

Отже, „Слово о полку Ігоревім” виникло на теренах давньої української держави і відбило історію, культуру, мову, менталітет наших далеких предків. У цьому творі довершено синтезовані кращі досягнення літератури й фольклору періоду Київської Русі, як у жодній іншій писемній пам’ятці того часу. Автор „Слова” не поривав зв’язків із народними традиціями й міфологічними уявленнями і звертався водночас як до християнських святих, так і до язичницьких божеств. Заради поглиблення поетичної виразності твору він вдало оперував прикметними ознаками дохристиянських вірувань, перетворюючи їх на суто поетичний прийом. У „Слові” простежується зв’язок із слов’янською міфологією і фольклорною традицією, що створює благодатне підґрунтя для поглибленого дослідження дохристиянської культури.

Джерела та література

1. Білоус Д.Г. Відгук „Слова о полку Ігоревім” у південнослов’янських літературах // Відгук „Слова о полку Ігоревім” в українській і зарубіжній літературі // Матеріали Восьмої республіканської наукової конференції з питань вивчення „Слова”. – Суми, 1996. – С. 100 – 102.
2. Головацький Я.Ф. Виклади давньослов’янських легенд, або Міфологія // Українські традиції. – Харків, 2004. – С. 87 – 127.
3. Демкова Н. Изучать устные истоки (К 800-летию «Слова о полку Игореве») // Вопросы литературы. – 1985. – № 9. – С. 178 – 182.
4. Ильин В.В. Мифологические предания и песни в художественной ситеме „Слова о полку Игореве” // Специфіка „Слова о полку Ігоревім” як літературної пам’ятки // Матеріали Сьомої республіканської наукової конференції з питань вивчення „Слова”. – Суми, 1994. – С. 36 – 38.
5. Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу // Українські традиції. – Харків, 2004. – С. 128 – 182.
6. Лихачев Д.С. «Слово о полку Игоревом». Историко-литературный очерк. – М., 1976.
7. Мишанич О.В. Міфологія „Слова о полку Ігоревім” у дослідженнях Богдана Кравцева // Відгук „Слова о полку Ігоревім” в українській і зарубіжній літературі // Матеріали Восьмої республіканської наукової конференції з питань вивчення „Слова”. – Суми, 1996. – С.46 – 48.
8. Павленко Ю. Періодизація давніх русів у світовому контексті. – К., 1994.
9. Робинсон А.И. «Слово» в поэтическом контексте мирового средневековья // Вопросы литературы. – 1985. – № 6. – С. 178 – 182.
10. Сазонова Л. Нерешенные задачи (К 800-летию «Слова о полку Игореве») // Вопросы литературы. – 1985. – № 9. – С. 169 – 178.
11. Слово о полку Ігоревім. – К., 1989.
12. Сумаруков Г.В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». – М., 1983.

Мусина Р.З. Отражение языческих верований в «Слове о полку Игореве».

Привлекая различные трактовки образов языческих божеств и мифологических существ, автор исследует отзвуки древних верований и культов, зафиксированные в «Слове о полку Игореве».

Musina R.Z. Reflection of paganistic religious doctrines in „Slovo o polky Igoreve”.

Using different interpretations of figures of paganistic gods and mythological creatures, the author researchs ancients religious doctrines and cults, which are fixed in „Slovo o polky Igoreve”.

УДК 94 (100)(075.3)

Ніколенко Ю.В.

БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИКА «УКРАЇНІЗАЦІЇ» ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОСВІТИ (1923 – 1933 рр.)

Реформування освіти є однією з найбільш важливих й актуальних проблем української держави. Намагаючись знайти відповіді на численні питання, що постають у процесі формування молодого покоління, теоретики і практики освіти все частіше звертаються до історії. Освіта в Україні має глибокі й хороші традиції, отже, в наш час набуває особливої ваги вивчення та використання позитивного досвіду 20 – 30 рр. ХХ ст. Значну роль у складному та суперечливому процесі національно-культурного та просвітницького будівництва перших років радянської влади відіграла політика «українізації».

Наукове вивчення процесу «українізації» починається з 1960-х років. З'являється низка наукових праць, авторами яких були Н. Горбач, І. Іваненко, В. Лозицький, П. Чирко та інші. Але радянські історики працювали тоді в складних ідеологічних умовах і змушені були замовчувати негативні явища суспільного життя. Якісно новий етап у вивченні історії «українізації» починається після 1991 р. Останнім часом цьому аспекту присвятили свої дослідження В. Борисов, М. Кузьменко, О. Удод, В. Яремчук. Завдяки їх працям «українізація» розглядається як складний і суперечливий процес. Але здебільшого автори ігнорують розробку питань впливу «українізації» на розвиток освіти 1920 – 1930 рр. Отже, недостатнє висвітлення даного аспекту обґрунтовує подальше вивчення теми в сучасному контексті на основі нового джерельного та історіографічного матеріалу.

Виходячи з цього, метою статті є аналіз впливу державної політики «українізації» на формування та розвиток радянської системи освіти у 1920 – на початку 1930 рр.

Відповідно до мети визначено такі завдання:

- висвітлити причини, зміст, методи та цілі політики «українізації»;
- показати вплив процесу «українізації» на вирішення проблем освіти.

Українське відродження 20 – початку 30 рр. XX ст. починається з недовготривалого періоду державності 1917 – 1919 рр., який дав вихід можливостям української нації. Процес національного відродження був настільки сильним, що він продовжував розвиватися далі, незважаючи на значні втрати української інтелігенції під час громадянської війни та у процесі еміграції.

Будуючи систему освіти, здатну утверджувати в людській свідомості комуністичні ідеали, українські більшовики розуміли важливість використання в цій справі національної культури, національної мови, національної школи. Тому практично одночасно із створенням радянської освітньої системи почалася її «українізація» та переведення навчання на рідну мову. Але ці заходи не були самоціллю, а мали прислужитися справі побудови комуністичного суспільства. Освітня робота оголошувалася третім (після військового та економічного) фронтом боротьби за соціалізм. Саме в такому контексті вирішувалися завдання запровадження національної школи.

Цьому процесові сприяв і загальний напрям національної політики більшовиків. Щоб зміцнити свій вплив у республіках, партія змушена була перейти на спілкування з населенням його мовою і створювати управлінський апарат із місцевих кадрів. Запровадження цього курсу розпочалося з XII з'їзду більшовицької партії, що відбувся у 1923 р. У його резолюції відзначалось: «З'їзд рекомендує членам партії як практичні заходи добитися того, щоб: органи національних республік й областей будувалися переважно з місцевих людей, які знають мову, побут, звичаї відповідних народів; були видані спеціальні закони, які б забезпечували використання рідної мови у всіх державних установах, що обслуговують місцеве національне населення» [4, 716]. Намагання більшовиків укоренитися в національних утвореннях отримало назву політичного курсу «коренізації». Безумовно, що такий курс сприяв розвитку національного життя в широкому розумінні цього слова. В Україні ця політика втілювалася у вигляді «українізації».

Більшовицька влада в Україні змушена була проводити «українізацію», щоб прихилити на свій бік інтелігенцію, а через неї селянство, й тим самим

зміцнити своє становище. З цією метою визнано необхідним посилити «українізацію» всього державного апарату, наблизити його до потреб побуту й мови корінного народу. Цей новий курс більшовицької влади був продиктований не лише політичними міркуваннями, але й тим фактом, що село залишалося українським за національною ознакою і не піддавалося русифікації. Наприклад, за даними окрстатбюро, у 1920 р. населення Глухівщини мало такий етнічний склад:

Українців – 279583 – 63%.

Росіян – 154742 – 34, 86%.

Євреїв – 8932 – 2,2%.

Інших – 612 – 0,2%.

Разом – 443869 (крім Путивльського та Семенівського районів) [2, 3].

Отже, необхідно було перетворити українську мову у знаряддя комуністичної освіти трудящих мас, щоб прискорити темпи соціалістичного розвитку українського суспільства. При цьому українізація мала відбуватися лише за формою, тобто зводиться в основному до переходу на українську мову.

Слід зазначити, що політикою «українізації» формально і фактично мало керувати політбюро ЦК КП(б)У, але практично виконання всіх заходів переклали на плечі Наркомату освіти України. Саме в ньому і був сформований кістяк «українізації», до якого входили Г. Гринько, М. Скрипник, О. Шумський, М. Яворський та ін. До них приєдналася українська інтелігенція, значна частина якої брала участь у національно-визвольних подіях 1917 – 1921 рр. і прагнула компенсувати свою поразку в революції шляхом активної просвітницької діяльності. Окрему групу становили українські емігранти, що повірили в серйозність курсу на «українізацію» і повернулися в Україну. В першу чергу це стосується відомого історика М. Грушевського та географа С. Рудницького.

У 1923 р. згідно з відповідним декретом ВУЦВК проголошувалася «українізація» всіх державних органів, яка мала здійснюватися досить жорсткими методами. Зокрема на засіданні Ради народних комісарів УРСР від 23 вересня 1926 р. пропонувалося «всім Округовим виконавчим комітетам, народним комісаріатам і центральним установам УРСР на підставі Постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового проведення повної українізації рад апарату» не пізніш як 1 жовтня цього року звільнити з посад співробітників, що до цього часу не оволоділи українською мовою» [2, 10].

Згодом декрет РНК поширив її на навчально-виховні і культурно-освітні установи. В ньому окреслювалася програма переходу на українську викладову мову різних типів навчальних закладів. Були запроваджені державні курси вивчення української мови з випускними іспитами. Наприклад, програма з «українізації» радянського апарату Чернігівщини передбачала три- та дев'ятимісячні курси. Тримісячні курси велися за двома предметами:

Українська мова – 70 лекцій.

Українознавство – 15 лекцій.

Разом – 85 лекцій.

Дев'ятимісячні курси мали дещо більше предметів:

Українська мова – 70 лекцій.

Українознавство – 45 лекцій.

Історія України – 20 лекцій.

Економічна географія – 10 лекцій.

Українське письменство – 15 лекцій.

Разом – 160 [3, 17].

Центральною Комісією «українізації» рад апарату при РНК УСРР на чолі з В. Чубарем було розроблене «Положення про перевірку знань укромови службовців радустанов», яке передбачало:

1. Перевірку проводить комісія у складі:

а) урядницька комісія;

б) представник місцекому;

в) викладач української мови на курсах даної установи;

г) представник інспектури українізації.

2. Порядок іспиту такий:

а) письмова робота;

б) усна перевірка.

Матеріал для письмової перевірки призначає комісія, а саме:

а) приклад ділового листа;

б) вільний твір на теми з радянського життя;

в) диктант, який робить викладач курсів.

Усну перевірку можна проводити двома способами:

а) усна доповідь на запитання Комісії в межах засвоєної програми;

б) перевірка співробітника на його щоденній звичайній праці.

3. Комісія робить висновки з проведеного іспиту та складає протокол, поділяючи співробітників на такі категорії:

I. Знає добре українську мову (вільно розмовляє, вільно перекладає, грамотно пише).

II. Знає українську мову (добре перекладає з російської мови на українську і навпаки за допомогою словника, володіє мовою в межах щоденного вжитку та уміє виправляти зроблені помилки).

III. Не знає (читає, перекладає, але живою розмовою не володіє) [2, 6].

Загальноосвітні установи мали здійснити облік педагогічних кадрів і для тих, хто не володіє українською мовою, організувати відповідне навчання і паралельно з цим вжити заходів до підготовки українських педагогів. Для учителів установлювався термін, переважно один рік, переходу на українську мову. Про це свідчить, наприклад, «Витяг з протоколу засідання Глухівської Округової комісії у справах українізації» від 26 грудня 1929 р. У ньому було ухвалено: «11 учителів району, які укромови зовсім не знають, але вчителюють в укршколах на посаді залишити умовно, призначивши їм повторний іспит наприкінці навчального року» [1, 5].

Про серйозність перевірки знань з української мови серед учителів свідчить заява на адресу Глухівського округового інспектора з «українізації» від учительки Білокопитівської школи В. Бойкової: «Під час перевірки з українознавства, що проводилась 6 грудня 1929 р., я була в надзвичайно нервовому стані і тому хвилювалася, наслідком чого було те, що я, даючи усні відповіді членам перевіркової комісії, подекуди вживала російські слова, а це спричинилося до помилкового враження, що ніби я не цілком задовільно володію укромовою, між тим у дійсності це не так, бо вже змалку, зрісши в селянській сім'ї, я розмовляла тільки українською мовою, коли ж училась у Мринській учительській семінарії, то захоплювалася українською літературою і прочитала майже всіх видатних українських письменників. Тому я вважаю постанову комісії про віднесення мене до 2-ї категорії помилковою і прохаю Вас, шановний товаришу, виправити цю помилку і зарахувати мене до першої категорії» [1, 95].

Щодо професійної освіти, то тут темпи «українізації» мали бути ще швидшими. За один рік школи, де були відповідні викладачі, переводили або всі, або окремі курси дисциплін на українську мову. При цьому особлива увага зверталася на педагогічні курси, інститути народної освіти, заклади сільськогосподарського та кооперативного профілю.

Планувалося також українізувати політосвітню мережу, радпартшколи. У світлі усіх цих заходів Наркоматові освіти пропонувалося подбати про укладання українського академічного словника, розробку української наукової

термінології, а також видання необхідної кількості відповідної літератури українською мовою для забезпечення навчально-виховного процесу [5, 82].

Необхідність широкого залучення українського населення, більшість якого становило селянство, до справи перебудови суспільства вимагала проведення дійової пропаганди, а остання могла відбуватися лише рідною мовою. Тому й діяльність пунктів ліквідації неписьменності, шкіл для малограмотних також переводилася на українську мову, обґрунтовувалася думка про те, що, лише навчаючись рідною мовою, можна позбутися неписьменності. У 1925 р. «українізація» набуває повномасштабного характеру і проголошується загальнодержавною справою. Зокрема, в «Інструкції про українізацію радянських установ на селі» Чернігівської округи від 1925 р. указувалося: «Для проведення українізації всіх районних та сільських державних установ, кооперативних та громадських організацій, згідно з Декретом ВУЦВК від 30.04. і Постановою РНК від 16.07. 1925 р., необхідно до 1 січня 1926 р. усе діловодство, а також політосвітню працю в українських селах перевести на українську мову» [3, 53]. Для вивчення співробітниками української мови, які нею не володіють або володіють недостатньо, при сільбудах або хатах-читальнях мали організовуватися «Гуртки українознавства». Важливо, що ці гуртки, «крім вивчення мови, вивчали також історію даного села, побут та психологію селянства, його звичаї тощо. Роботою гуртка керує вчитель української школи соцвиху, який добре знає українську мову» [3, 53].

Заснування українських шкіл, «Просвіт», бібліотек-читалень, видання українських книжок, підручників і часописів, підготовка вчителів для української школи, вироблення програм з українознавства тощо – все це стало основою культурного відродження України. Статистичні дані свідчать, що місцеві органи освіти наполегливо працювали у цьому напрямі. Наприклад, у «Матеріалах про стан українізації» Глухівської інспектури народної освіти від 1930 р. відзначалося, що «на 1929 – 1930 навчальний рік повністю українізовано школи й політустанови в районах – Шостенському, Ярославецькому, Понорницькому» [1, 34].

Такі результати, безумовно, засвідчували помітний поступ у справі розвою української національної освіти. Однак спостерігалися й значні недоліки у цій справі. Як констатувалося у тих же «Матеріалах про стан українізації» Глухівської інспектури народної освіти від 1930 р., «клуби українізовано зовсім недостатньо, роботу свою ведуть росмовою, для прикриття прикрашають стіни портретами українських письменників,

плакатами, гаслами, які бувають писані такою мішанкою, що викликають лише посміховище. Українських книжок у книгозбірнях клубів зовсім недостатньо. У 1928 р. було проведено перевірку знань з української мови вчителів Глухівського і Шостенського районів. Перевірка довела, що вчителі в українських школах як слід української мови не знають. Учителі знають українську мову так: 8% – цілком достатньо, 12% – середньо, 80% – недостатньо. За абсолютне незнання укромови було знято з посади в Глухівському районі – 3 вчителі, в Шостенському – 5» [1, 34].

Крім того, національне забарвлення процесу «українізації» викликало активний спротив з боку російськомовного населення в Україні. Бажаючи за всяку ціну відстояти своє привілейоване становище, воно й надалі захищало панування російської культури. Невиконання розпоряджень української влади, саботаж, глузування з усього українського були звичайними засобами боротьби російського громадянства проти української культури.

Перші спроби згортання «українізації» стали помітні вже у 1927 р., коли почалися зміни в апараті комісаріату освіти – головного провідника цієї політики. З посади народного комісара було усунуто палкого прибічника курсу на «українізацію» О. Шумського. Його звинуватили в тому, що, перебуваючи на посаді очільника української освіти з 1924 р., він у своїй діяльності начебто допускав викривлення у національному питанні, наполягаючи на посиленні «українізації». Новий керівник народного комісаріату освіти М. Скрипник, попри все, продовжив втілення в практику політики «українізації». Більше того, розуміючи це поняття значно ширше, ніж просте переведення шкіл на українську мову викладання, Микола Олексійович всіляко сприяв запровадженню українознавчих предметів, розгортанню краєзнавчої роботи. У статтях «Нові лінії в національно-культурному будівництві» (1930 р.), «Експерантизація чи українізація» (1931 р.) він розкрив поняття «українізація», визначив його зміст. Така діяльність М. Скрипника призвела до того, що його звинуватили у «переукраїнізації трудових шкіл в Україні». Не витримавши своєї дискредитації як державного діяча, М. Скрипник покінчив життя самогубством у липні 1933 р.

Призначення на посаду народного комісара освіти у 1933 р. В. Затонського стало ознакою остаточної відмови від найменших послаблень у національному питанні і повний відхід від політики «українізації». Найстрашнішим явищем 30 рр. став масовий терор проти української інтелігенції, який охопив і систему освіти.

Слід зазначити, що українізація системи народної освіти не призводила до підкорення її винятково українській мові. Навпаки, вона сприяла розвитку національних шкіл, їх фактичному розквіту у другій половині 20 рр. ХХ ст. Щодо цього українськими більшовиками певною мірою продовжувалася традиція толерантності щодо мови навчання, започаткована у 1917 – 1920 рр. українськими національними урядами. Про це свідчать, зокрема, дані Глухівської інспектури народної освіти: «за національними ознаками школи поділяються в такий спосіб на 1929 – 1930 навчальний рік: 219 – українських шкіл; 151 – російських; 3 – єврейських» [1, 34].

Таким чином, вивчення державної політики «українізації» та її ролі у формуванні радянської системи освіти дає можливість стверджувати, що ця політика була викликана гострою необхідністю для партії більшовиків зміцнити свій вплив серед населення республіки. Тому за своїм змістом вона, у першу чергу, зводилася до переходу на українську мову навчання.

Незважаючи на такий однобічний підхід до цієї політики, проведення в УРСР «українізації» в цілому позитивно вплинуло на розвиток усієї мережі закладів освіти, у першу чергу україномовних шкіл. Процес «українізації» сприяв і розвитку шкіл для національних меншин.

Джерела та література

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р-2322, оп. 1, спр. 142(а), арк. 5 – 95.
2. ДАСО. – Ф. Р-2322, оп. 2, спр. 142, арк. 3 – 10.
3. ДАСО. – Ф. Р-4563, оп. 1, спр. 727, арк. 17 – 53.
4. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Госполитиздат. – Часть I, 1953. – 952 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 7, спр. 667, арк. 82 – 83.

Николенко Ю.В. Большевицкая политика «украинизации» и ее влияние на развитие образования (1923 – 1933 гг).

В статье анализируются причины и цели государственной политики «украинизации», а также ее роль в процессе формирования и развития советской системы образования в 20 – 30 гг. XX в.

Nikolenko Y.V. The bolshevik political of «ukranization» and it influence at the development of education (1923 – 1933).

The role of govermental ukrainization policy in formation and development of soviet educational system in years 1920 – 1930 is analyzed in this article.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА СУМЩИНІ В 1941-1942 рр.

1-го вересня 1939 р. фашистська Німеччина розпочала Другу світову війну, яка за своєю руйнівною силою та людськими жертвами значно перевищила Першу. Україна, як і Радянський Союз, також зазнала удару військ фашистської коаліції.

Однією з найважливіших складових боротьби радянського народу з фашистськими загарбниками була партизанська боротьба в тилу ворога. Нова військова доктрина і сталінські репресії звели нанівець есі ці зусилля, що зумовило появу великої кількості радянських військовополонених у початковий період війни. Бійці оточених підрозділів замість того, щоб трансформуватись у диверсійні групи, партизанські загони та вести подальшу боротьбу в тилу ворога, здавалися в полон.

Усі невдачі початку війни дали друге життя партизанському руху, завдання організації і розвитку якого в тилу ворога були сформульовані в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. У цьому документі подані конкретні вказівки, як організовувати боротьбу в тилу німецько-фашистських загарбників. “У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога і всіх його поплічників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи” [10, 24].

7 липня 1941 р. Президія Верховної Ради УРСР, РНК УРСР, ЦК КП(б)У опублікували звернення, в якому закликали населення республіки “чинити найжорстокіший опір ворожій навалі. Настав час, коли кожний, не шкодуючи життя, повинен до кінця виконати священний обов’язок перед Батьківщиною, перед своїм народом. Де б не з’явився ворог – він повинен знайти собі могилу. Хай кожна хата і будинок, хай кожне місто і село несуть смерть гітлерівським розбійницьким зграям” [9, 6].

Подальша конкретизація і розвиток програми боротьби в тилу ворога подані у спеціальній постанові ЦК ВКП(б) “Про організацію боротьби в тилу німецьких військ” від 18 липня 1941 р. Центральний Комітет партії поставив перед партійними організаціями завдання “розгорнути мережу підпільних парторганізацій на загарбаній території для керівництва всіма діями проти фашистських окупантів” [10, 24]. У пам’ятках-інструкціях, виданих

політуправліннями Західного і Північно-західного фронтів на початку липня 1941 р., зазначалося, що відповідно до бойового призначення і характеру дій партизанські сили мають підрозділятися на бойові загони і нелегальні диверсійні групи. Перші, як правило, мають базуватися у важкодоступних місцях і в умовах ворожого тилу вести відкриту збройну боротьбу. Другі, невеликі за своєю чисельністю, слід створювати із стійких патріотів на суворо конспіративних засадах у містах, райцентрах та інших населених пунктах. Їх завданням повинно стати порушення ліній зв'язку, знищення військових об'єктів, техніки ворога, окремих гітлерівців, здійснення диверсій на транспорті, підпалів складів, захоплення документів і добування необхідної інформації, створення паніки в стані ворога, проведення масово-політичної роботи серед населення, підняття його на активну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників [7, 23].

У газеті “Правда” від 11 липня 1941 р. закликалось до розгортання боротьби в населених пунктах тимчасово окупованої радянської території. “Партизанська війна це винятково вияв народної кмітливості, спритності, хитрості, нестримної відваги і конспірації. Партизанська війна є не тільки війна загонами, це війна кожного двору, будинку, куща, поголовна війна всіх чоловіків та жінок, усього населення проти насильників і грабіжників, які забралися на нашу рідну землю” [8, 15].

За таких умов Комуністична партія поставила перед партійними органами завдання завчасно, під відповідальність перших секретарів обкомів і райкомів створювати надійні підпільні осередки в кожному місті, районному центрі, робітничому селищі, залізничній станції, в радгоспах і колгоспах. Виконуючи ці вказівки, ЦК КП(б)У і місцеві партійні органи республіки, в період з червня по вересень 1941 р. здійснювали роботу з формування широкої мережі партійного підпілля.

Для здійснення практичних заходів з підготовки партійного підпілля і партизанських загонів в Україні ЦК КП(б)У 30 червня 1941 р. створив оперативну групу у складі секретарів ЦК КП(б)У М.С. Співака і П.І. Захарова та відповідальних працівників апарату Центрального Комітету Л.П. Дрожжина і Г.М. Каравлєва. Члени цієї групи, а також інші керівні партійні і комсомольські працівники республіки детально вивчали стан справ зі створення підпільних організацій і партизанських загонів у кожній області.

ЦК КП(б)У приділяв особливу увагу створенню розгалуженої мережі партійного підпілля. В областях республіки організовувались підпільні обкоми партії, склад яких добирався і затверджувався ЦК КП(б)У. Наступними

керівними ланками у підпільній мережі були міськкоми і райкоми партії. У випадку провалу в деяких місцях створювалися запасні партійні комітети. При багатьох підпільних організаціях створювалися бойові, диверсійні та розвідувальні групи.

У результаті зусиль ЦК КП(б)У і місцевих партійних органів на вересень 1941 р. було створено 23 обласних, 685 міських і районних підпільних партійних комітетів та 4316 первинних підпільних парторганізацій і груп.

Під керівництвом партійних органів підбирались кадри і для комсомольського підпілля. На початок окупації території республіки було створено 9 підпільних обкомів ЛКСМУ, 213 міськкомів і райкомів, 286 первинних організацій і груп [8, 18].

Комуністи згадали і про школи з підготовки кадрів для підпільних організацій і партизанських загонів. У серпні 1941 р. згідно з рішенням ЦК КП(б)У у Києві, Харкові, Сталіно, Полтаві та інших містах були створені спецшколи, які підготували понад 3200 командирів і бійців партизанських загонів і диверсійних груп.

Значну роль у здійсненні керівництва збройного боротьбою в тилу ворога відігравали і армійські органи. 19 серпня 1941 р. головне політуправління Червоної армії видало директиву, для практичної реалізації якої при політуправліннях фронтів і політвідділах армій створювались спецвідділи і відділення. Їх діяльністю керував створений у вересні 1941 р. у структурі Головного політуправління Червоної армії спецвідділ [12, 19].

Завдання створення підрозділів “народних месників” та диверсійно-розвідувальних груп було також покладено на 4-те Управління НКВС УРСР, якому підпорядковувалися винищувальні загони, що з наближенням військ супротивника переходили на партизанські методи боротьби.

До 1 жовтня 1941 р. на території України було сформовано 738 підрозділів та 191 диверсійна група [12, 25]. Надзвичайно важливою частиною організації боротьби в тилу ворога було забезпечення партизанів і підпільників усім необхідним, насамперед зброєю і боєприпасами. Для цього були створені бази зброї та боєприпасів, а також приховані продовольчо-речові бази. Кожна з таких баз мала необхідні запаси для забезпечення 50 – 150 чоловік на строк від трьох до шести місяців.

Але на практиці виявилось, що загони, які базувалися в степових та малостепових районах України, не змогли витримати натиску німецької армії, специфічні географічні умови не дозволяли забезпечити тут надійності партизанських баз. Тому загони, що базувалися на цій території, або перейшли

до тактики підпільно-диверсійної боротьби, або розпустили особовий склад по населених пунктах.

Водночас німцям не вдалось досягти успіху в боротьбі із загонами партизан, що базувалися у північних або північно-східних областях України, де були значні лісові масиви. Саме загони Ковпака, Сабурова, Федорова, Воронцова, Копенкіна та ін. зберегли свою боєздатність і завдали ворогу відчутних втрат.

На першому етапі війни ЦК КП(б)У і місцеві партійні органи з допомогою 4-го Управління НКВД розгорнули роботу з організації партійного підпілля і партизанських загонів. Ця робота відбувалася в надзвичайно складних умовах прифронтової і фронтової обстановки, яка дуже швидко змінювалася. Потрібно було створити широку сітку партизанських загонів, укомплектувати партійне підпілля і підібрати досвідчених керівників.

У більш сприятливих умовах комплектувалося підпілля у лівобережних областях, які були далі від фронту. Водночас із підготовкою кадрів для партизанських загонів та диверсійних груп у Сумах була створена школа щодо навчання партизанської тактики, в якій за чотири випуски було підготовлено 350 чоловік) у Сумській області було створено підпільний обком, 146 первинних підпільних організацій; підпільні міськкоми у Сумах, Шостці, Конотопі та 31 райком КП(б)У.

Підпільні міськкоми і райкоми КП(б)У створювались у складі першого секретаря підпільного міськкому (райкому) КП(б)У, двох-трьох територіальних секретарів, а в деяких районах і запасного члена підпільного райкому (міськкому) КП(б)У. Кожний секретар підпільник мав одного-двох зв'язкових.

Усього в області було залишено комуністів з керівного складу для підпільної партійної роботи серед населення 1674 чоловіки, в тому числі 200 відповідальних партійних, радянських та комсомольських працівників. В партизанських загонах – 837 чоловік, з них: членів ВКП(б) – 622 чоловіки, кандидатів – 215 чоловік.

Було створено також 35 партизанських загонів із загальною кількістю 1451 чоловік. Для цих загонів було закладено 60 баз із продовольством і 30 баз зі зброєю. Для підпільних парторганізацій були виділені папір, друкарські машинки, агітаційна література, грошові кошти та ін. [14, 94].

Але потрібно зазначити, що боротьбу з окупантами в задуманому масштабі на першому етапі війни розгорнути не вдалось.

Підпільна робота з організації боротьби проти окупантів із перших днів розгорнулась тільки в 11 районах: Шалигінському, Путивльському, Червоному,

Хотинському, Лебединському, Конотопському, Хільчицькому, Глухівському, Ямпільському, Середино-Будському, Шосткінському.

Із створених 146 первинних підпільних організацій розпочали свою роботу 44, головним чином, у вищевказаних районах.

Із 35 партизанських загонів розгорнули боротьбу лише 13 (крім вищеназваних районів) – це були Кролевецький і Охтирський. Загальна кількість партизан, що розпочали свою бойову діяльність у цих загонах, дорівнювала 299 чоловікам [14, 95].

Проте розгортання боротьби в тилу ворога почалося з поразок, що призвело до важких втрат у партизанських загонах. Розглянемо кілька загальних ознак невдалої організації партизанського руху на прикладі діяльності загонів народних месників Сумщини.

Так, у Тростянецькому районі напередодні окупації був створений підпільний райком КП(б)У. Згідно з рішенням обкому партії члени райкому мали залишитись на окупованій території для ведення підпільної роботи і керівництва районними партизанськими загонами. Це були: перший секретар райкому П.І. Стегній, другий секретар Й.Г. Нужненко, третій секретар В.Г. Задесенець, районний прокурор В.П. Троцький та редактор газети Лук'яненко. Останні два члени бюро райкому не дали згоди залишатись на окупованій території, а всі секретарі райкому із наближенням фронту евакуювалися в тил.

Серед комуністів, залишених у тилу (всього 36 чоловік), 16 повинні були ввійти до складу партизанського загону, а решта – вести підпільну роботу.

Передбачалось створити один партизанський загін у складі чотирьох груп, які повинні були діяти в районах населених пунктів – Тростянець, Білка, Боромля, Жигайлівка.

До тростянецької групи входило 18 бійців. Командиром був призначений голова міськради О.Д. Боговіс. Боговіс у 1941 р. засуджений трійкою НКВС до страти. Заступник командира Боговіса Гудін самовільно евакуювався в тил.

Білківська група на чолі з головою виконкому сільської ради З.З. Салахудіновим, його заступником К.А. Королем налічувала 11 бійців.

Відчувши опір населення, фашисти з перших днів почали розправу над радянськими людьми. Білківську групу за доносом провокатора було викрито й заарештовано. 25 листопада 1941 р. поблизу урочища Нескучне шість членів групи, в тому числі і керівник Салахудінов, були розстріляні. Покотило, Пасько, Сміяна і Тарасенко розстріляли в м. Охтирка 4 березня 1942 р.,

Колісник 16 квітня 1942 р. був страчений фашистами в урочищі Нескучне [2, 35].

Командиром партизанської групи с. Боромля був призначений голова Червоноармійської сільської ради Г.І. Задесенець, а його заступником – голова колгоспу “День врожаю” Д.Г. Минаєнко. Крім них до групи входило ще сім бійців.

Жигайлівську групу очолив голова сільради П.М. Забара. До групи входили три бійці.

Командир районного партизанського загону Матюшенко провів нараду з партизанами напередодні приходу німців. На цій нараді був призначений день збору партизанів в умовному місці в лісі поблизу м. Тростянець. Але Матюшенко, нікого не попередивши, передав керівництво загonom безпартійному Криводубу й евакуювався. Його заступник, перший секретар райкому партії, Стегній евакуювався з членами бюро ще раніше. Таким чином, районний загін залишився без керівників.

Після окупації району бійці загону, як було і вирішено на нараді, зібрались у лісі. Пробыли там три дні і розійшлися по домівках, не діждавшись командирів. До того ж члени загону за доносами (у кількості 33 чоловік) були заарештовані німцями і розстріляні або повішені в містах Охтирка і Тростянець. Тільки двом бійцям удалося уникнути страти.

Стегній, Нужненко, Задесенець, Троцький та Лук’яненко були притягнуті до відповідальності військовим трибуналом Сталінградського воєнного округу за боягузтво, дезертирство і за вироком суду відправлені в штрафний батальйон.

Не кращими були справи і сусідніх районів. Так, в Охтирському районі під командуванням І.Ю. Горобця та Є.Т. Зубко (комісар) було створено партизанський загін “Гроза”, що складався з 30 чоловік. Але наприкінці 1941 р. 20 чоловік загинуло, у сутичках з німцями загинув і командир загону І. Горобець. Троє вибули з загону разом із комісаром, а шість схоплені і страчені окупантами. Провалилися також групи із сіл Хухра і Россоховате. Перша група на чолі з Фененком нараховувала 10 чоловік, друга на чолі з Міщенко – сім чоловік. Усі партизани були схоплені і в січні-лютому 1941 р. страчені. Не змогли організувати боротьбу закинуті в Охтирський район диверсанти Завірюха і Кашеев. Їм удалося організувати групу з 14 чоловік під назвою “Сокіл”, але в березні 1942 р. уся група загинула [1, 45].

З вересня 1941 р. по лютий 1943 р. у Бурині діяла підпільна група комсомольців, очолювана секретарем райкому комсомолу Тетяною

Пономаренко. Група вела агітроботу серед населення, розповсюджувала листівки та повідомлення Радінформбюро про ситуацію на фронтах. 31 грудня ця група здійснила невдалу спробу розправи над керівництвом поліції та комендатури. За Тетяною Пономаренко встановили стеження, і в ніч на 23 лютого 1943 р. вона була заарештована і розстріляна на подвір'ї цукрозаводу. Невдалою виявилася спроба залишеного тут Буринською і Путивльською парторганізаціями директора "Заготзерно" П.М. Писаного щодо створення партизанського загону. Під час переправи через річку Сейм з продовольством та боєприпасами Писаний захворів і був схоплений фашистами. Після допитів і катувань він був розстріляний [5, 4].

У Білопільському районі був створений винищувальний батальйон із шістдесяти чоловік, згідно з планом на його основі мали б бути створені чотири партизанські загони. Але з наближенням фронту до загону не надійшов чіткий план дій від РК КП(б)У і він розпався. Командири партизанських загонів Миропільського і Краснопільського районів – голова виконкому Юрченко і секретар райкому Фоменко – втекли в евакуацію, залишивши бійців на призволяще. В результаті в цих районах практично не було партизан [6, 45].

У Недригайлівському районі було створено чотири загони: Недригайлівський, Ольшанський, Будянський та Іванницький. Загальна кількість бійців налічувала близько 160 чоловік. Але бойову діяльність групи так і не встигли розгорнути. Командири і підпільники – члени РК КП(б)У – самовільно евакуювалися, а деякі здалися в полон. Загони без керівництва розпалися. Бійці розійшлися по домівках.

Середино-Будський партизанський загін уже в жовтні 1941 року зазнав великих втрат від фашистів. Г.Я. Літманович був узятий у полон і розстріляний. А вцілілі партизани перейшли лінію фронту і влилися в регулярну армію. Це був перший і останній бій Середино-Будського партизанського загону.

Загинули також і керівники Смілівського району, які повинні були організовувати підпілля. Це – Романовський, В'язовенко, Циганенко, Перепльотніков та інші [3].

У серпні 1941 р. у Смілому був організований підпільний райком КП(б)У на чолі з П.Т. Перепльотніковим, колишнім директором Протасівської МТС. Тоді ж була залишена група комуністів, яка утворила партизанський загін у складі двох груп на чолі з Циганенком і Хуторним. Підпільний райком партії, окремі члени партизанського загону проводили роботу зі створення баз загону в лісах, що оточували села Протасівку і Беседівку Недригайлівського району. У ліси завозився теплий одяг, зброя, продовольство, боєприпаси. Активну участь

у створенні партизанської бази брав член загону Безрук, що до війни працював у райспоживспільці.

Але через брак досвіду підпільної роботи, недостатньої перевірки тих, хто був залишений для боротьби в тилу ворога, внаслідок зради одного з партизанів, окупантам удалося викрити підпільний райком партії і партизанський загін. У жовтні 1941 – лютому 1942 рр. більшість патріотів була схоплена і розстріляна фашистами [1, 32].

Для ведення боротьби в Глинську, що на той час був районним центром, був затверджений підпільний райком та залишена група комуністів у складі 30 чоловік. Члени підпільної групи мали зброю, радіоприймач, рацію. Але один із членів групи виявився зрадником. Підпільники були заарештовані і розстріляні.

Група під командуванням працівника НКВС Маслянки, яка мала базуватися на території Тернівської сільради, не встигши розпочати активних дій, була видана своїм командиром. Необхідно зауважити, що до штабу Південно-Західного фронту надійшов цікавий документ, в якому йшлося про те, що найбільш нестійкими підпільниками виявилися працівники НКВС та міліціонери.

Штепівський партизанський загін проіснував кілька місяців і в грудні 1941 р. розпався на окремі, розрізнені групи. Вони займалися самостійною підпільною роботою, що призвело до слабкої, неорганізованої боротьби (загін був створений із 32 чоловік, командир – Мельник, комісар – Соловей.).

Невтішна доля спіткала і партизанські групи на Краснополщині, що базувалися в Бобрицьких та Захар'ївських лісах. Крім того, секретар райкому Фоменко втік до евакуації, німці швидко вистежили і ліквідували партизанські групи. Керівники підпілля і брати Коваленки, Бочкін та багато інших були взяті в полон і розстріляні [6, 56].

Складна ситуація склалася і в Лебединському районі. Члени райкому Іван Русанов та Іван Безкостий перейшли на бік ворога. Перший став бургомістром, другий – начальником поліції. Обидва “підпільники” брали участь у розправах над своїми колишніми соратниками по підпіллі та розстрілах євреїв. Невдалою була також спроба і розгортання партизанських загонів. Тут було створено чотири загони під командуванням К.Г. Карпова, Т.П. Безкоровайного, І.О. Карпова і Скоробагатька. Але з них залишився тільки один. Загін Скоробагатька під час наближення фронту самовільно розформувався, залишив позиції і разом із командиром евакуювався в тил. Загін І.О. Карпова розбігся. Командир із двома бійцями приєднався до загону К.Г. Карпова. Третій загін під

командуванням Т. Безкоровайного проіснував кілька місяців. Т. Безкоровайний сам розпустив загін і виїхав до Лебедин, де в грудні 1941 р. був заарештований і розстріляний.

На території району залишився один загін К.Г. Карпова. Бойове хрещення він здобув на території Гарбузівської сільради. У цьому бою партизанами був убитий комендант Малого Висторопа. 15 грудня 1941 р. запеклий бій відбувся поблизу хутора Квочки Кам'янської сільради. У цьому бою був убитий заступник начальника Лебединської жандармерії. У зв'язку з цим фашисти перейшли до рішучих дій. У березні 1942 р. у район Михайлівської сільської ради, куди перебазувався загін, були стягнуті великі сили німців. 24 вересня о 9 годині ранку розпочався нерівний бій, який продовжувався до 5-ї вечора. У цьому бою був смертельно поранений заступник командира загону Романов. Аналізуючи дії загону, можна сказати, що, вони були досить успішними, але недовгий час. У кінці березня під час переходу через хутір Ревки Бишкінської сільради партизани потрапили у засідку. У цьому бою був убитий командир загону К.Г. Карпов. Його місце зайняв М.О. Камай. Але продовжити бойовий шлях загону не вдалося. Знекровлений загін 4 травня 1942 р. у Будильському лісі був узятий у кільце і знищений. У полон потрапив секретар підпільного ОК КП(б)У О.І. Антонов, що був при загоні. Він був закатований есесівцями [15, 4 – 5].

Таким чином, у перші місяці окупації у ряді районів Сумщини партизанський рух був серйозно ослаблений або повністю паралізований. Це відбулося внаслідок низки причин, а саме: відсутності досвіду, слабкої матеріально-технічної бази, не завжди сприятливих для партизанської боротьби природно-географічних умов, а також прояву боягузтва, дезертирства і прямої зради не тільки з боку окремих рядових громадян, а й тих, хто за своїм становищем у партійно-державницькій ієрархії покликаний був організовувати опір агресору.

Деякі загони та підпільні парторганізації були зразу викриті фашистами. Також було розграбовано більшість законсервованих партизанських баз, що призвело до саморозпуску партизанських загонів, інші приєдналися до діючої армії і відійшли вглиб країни. Також слід відзначити, що в окремих районах партійні керівники, які були залишені в тилу ворога для розгортання партизанського руху, самовільно евакуювалися або перейшли на бік ворога, викривши всіх підпільників свого району. Позначалося й і те, що у керівників підпілля бракувало досвіду ведення партизанської боротьби, а в загонах була нестача зброї, боєприпасів та засобів зв'язку.

Джерела та література

1. Артющенко М.М. Новітня історія Тростянецьчини // Тростянець. – 2004.
2. В'юнiк А. Білка – слобода Тростянецького району Сумської області // Тростянець. – 2004.
3. Гмирко М. Загибель загону // Голос часу. – 1991. – 23 березня, 26 березня, 30 березня, 2 квітня.
4. Діброва Г.В. Роменщина в полум'ї війни // Ромни. – 1998.
5. Козинцев В. Конотопський партизанський загін // Газета Сулятицького. – 1995. – 11 серпня.
6. Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область в роки Великої Вітчизняної війни. – Суми, 2003.
7. Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных. – К., 1988.
8. Кучер В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля в Україні. – К., 1983.
9. Компартия України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – М., 1967. – Т. 2.
10. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – М., 1967.
11. Ленін В.І. Твори. – Т. 9.
12. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1945: партизанская война. – К., 1985.
13. Негреба І., Курило Л. Народні месники // Ворскла. – 2000. – 15 липня.
14. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: сборник документов и материалов. – К., 1988.
15. Ткаченко Б. Лебеді життя // Україна. – 1986. – № 45.

Пасько В.В. Организация деятельности партизанского движения на Сумщине в 1941 – 1942 гг.

В статье автор раскрывает причины и формы формирования партизанского движения на Сумщине в период Великой Отечественной войны. Анализируются причины поражений различных партизанских групп.

Pasko V.V. Organisation of the partisan movement's activity in Sumy region in 1941 – 1942.

In the article the basis of formation and organization of the Partisan's movement during the Great Patriotic War is displayed. The author analyzes the activity and defeats of national revengeful groups in Sumy region. He pointed out on strategically and tactically reasons of the desertion and betraying of Partisan's movement organizers.

УДК 94 (100)(075.3)

Турков В.В.

**ПОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УРСР В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ
СТАЛІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 20 – 30 рр. ХХ ст.)**

В Україні за переписом 2001 р. налічувалося 144130 представників польської національної меншини [8, 137]. Історія польської людності на українських землях налічує більше десяти століть. Дослідженням історії

поляків, що проживали на українських землях, займалися такі дослідники, як: О.В. Антонюк, Я.В. Бойко, М.Ф. Бугай, О.В. Гонтар, О.П. Данильченко, В.Б. Євтух, Г.Г. Єфіменко, А.А. Кондрацький, І.Т. Лісевич, Г.І. Марахов, В.М. Нікольський, Л.П. Польовий, Л.М. Рябошапко, В.І. Сергійчук, В.П. Теплицький, В.А. Чехович, Б.В. Чирко, Л.Д. Якубова.

Слід відзначити, що серед історичних періодів проживання польської етнічної спільноти на українських землях найбільш недослідженим вважається радянський, особливо 20 – 30 рр. ХХ ст., який був пов'язаний з соціалістичними перетвореннями в промисловості та сільському господарстві, боротьбою з «ворогами народу», культурною революцією. Саме цей період став об'єктом дослідження у статті.

У зазначений період поляки становили досить численну етнічну групу, яка проживала на території Радянської України. За даними Всесоюзного перепису населення від 17 грудня 1926 р. у республіці проживало 29019,7 тис. чоловік. Серед них українців налічувалося 23218,9 тис. чоловік, росіян 2677,2 тис. чоловік, євреїв 1574,4 тис. чоловік, поляків 476,4 тис. чоловік, німців 393,9 тис. чоловік, молдаван 257,8 тис. чоловік, греків 104,7 тис. чоловік, болгар 92,1 тис. чоловік, білорусів 75,8 тис. чоловік [17, 64]. Ця офіційна інформація наглядно свідчить, що польська етнічна група була четвертою за чисельністю на території УРСР.

Слід відзначити, що в 20 рр. ХХ ст. владні структури як республіканського, так і союзного підпорядкування приділяли достатньо уваги стосовно реалізації соціально-економічних та культурно-освітніх прав поляків, що проживали на території України. Для цієї етнічної групи були створені адміністративно-територіальні одиниці, в яких діяли районні, селищні й сільські Ради. Для польської національної меншини було створено Мархлевський район у Волинській окрузі та 151 селищна рада.

Політика урядових структур УРСР у 20 рр. ХХ ст. була пов'язана з кооперуванням бідняцьких господарств, вирішенням інших негайних потреб цієї категорії населення. Поліпшенню роботи серед польського населення сприяла організація діловодства в судових установах та адміністративних органах польською мовою. У 1926 р. у судових установах здійснювали діловодство польською мовою. Проводилися й культурно-освітня робота серед поляків. На початку 1924 – 1925 навчального року в Україні діяло 255 польських шкіл, де навчалося 14,6 тис. учнів. Разом з тим наприкінці 20 років ХХ ст. у республіці польською мовою діяли 79 бібліотек, 5 клубів, 14 сільських будинків культури, 71 хата-читальня [18, 30].

Але з початку 30 рр. XX ст. у національній політиці республіканських урядових структур та органів центральної та місцевої влади відбулися кардинальні зміни, що були пов'язані з остаточним оформленням у СРСР командно-адміністративної системи. Фактично почала здійснюватися сталінська національна політика, яка, ґрунтуючись на соціально-політичних «засадах казарменого соціалізму», привела до відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин, завуальованого доктриною «дружби народів» [1, 17].

Новий курс у національній політиці в Україні полягав, з одного боку, у згортанні політики українізації, а з другого – у докорінній зміні роботи з національними меншинами. У цих умовах сталінський режим повів поступовий наступ на всі здобуття, що стосувалися соціально-економічних та культурно-освітніх прав польської національної меншини. За спостереженнями російської дослідниці О.Ю. Борисенюк, І.В. Сталін приділяв особливу увагу впливу зовнішніх факторів на Україну [3, 163].

У своїй доповідній записці Й. Сталіну В. Балицький, голова комісії ДПУ, що обслідувала в грудні 1932 р. стан справ в УРСР, наголошував на наявності в Україні широко розгалуженого польсько-петлюрівського підпілля, яке охоплювало 67 районів республіки [10, 9].

У резолюції Всеукраїнської наради нацменшин прикордонних районів «Про стан та чергові завдання роботи серед нацменшин прикордонних районів» від 13 – 14 серпня 1932 р. було відзначено: «... польські та румунські фашисти разом з українськими тероризують українське трудяще населення, готуючи війну проти Радянського Союзу, у нас в Радянській Україні... зростає та кращає національна за формою, соціалістична за змістом українська культура та культура всіх національних меншостей... Нацменрада вважає, що подальші успіхи в галузі роботи серед нацменшостей можливі лише за умови подальшого посилення боротьби проти правого ухилу, як головної небезпеки та «лівого» опортунізму, за умови нещадної боротьби проти великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму, за умови мобілізації широких мас робітників на активну участь у здійсненні національної політики партії, розгортання інтернаціонального виховання» [14, 210].

Необхідно відзначити той факт, що території, де компактно проживало польське населення, стали об'єктом насильницької політики «колективізації» сільського господарства. Досить показовим щодо темпів та методів проведення колективізації в Україні, а також їх наслідків щодо селянства були події, що відбувалися в Шепетівській окрузі у зв'язку із впровадженням там колгоспного

ладу. Відзначимо, що з 1927 по 1929 р. ступінь усупільненої землі в окрузі (за даними на вересень відповідного року) становив 1,7%; 3,2%; 9%. З 1 листопада по 10 грудня 1930 р. розміри усупільненої землі зросли з 12,8% до 24%, а за наступні півтора місяці (з 10 січня по 20 лютого 1930 р.) з 46,5% до 80,5%. Ці дані наводилися в доповідній записці «Про події у Шепетовській окрузі у зв'язку з колективізацією» (квітень 1930 р.). В записці, що була адресована Генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору, голова Шепетівської окружної контрольної комісії відзначав: «До січня ріст колективів йшов більш-менш нормально, неймовірний стрибок росту колгоспів припадає на січень та першу половину лютого 1930 р. Бурхливий ріст колективізації йшов стихійно, без достатньої підготовки бідняцько-батрацького активу... замість якісної перевірки та укріплення організованих колективів почалася «гра в колективізацію», погоня за дутими кількісними показниками... Зрозуміло, що «бурхливий» темп колективізації супроводжується масовими викривленнями лінії партії, порушенням добровільності під час організації колективів, без відповідного оформлення «паперових» колективів...» [16, 84].

Те, що сталося в Шепетівській окрузі, привернуло увагу вищих ешелонів партійної та адміністративної влади у республіці. У зв'язку із селянськими бунтами в Шепетівській окрузі В. Балицький, керівник ДПУ, склав доповідну записку, в якій відзначалося: «Причиною заворушень є: найгрубіші викривлення класової лінії, адміністративний та грубий тиск на селянство під час проведення колективізації та збору засівматеріалу. Це в умовах Шепетівської округи, як прикордонної, тої, що має національні польські райони, при засміченості округи антирадянськими та контрреволюційними елементами, надзвичайною темнотою селянства, серед якого недостатньо була проведена політична робота, – вимагало прийняття в основному двох заходів щодо ліквідації заворушень: перше – більш обережного розвороту колективізації в окрузі, а де-не-де в селах і ліквідації дутих, нав'язаних селянству колгоспів та друге – завдання удару по контрреволюційним, куркульським групам села» [16, 65]. Щодо конкретних «дій» місцевої влади, то В. Балицький зазначав: «Викривлення лінії партії, адміністрування з питань колективізації виражаються у формулі: «хай усі помруть, але ми колективізуємо округу на сто відсотків». Далі В. Балицький відзначав у записці: «Наскільки був напружений стан, видно хоча б з того, що натовп чоловіків та жінок рушив до кордону для переходу у Польщу і тільки завдяки витримці прикордонників справа обійшлася без застосування зброї. Необхідно відзначити, що були випадки, наприклад у Куневі, звертання до

прикордонників зі скаргами і на місцеву владу, і різких вигуків з натовпу проти Радянської влади.

Виступи з Плужанського району перекинулися в інші райони, причому в багатьох селах були вигнані сільради, розгромлені склади із засівним матеріалом, розібраний сільськогосподарський інвентар та інше» [16, 66].

Звичайно, що влада заворушення в даному районі локалізувала за допомогою підрозділів ДПУ. Але політика колективізації продовжувалася. Про це свідчать зведені відомості інформгрупи Наркомзому УРСР про колгоспний рух у національних районах України від 5 квітня 1931 р. Зокрема у поданому документі було проінформовано ВУЦВК про таке: «У поєднанні з завданням здійснення ленінської національної політики виняткового значення набуває справа здійснення суцільної колективізації та ліквідації куркуля як класу в нацменівських районах. Отже, подаємо матеріал з цього питання... цілком нерівномірний рівень колективізації по окремих нацменшостях. Перед ведуть єврейські райони (86,5% господарств), на останньому місці – польський – Мархлевський район (16,8%). Рівень колективізації окремих нацменшостей засвідчує така таблиця (станом на 20 березня 1931 р.) [11, 311].

Нацменшості	Кількість районів	Колективізовано господарств		Колективізовано землі	
		абсолютно	в %	абсолютно (тис. га)	в %
Польська	1	1462	16,8	5,2	16,2

Далі у зведеній відомості про Польський район було відзначено таке: «На 20 березня 1931 р. із загальної кількості 8817 бідняцько-середняцьких господарств колективізовано тільки 1462 господарства, або 16,8%. Характерно те, що протягом цих 5 декад колгоспний сектор майже не зростає (зріс тільки на 240 господарств, або на 1,8%).

В чому тут справа? Безперечно ті ж причини, які ми наводили і по Вільшанському району, а саме: недостатня відсіч куркульській контрреволюційній роботі та брак більшовицької масової роботи.

Становище в польських районах стало однією з тем доповідної записки голови ЦКК КП(б)У В.П. Затонського ЦК КП(б)У про стан колгоспів, громадського харчування, адміністративні порушення та про хлібоздачу у Київській області від 16 серпня 1933 р.

Водночас ЦК КП(б)У прийняв цілу низку постанов, на підставі яких проводилися «чистки», а потім і ліквідація навчальних установ, які здійснювали роботу мовами національних меншин. 19 квітня 1934 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «Про виконання постанови листопадового Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У» від 13 грудня 1933 р. «Про кадри шкіл

нацменшин», де відзначалося, що «обласні партійні комітети, особливо Київський та Вінницький, ... не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворога на Україні займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі» [9, 44].

У квітні 1934 р. оргбюро ЦК КП(б)У створило спеціальні комісії з представників партійних, комсомольських організацій, органів освіти, держбезпеки, які повинні були до 1 червня перевірити національні райони і школи та очистити їх від «антирадянських елементів». Така робота була проведена з березня 1933 р. по січень 1934 р., із шкіл було звільнено близько 4 тисяч «учителів націоналістів». Необхідно відзначити той факт, що чистка торкнулася в першу чергу польських та німецьких навчальних закладів» [3, 167].

Поряд з чисткою польських навчальних закладів проводилась реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць. 9 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про німецькі райони», де відзначалося:

а) для вироблення пропозицій щодо заходів, які належить провести в німецьких районах, виділити комісію у складі Т.Т. Попова, М.Н. Любченка, Якіра та Балицького з залученням Ільїна та Василенка (по районах Київської області).

Доручити комісії разом з секретарями обкомів ... пильно продивитися всі німецькі райони для визначення необхідних заходів, що впливають із телеграми ЦК ВКП(б), у кожному районі та сільраді. Зокрема, комісії ретельно продивитися склад керівних кадрів названих районів, а також окреслити заходи в галузі школи. Комісії почати роботу негайно;

б) доручити тій же комісії провести аналогічну роботу щодо польських районів та сільрад. Комісії провести всю роботу (по німецьких та польських районах) протягом 7 днів;

в) запропонувати обкомам надіслати до німецьких та польських районів керівних працівників обкомів для роз'яснення населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться не лояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР [9, 48].

17 серпня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Мархлевський і Пулинський райони», на підставі якої ці національні райони були розформовані. В документі також відзначилися: «2. Утворити з частини сільрад теперішнього Пулинського, Новоград-Волинського і Мархлевського

районів новий адміністративний район із центром у теперішньому Пулині. Перейменувати Пулино в Червоноармійське і новий район назвати Червоноармійським» [9, 48].

Остаточне розформування національних адміністративно-територіальних одиниць відбулося у 1938 – 1939 рр. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло дві постанови з цього питання: «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради» від 16 лютого 1938 р. та «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сільрад» від 7 квітня 1939 р., на підставі яких національні райони розформовувалися, а сільради передавалися до інших районів республіки [1, 17].

Зазначимо, що реорганізації здійснювалися без належної диференціації, однак й у процесі адміністративних змін 1935 – 1939 рр. простежувалася певна «національна політика», а саме: розпорошення національних меншин серед українського або російського населення. Формування реорганізованих районів відбувалося так, щоб у складі їхнього населення німці, поляки, болгари як інші національні групи становили меншість, або, принаймні, не мали суттєвої чисельної переваги.

Поляки, німці та представники інших національностей ставали жертвами заходів партії та уряду, пов'язаних із боротьбою з «ворогами народу». Досить характерною з цього погляду постанова «Про стан парторганізацій та командних кадрів на заводі № 135 і ХПЗ» (телеграма ЦК КП(б)У), що була прийнята Харківським обкомом КП(б)У від 3 листопада 1935 р. У постанові відзначалося «...розробити календарний план для очищення заводів від поляків, німців, троцькістів, націоналістів, насамперед тих, що посідають командні керівні посади» [9, 64].

У подальшому польське населення підпало під політичні репресії, які були започатковані на лютнево-березневому Пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. 2 березня 1937 р. на Пленумі виступав нарком внутрішніх справ СРСР М.І. Єжов, який стосовно національних моментів у «ворожій діяльності» торкнувся лише польського питання: «Я наведу такий приклад, що свідчить про те, що однією з слабких ділянок нашої роботи була робота щодо Польщі. Протягом 16 років сектор робітників Польщі не зумів розкрити найактивнішу військову організацію поляків, яка вела дуже енергійну роботу проти нас. Чому це відбулося? Тому що в польському секторі за ці роки переважали поляки, які були пов'язані з другим відділом польського генерального штабу та були офіцерами цього відділення» [12, 24].

Слід відзначити, що національна спрямованість політичних репресій регламентувалася відповідними оперативними наказами НКВС СРСР та директивними листами. Оперативний наказ НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. вимагав: «З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію місцевих організацій «ПОВ (Польська організація військова)» і, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів у промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах. Усю операцію необхідно закінчити у трьохмісячний термін, тобто до 20 листопада 1937 р.» [15, 76].

Вироки по справах заарештованих з «національних ліній» (перша категорія – розстріл, а друга категорія – 5 – 10 років тюрми або таборів) виносили союзний нарком внутрішніх справ та прокурор СРСР.

Відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП(б) № П 64/22 від 15 вересня 1938 р. рішення нерозглянутих слідчих справ на заарештованих по контрреволюційних національних контингентах (накази НКВС СРСР №№ 00485, 00439 та 00593) було передано на розгляд особливих трійок на місцях [15, 77].

Необхідно відзначити той факт, що арешти торкнулися і жителів Сумщини, що були поляками за національністю. Так, наприклад, у місті Середино-Буда 25 грудня 1937 р. було заарештовано М.С. Абрамовського, який працював бухгалтером артїлі з виготовлення меблів. Він був звинувачений у тому, що отримував від польських розвідорганів завдання шпигунського характеру та займався антирадянською пропагандою. 31 лютого 1938 р. М.С. Абрамовський був засуджений до 10 років ув'язнення [6, 35].

У місті Ромни 17 лютого 1938 р. було заарештовано К.С. Адамовича, який працював складачем поїздів на станції Ромни. Його було засуджено до 10 років позбавлення волі за звинуваченням у шкідницькій діяльності на залізничній станції [7, 24].

Загальна кількість поляків, заарештованих підрозділами держбезпеки у 1937 р., становила 30148 чол. з 417613 чол., що проживали на Україні згідно з Всесоюзним переписом 1937 р. [15, 79].

У другій половині 30 рр. ХХ ст. під тиском Москви в УРСР партійні та урядові органи пішли на ліквідацію навчальних закладів для національних меншин. У довідці наркомату освіти України «Про національні школи України» від 12 березня 1938 р., що була подана секретарям ЦК КП(б)У М.С. Хрущову та М.А. Бурмистенку, було проінформовано про таке:

«1. В Україні 21656 шкіл, в яких навчається 5143789 учнів. Викладання в школах здійснюється 21 мовою...Українською мовою викладається в 18101

школах, російською – 1550, єврейською – 312, молдовською – 163, узбецькою – 19, білоруською – 9, болгарською – 54, польською – 50, німецькою – 512, чеською – 14, греко-еллінською – 12, греко-татарською – 8, татарською – 5, вірменською – 4, туркменською – 2, киргизською – 1, шведською – 1, казахською – 1... Існує 838 шкіл, викладання в яких ведеться кількома мовами – «українсько-єврейсько-німецькою, німецько-польсько-російською...».

2. У багатьох випадках під видом національних шкіл вороги народу – троцькісти, бухаринці та буржуазні націоналісти, що орудували в Наркомпросі України, штучно насаджували особливі німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх у вогнища для проведення контрреволюційної роботи та буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей.

3. Більшість шкіл із польською, німецькою, болгарською та іншими мовами викладання не мають достатніх контингентів дітей...

4. Знайдено багато випадків примушення українського й російського населення відправляти своїх дітей до польських, чеських та інших національних шкіл...

5. В Україні існує один німецький педагогічний інститут, два національні відділи (польський і болгарський) при Київському та Одеському українських інститутах, 13 національних технікумів і педучилищ, які забруднені ворожими елементами та невкомплектовані кваліфікованими педагогічними кадрами...» [14, 233].

Політбюро ЦК КП(б)У, проаналізувавши доведену інформацію, 10 квітня 1938 р. прийняло постанову про реорганізацію національних шкіл в Україн, в якій зокрема зазначалося: «Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх у вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей» [14, 236].

Політбюро ЦК КП(б)У, виходячи з рішень ЦК ВКП(б), «визнало недоцільним подальше існування особливих національних відділів та класів при звичайних радянських школах» і постановило: реорганізувати особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські й інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати національні відділи, відділення і класи при звичайних школах і технікумах. Цією постановою перших секретарів обкомів КП(б)У і Наркомосвіти УРСР зобов'язували подати на затвердження ЦК КП(б)У план реорганізації кожної національної школи,

технікуму, педшколи, відділень і класів при них. Контроль і керівництво цією роботою покладалися на секретарів обкомів КП(б)У. Було також ухвалено рішення про закриття й реорганізацію національних культурно-освітніх закладів, редакцій газет і журналів [1, 17].

Слід відзначити, що партійно-державне керівництво республіки, виконуючи настанови Москви, нав'язувало широким народним масам думку про те, що представники німців, поляків, інших національностей – потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких слід викорінювати будь-яким чином. Наслідком такої політики стали репресії щодо іноетнічних груп населення, депортації з місць компактного проживання.

Так, у листопаді 1936 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про переселення польських та інших господарств з прикордонної смуги». До першої групи було включено 35820 поляків, серед яких дорослих налічувалося 23334 чол. До Казахської РСР (в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області) направлялося 35735 чол., до областей Російської Федерації – нечисленні групи – від 5 до 15 чол. [4, 34].

Таким чином, можна стверджувати, що у другій половині 30-х років ХХ ст. українські громадяни польського походження стали об'єктом репресій та масових депортацій з боку радянського уряду.

Новий курс сталінського керівництва у національній політиці в Україні полягав, з одного боку, у згортанні політики українізації, а з другого – у докорінній зміні роботи з національними меншинами. Це стосувалося й польського населення, що проживало на території республіки. Польські селяни з їх господарствами ставали об'єктами насильницької колективізації. В освітній сфері закривалися навчальні заклади з польською мовою викладання, звільнялися вчителі, що проводили заняття польською мовою.

Згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. була прийнята постанова «Про Мархлевський і Пулинський райони», на підставі якої цю адміністративно-територіальну одиницю було розформовано.

Українські громадяни польської національності в кількості 30148 чоловік стали жертвами політичних репресій. Їх переслідували як «шкідників», «шпигунів», «ворогів народу».

Із 1936 р. розпочалися масові депортації поляків з прикордонних районів України у віддалені регіони СРСР. Усі ці дії влади наглядно свідчили про те, що польська національна меншина, що проживала на території УРСР, стала жертвою сталінської національної політики.

Джерела та література

1. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 15 – 28.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 426 с.
3. Борисенко Е.Ю. Укрепление сталинской диктатуры и поворот в национальной политике на Украине (1930-е годы) // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С. 162 – 170.
4. Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30 – 50-і роки) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 32 – 37.
5. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упор. Р.Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
6. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р. 7641 Управління Служби безпеки України по Сумській області (1922 – 1992), оп. 6, спр. 228, арк. 1 – 35.
7. ДАСО. – Ф. Р. 7641, оп. 6, спр. 350, арк. 1 – 24.
8. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / В.Б. Євтух, В.П. Трошинський, К.Ю. Глушко, К.О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004. – 342 с.
9. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920 – 1990 роки) / Центр етносоціальних та етнополітичних досліджень НАН України. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.
10. Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 3 – 17.
11. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. – К.: Наукова думка, 1992. – 733 с.
12. Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 15 – 35.
13. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / М.І. Панчук, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 557 с.
14. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74-88.
15. Польовий Л.П., Чирко Б.В. Національні меншини українського села в умовах колективізації // Український історичний журнал. – 1993. – № 3. – С. 64 – 69.
16. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20 – 30-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 51 – 64.
17. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей (20-30-і роки): коренізація і денаціоналізація // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22 – 36.

Турков В.В. Польское население УССР в условиях реализации сталинской национальной политики (вторая половина 20 – 30 гг. XX вв.).

В статье освещается положение польской национальной меньшинны в Украине во второй половине 20 – 30 гг. XX в. в условиях сталинского тоталитарного режима.

Turkov V.V. Polish community of Ukraine SSR in condition of realization of stalin's national policy (the second part of 20 – 30 years of XX century).

The article is devoted to the elucidation of status of Polish national minority in Ukraine in the Second part of 20–30 years of XX century in condition of Stalin's totalitarian regime.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ У 1652 – 1657 рр.

Незважаючи на постійну увагу дослідників до проблем української історії доби Б. Хмельницького, існує необхідність більш детального вивчення української дипломатії періоду Національно-визвольної революції. Українські землі, які до того часу переважно були об'єктом міжнародної політики, стають її важливим суб'єктом. Нагальна потреба пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої, забезпечення гарантії існування нової держави генерувала надзвичайну активність у зовнішньополітичній діяльності Гетьманщини. За умов запеклого протиборства тогочасних провідних держав на Заході та Сході України Б. Хмельницькому майже завжди вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладаючи союз з одними чи досягаючи нейтралізації інших. Більш детальне вивчення цієї проблеми дозволить сьогодні уникнути багатьох помилок минулого, правильно розставити пріоритети у стосунках із сусідніми державами.

Із проголошенням незалежності України значний внесок у вивчення міжнародних відносин України періоду Національно-визвольної революції зробили В. Брехуненко, В. Горобець, В. Сергійчук, В. Смолій, Т. Чухліб та ін. [1; 2; 4; 5; 7]. Разом з тим ця проблема потребує подальшого вивчення.

Метою статті є аналіз зовнішньої політики України у 1652 – 1657 рр.

У лютому 1650 р., коли Польща намагалась втягнути гетьмана у війну із Туреччиною, а татарський хан – використати козацького ватажка у війні з Московщиною, Б. Хмельницький відновив союз із Туреччиною, завдяки чому приборкав одразу обох неспокійних сусідів. Складаючи 2 серпня 1650 р. на руки посла Османа-аги присягу вірності Османській імперії, Б. Хмельницький у такий спосіб зірвав московсько-польський союз, що був спрямований проти Туреччини. В разі його утворення Україна перетворилася б на театр воєнних дій супротивників.

Але вже того ж року гетьман розпочинає вперту дволітню боротьбу за встановлення українського контролю над Волощиною, наслідком якої був шлюб його старшого сина Тимофія з донькою волоського господаря Лупулла Роксаною, скріплений у селі Рашків 21 серпня 1652 р. Ці плани не мали остаточного успіху через загибель сина Б. Хмельницького – Тимофія, вбитого під Сучавою у вересні 1652 р.

Невдовзі Б. Хмельницький і його оточення розробили новий великий план, що вражав своєю грандіозністю: розвалити Польщу і Крим за допомогою Москви, вийшовши в такий спосіб із васальної залежності Туреччини. Налагоджуючи дипломатичні відносини з Москвою, Україна нівелювала польські експансійні намагання, відкриваючи собі шлях до провадження власної активної зовнішньої політики на європейському континенті. Одним із перших проявів цього після підписання Переяславської угоди 1654 р. було намагання гетьмана встановити винятково український контроль над Білоруссю, для чого ним туди було послано значні козацькі сили під командуванням полковника І. Золотаренка. Останній переконав білоруську шляхту присягнути на вірність Б. Хмельницькому, прийнявши протекторат України.

Це викликало велике замішання у московського боярства, яке вимагало, щоб білоруси присягали безпосередньо самому цареві. Однак українські сили випередили їх, розпочавши енергійну окупацію Білорусі.

Московсько-польський мир порушував усі найважливіші інтереси України; він в одну мить перекреслював великодержавні плани гетьмана Б. Хмельницького. Москва ставала союзницею Польщі. Це означало, що для України військовий союз із Москвою, звернений проти Польщі, втрачав будь-яке значення. Більше того, для об'єднання в козацькій державі всіх земель (це була головна мета гетьмана) царська влада ставала не лише зайвою, але й шкідливою і навіть небезпечною.

Крім того, московсько-польський союз обертався проти нового союзника України – короля шведського Карла-Густава. Угода Московщини з Польщею змусила Б. Хмельницького визначити нові пріоритетні напрями української зовнішньої політики: забезпечити захист України від агресивної політики Москви; відібрати у Речі Посполитої західні українські землі, що ще не увійшли до складу козацької держави; знешкодити татарський Крим і врешті здобути міжнародне визнання своїх династичних намірів, які полягали у тому, щоб скріпити військовий титул гетьмана суверенним титулом княжим і забезпечити спадковість верховної влади в Україні.

Коаліція європейських держав, до якої входили Швеція, Пруссія, Литва, Україна, Семигород, Молдавія та Волощина, з одного боку, була утворена на протигагу Москві, а з другого – Польщі і Криму. Вона розглядала нову українську державу як самостійну у веденні власної міжнародної політики.

Коаліція вищеназваних держав фактично спиралась на міцні основи тогочасної спільності політичних інтересів, у реалізації яких неабияку роль

відігравала Україна. Розглянемо конспективно прагнення кожної з країн-учасниць блоку.

Швеція, у своїх давніх намірах заволодіти польським узбережжям Балтійського моря та у старій династичній війні з Польщею, з підписанням Віденського миру між Московщиною і Польщею опинилась перед новою проблемою – можливістю підсилення останньої союзом із Москвою та перспективою обрання московського царя на польський престол. За цих умов завданням короля шведського Карла-Густава було якнайшвидше запобігти цій небезпеці та, випередивши Москву, швидкими темпами оволодіти максимальною територією польських земель. Тож Україна – ворог Польщі й незадоволений царською протекцією васал Москви – була для Швеції природним, життєво важливим і потрібним союзником.

Неабиякі інтереси щодо України мала також Пруссія. Фрідріх Вільгельм Великий, князь Пруссії і курфюрст Бранденбурзький, завдяки козацькому повстанню під проводом Б. Хмельницького отримав можливість визволитися з-під впливу Польщі. Одразу після початку українсько-польської війни 1648 р. він був звільнений від обов'язку платити щорічну грошову данину Польщі, яка не мала змоги вести війну на два фронти. Тож з кожним успіхом гетьмана Б. Хмельницького й ослабленням Польщі відкривались все нові можливості для подальшого відокремлення Пруссії.

Таким чином, Швеція і Пруссія, уклавши між собою договір, утворювали північну групу антипольської та антимосковської коаліції.

Ланкою, що мала об'єднати північну і південну групи держав коаліції, була Литва. Відчувши ослаблення Польщі у війні з Україною, в Литві почали поширюватися сепаратистські настрої, провідником яких був князь Януш Радзівілл, а пізніше його брат князь Богуслав Радзівілл. Король шведський Карл-Густав та гетьман Б. Хмельницький гарантували князеві Богуславу суверенне володіння князівством Слуцьким і воєводством Новгородським разом із суміжними литовськими землями [1, 114].

Південна група коаліції держав складалася з України, Молдавії та Волощини. Держави мали великі спільні інтереси в боротьбі за незалежність від Османської імперії.

Такі ж давні політичні та військові відносини існували між Україною та Семигородом. Особливо вони посилились у ті часи, коли князь семигородський Юрій II Ракоци вирішив розширити межі держави за рахунок польських територій, в чому йому дуже необхідна була допомога України, Молдавії та

Волощини. Реалізація задумів Юрія II Ракоци залежала від того, чи погодиться Україна прикрити його західні кордони від постійних нападів татар.

Водночас князь семигородський був у найтісніших контактах із королем шведським Карлом-Густавом, посередником у яких виступав англійський повстанський ватажок Олівер Кромвель, оскільки в інтересах Англії було якнайшвидше утворити в Європі союз некатоліцьких держав.

Ця балтійсько-чорноморська коаліція паралізувала великодержавні тенденції Москви і Польщі, створюючи належну противагу їх планам. У цих умовах Україна набувала ваги великої держави, без участі якої було б неможливим не лише утворення згаданої коаліції, але й реалізація всіх зазначених геополітичних інтересів кожної з країн-учасниць блоку.

Після довгих переговорів між Семигородом й Україною, що відбувалися за посередництвом Швеції, 7 вересня 1656 р. був підписаний «трактат вічної приязні». Згідно з цією угодою сторони взаємно зобов'язувались боронити один одного від ворогів. Також було домовлено, що коли Ракоци розпочне війну проти Польщі, гетьман Б. Хмельницький надасть йому військову допомогу, незважаючи на ставлення до цього московського царя.

Справа «руських земель» Польщі й Південної Білорусі мала бути вирішена на підставі безпосередньої угоди між Швецією й Україною. Таким чином, ця майбутня шведсько-українська угода мала пов'язати всі попередні поодинокі трактати і завершити оформлення союзу всіх держав у єдиній коаліції.

У кінці 1656 р. Б. Хмельницький активно залучитися до справи розподілу Польщі. За його наказом на допомогу Юрієві Ракоци було направлено козацьке військо на чолі з полковником Антоном Ждановичем, що мав довершити окупацію західних «руських земель». У відповідь на це Москва вступила у війну на боці Польщі, тим самим виступивши проти Швеції, Семигороду й України. Б. Хмельницький наказав зміцнити українські залоги в Білорусі, а на допомогу А. Ждановичу надіслав свіжі сили на чолі з Ю. Хмельницьким, який дістав наказ поводитись із московськими військовими частинами як із ворожими.

Разом з тим у середовищі Османської імперії спостерігалось зростання пропольських, антиукраїнських настроїв. Це змушувало Б. Хмельницького відтягувати розправу коаліції над Москвою, натомість зміщуючи акценти на турецький фронт. Через особистого посла отця Данила гетьман Б. Хмельницький пропонує королю шведському широкий військовий план коаліції, що мала б на меті завоювання та ліквідацію Туреччини, а також звільнення від мусульманської неволі християн, в першу чергу греків. До цієї коаліції, згідно із задумом Б. Хмельницького, мали б увійти: Швеція, Україна,

Москва, Англія, Венеція, Австрія і Персія. Певну роль у ній могли відіграти також Волощина, Молдавія, Семигород [2, 224].

На превеликий жаль, смерть Б. Хмельницького поклала край цим грандіозним задумам. Недалекоглядні його наступники, орієнтуючись на Москву та Варшаву, поховали на довгий час реалізацію ідеї державності України.

Таким чином, розглянувши становлення та розвиток дипломатичної діяльності гетьмана у 1652 – 1657 рр., удалося з'ясувати, що впливові на той час держави визнавали Україну як незалежну державу, проводили з нею активну дипломатичну діяльність. Важливим моментом є те, що коаліції, укладені гетьманом як Південно-Східного, так і Західного напрямів, мали на меті протистояти Речі Посполитій та Московській державі.

Джерела та література

1. Брехуненко В. Переяславська Рада 1654: легенди та реалії. До проблеми відзначення 350-річчя Генеральної Ради в Переяславі // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С. 40 – 43.
2. Горобець В. Українська зовнішня політика після Переяслава, стратегічні цілі та тактичні відносини II половини 1665 року // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 32 – 45.
3. Джеджула Ю. Таємна війна Б. Хмельницького. – К., 1995. – 224 с.
4. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорізького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – 252 с.
5. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – 1993. – С. 317 – 319.
6. Флоре Б. Богдан Хмельницький і турецька „протекція” // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 92.
7. Чухліб Т. Дипломатія української козацької держави // Політика і час. – 2003. – № 4. – С. 83-96.

Фоменко А.Е. Международные отношения Украины в 1652 – 1657 гг.

В статье раскрыты попытки заключения международных договоров, направленных на утверждение Украины как независимого и сильного государства, а также планы Б. Хмельницкого по созданию антипольской и антимосковской коалиции.

Fomenko A.E. International relations in Ukraine in 1652 – 1657.

In article shown the attempts to subscribe the International agreement which will confirm the Ukraine as Independent and strong state. There was shows the national-Liberation Bohdana Hmelnytskogo with Poland.

УДК 94(477) "19" 1939-1941

Шимків О.С.

ВІДНОСИНИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ З НІМЕЧЧИНОЮ У 1939 – 1941 рр.

Питання відносин ОУН з гітлерівською Німеччиною є дуже суперечливим. Радянська влада називала українських самостійників «українсько-німецькими буржуазними націоналістами», гітлерівці ж у 40-х роках ХХ ст. уважали ОУН і УПА «витвором Кремля».

На сьогоднішній день ця проблема знову набула актуальності. В умовах політичної кризи в Україні багато політиків спекулюють на цьому питанні, а деякі навіть відкрито борються з «Бандерівщиною». У статті поставлено завдання дослідити і визначити характер відносин ОУН з Німеччиною.

До нас дійшла велика джерельна база, яка відображає дану проблему, зокрема: збірник німецьких архівних документів, вміщені в книзі В. Косика "Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів"; статті С. Бандери, вміщені в книзі "Перспективи Української Революції" та його автобіографія; книги Зіновія Книша (деякі під псевдонімом Богдана Михайлюка) "Бунт Бандери", "Розбрат" та ін.; спогади А. Мельника; статті та спогади Я. Стецька.

З приходом А. Гітлера до влади в січні 1933 р., зацікавленість Україною з боку Німеччини дуже зросла. Але особливої активності відносини між Німеччиною та Україною (в особі ОУН) набули на початку Другої світової війни. У березні 1939 р. А. Гітлер не погодився на існування незалежної Карпатської України, а самостійно не вистачило сил боронити державність. Тому головне завдання, яке постало перед ОУН, – створення українського війська.

Керівні особи в ПУН покликали на пост т. зв. вождя ОУН полковника Андрія Мельника, який схилився до співпраці з іноземцями (конкретно – Німеччиною) як основу творення української армії. Друга група провідних військовиків ОУН (М. Колодзінський, З. Косак, Р. Шухевич, О. Гасин) виступала за творення українських збройних відділів у Карпатській Україні власними силами, незалежно від постави Німеччини [4, 6].

«Карпатська Україна вчинила перший спротив в Європі, щоб збройною рукою зупинити „нове порядкування" Європи Німеччиною, це був перший стріл у „нову Європу" Гітлера!» [4, 7]. Так охарактеризував Я. Стецько

історичне значення виступу націоналістів-революціонерів на Закарпатті всупереч до політиці ПУН.

Позиція гітлерівської Німеччини відносно Закарпаття повинна була відкрити очі полк. А. Мельнику і цілому ПУН щодо дійсних планів А. Гітлера стосовно України і сходу Європи. Проте А. Мельник, а разом з ним його ПУН стояли далі непорушно на позиціях концепції Барановського, що «Україну треба заслужити в А. Гітлера», бо А. Гітлер ставиться позитивно до питання державності України. А. Гітлер, як пояснювали вони, мав віддати Закарпаття Мадярщині, щоб цим подарунком приєднати її до «Держав Вісі»... Карпатська Україна, мовляв, це маленький шматочок, який у майбутньому самостійна Українська держава відбере у Мадярщини [15, 107-108].

Улітку 1939 р. Німеччина активно готувалася до агресії проти Польщі. Берлін мав намір використати оунівців для організації повстання в Західній Україні, що нанесло б додатковий удар по Польщі з тилу. З цією метою був створений «український військовий штаб» на чолі з Р. Ярим. Полковник абверу Лахузен відзначав: «Підготовка до організації українського повстання велася відповідно до директив «абверу-2» керівником 2-го відділу 8-ї резидентури... Початок запланованих актів саботажу, диверсій і нападів повинний був відбутися автоматично в перші дні бойових дій проти Польщі» [21, 76].

Така зовнішньо орієнтована на Німеччину політика ПУНу викликала незадоволення в Краю, про що свідчать слова С. Бандери:

«Зростало настороження крайового активу до політики закордонного проводу. Зокрема після т.з в. Віденського договору в справі Закарпатської України це перетворилося в опозиційну поставу до орієнтації на гітлерівську Німеччину. Договір Ріббентропа-Молотова й політичне узгодження між Берліном і Москвою на початку війни надало цьому розходженню політичної гостроти» [2, 181].

Зі слів С. Бандери бачимо, що відношення до Німеччини було однією з ключових розбіжностей усередині ОУН. Мельниківці в справі державотворення розраховували на підтримку Німеччини. Полковник А. Мельник рішуче відкидав вимогу бандерівців, «щоб планування національно-визвольної протибільшовицької боротьби не пов'язувати з Німеччиною, не ставити її в залежність від німецьких воєнних планів» [1, 42]. Мельниківці ж намагались довести гітлерівській верхівці користь їхнього руху для рейху.

У вересні 1939 р. А. Мельник був прийнятий міністром закордонних справ Німеччини Ріббентропом, а також зустрічався із шефом німецької розвідки адміралом Канарісом. Під час цих зустрічей мова йшла про

ймовірність незалежності Галицької України. Її президентом мав стати Мельник, а главою Уряду – Сенник-Грибівський [6, 17].

Берлін намагався втягнути Україну у свою війну проти СРСР і тим самим пов'язати з усією своєю політикою, позбавити можливостей провадження незалежної української політики, використати й значною мірою виснажити сили України у війні, а далі перетворити територію України на німецький життєвий простір [16, 100].

У початковий період Другої світової війни ОУН Мельника намагалася займати нейтральну позицію щодо Берліна. З одного боку, це було продиктовано їхнім бажанням не викликати репресії проти українців у Німеччині, а також на землях, що знаходяться під владою гітлерівців, а з другого тому, що очікувалася німецько-радянська війна, під час якої могло вирішитися українське питання. Причини нейтралітету мельниківців можна також пояснити відносинами, що склалися між керівниками ОУН-М і німецькими спецслужбами. В історичній літературі наводяться дані про те, що в 1938 р. Мельник, під псевдонімом Консул – І, був завербований Абвером, а потім ще став таємно співробітничати з гестапо. Агентом німецької розвідки був також член Проводу ОУН-М полковник Роман Сушко [5, 31].

Із початком польсько-німецької війни «Легіон Сушка» як спеціальна частина німецької армії перейшов через Словаччину до Галичини й дійшов до Самбора. Але швидка капітуляція Польщі і захоплення Галичини більшовиками змусили «Легіон» відступити до Коросна на Лемківщині і тут німецька окупаційна влада використала його як «Веркшуд», поліційну частину для охорони промислових об'єктів на окупованих Німеччиною теренах колишньої Польщі.

Усі надії ПУН лояльною позицією до проводу гітлерівської Німеччини ПУН заслужити собі у Гітлера Західно-Українську Державу майже згасали. Але й це не вплинуло на ПУН, який далі запевняв членство ОУН, що це тільки маневр А. Гітлера, бо скоро прийде знищення СРСР і тоді А. Гітлер подарує українцям усі українські землі від Тиси до Кавказу для створення української держави. Відчуження ПУН від основних політичних позицій ОУН зросло [15, 109].

І як наслідок – 10 лютого 1940 р. на нараді в Кракові створений Революційний Провід Організації Українських Націоналістів на чолі зі Степаном Бандерою. З цього моменту офіційно діяли дві незалежні організації ОУН-М (мельниківці) та ОУН-Б (бандерівці), або як вони себе назвали ОУН-Р (революційна). Хоча документи виявляють, що у 1940 р. ОУН не розкололася, а тільки керівництво над нею перебрав Революційний Провід на чолі зі

С. Бандерою. Внаслідок цього Провід Українських Націоналістів А. Мельника почав творити свою ОУН.

У питаннях про майбутнє політично-державне становище України жодна німецька установа з жодною українською установою розмов вести не бажала, мотивуючи це відсутністю належної компетенції у цих питаннях, відзначаючи, що це винятково право А. Гітлера.

У такій ситуації правильним було рішення РП ОУН діяти самостійно й примусити німецьку владу зайняти щодо державності України виразну позицію – прихильну чи ворожу. У такому напрямі велась уся діяльність ОУН, починаючи вже з весни 1940 р.

Зв'язки з різними німецькими установами, що їх ОУН тоді підтримувала, мали не політичний, а цілком діловий характер з умовою, що вони корисні для українських справ [11, 34-35].

Німецькі документи свідчать про негативне ставлення до ОУН з боку високопосадових діячів націонал-соціалістичної партії і рейха Шикенданца і Гейдріха і про позитивне з боку глави абверу адмірала Канаріса. Керівники німецької розвідки навіть робили спроби примирити між собою лідерів націоналістичних угруповувань [6; 21].

Згідно із щоденником абверу, німці зробили спробу повернути єдність ОУН. 16 жовтня 1940 р. шеф 2-го відділу Абверу мав розмову з А. Мельником «з вимогою, щоб Мельник довів до об'єднання з дуже активною групою Бандери. Відділові абвер II дуже важливо, щоб різні українські організації жили між собою в злагоді та щоб не був втрачений зв'язок з вартісною, зложеною з активних молодих елементів, групою Бандери». Для цього С. Бандера прибув до Берліна 2 листопада. У щоденнику, далі під датою 3.11.1940 р. зазначено: «У нього [Бандери] знову з'явилися сумніви щодо переговорів з українським провідником (Ukrainerführer) Мельником. Після довгої розмови (3 листопада) з керівником відділу, референтом сектора 1 ОН (сектор опрацювання національних меншостей і ворожих організацій певних країн, в тому числі СРСР) та підполковником Гребе Бандера позбувся вагання і буде переговорювати з Мельником з метою об'єднання з українським керівником». Під датою 7.11.1940 у щоденнику занотовано: «Переговори українського керівника Мельника з провідником активістської групи Бандери пройшли безуспішно» [7, 121].

Після цього і аж до липня 1941 р. німці вбачали користь від переговорів і вели їх лише з ОУН-Б, бо в них була зосереджена головна сила національно-визвольного руху в Україні, адже фактично організація не розкололася, а лише керівництво в ній перейшло до групи на чолі з С. Бандерою.

Ухвалене А. Гітлером рішення про напад на СРСР призвело до чергової спроби з боку військових кіл III рейху використати українських націоналістів для своїх потреб. Українці потрібні були німцям як диверсанти в радянському тилу, а також як розвідники і перекладачі. Особливу цінність для німців становили бойовики ОУН, які набули значного досвіду в роки боротьби з польським режимом. На підготовку агентури німці не шкодували коштів. Офіцерам абверу допомагали представники бандерівського керівництва М. Лебедь, С. Сулятинський та інші [6, 24].

Навесні 1941 р. абвер запропонував бандерівцям провести переговори про співробітництво. Головна мета переговорів: чи згодний С. Бандера співробітничати з гітлерівцями? М. Лебедь, який був уповноваженим С. Бандери на переговорах, відповів ствердно, але при дотриманні певних умов:

- 1) повна рівноправність організації бандерівців з мельниківцями;
- 2) надання матеріальної допомоги бандерівцям;
- 3) постачання зброєю.

Представник абвера Айкерт принципівих заперечень не висловив, але зі свого боку він висунув зустрічні умови:

- 1) надати бандерівські кадри для навчання диверсійній роботі в радянському тилу, а також для ведення розвідки,
- 2) надати в розпорядження німців для роботи в штабах перекладачів з-поміж бандерівців [6, 27].

Обидві сторони добре розуміли одна одну і робили все для досягнення позитивного результату.

Здійснюючи таємну підготовку до нападу на СРСР, нацистське керівництво виношувало плани створення на окупованих територіях сателітних держав з наданням їм певної самостійності. Автором цього проекту був відомий нацистський теоретик Альфред Розенберг. У цьому плані Україні відводилось особливе місце. Передбачалося, що їй будуть повернуті всі етнічні території, а також кілька областей Білорусії і Росії, населених значною кількістю українців. Вважалося, що «Велика Україна» буде гарантом стабільності на Сході, оскільки російсько-український антагонізм заважав би цим державам виступити разом проти Німеччини.

План Розенберга залишився на папері, але його позиція з українського питання сприяла зближенню ОУН-Б з гітлерівським військовим командуванням. На початку 1941 р. адмірал Канаріс і генерал Браухіч відгукнулися на пропозицію С. Бандери створити українські військові підрозділи. Кілька тижнів представник С. Бандери Р. Ярій вів з німцями переговори, під час яких була отримана згода на

створення батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд». Домовленість мала суто військовий характер, вона була досягнута без відома уряду й органів безпеки рейху. Дані батальйони створювалися в Німеччині та Австрії за кошти німців, але присягали ОУН і Україні [6, 25].

Гітлер про ці військові формації тоді не був поінформований, і ОУН-Б ніколи з ним чи представниками його партії нічого спільного не мала [17, 7].

Полковник А. Мельник знав про створення українських батальйонів, він навіть мав зустрічі з тими військовими, з якими бандерівці дійшли згоди. Успіх бандерівців на переговорах з німцями А. Мельник пояснював тим, що їх більше, що їхні люди більш агресивні і діють динамічніше, ніж мельниківці [13, 211].

М. Лебедь згодом писав: «Обидві ОУН не розривали зв'язків з німецькими військовими колами просто тому, щоб мати можливість активно брати участь у боротьбі в Україні під час німецько-радянської війни, що тоді називалася і була для всіх очевидною» [12, 79].

За тиждень до початку війни ОУН-Б підготувала меморандум для офіційного Берліна. Але потрапив цей документ у рейхканцелярію тільки 23 червня. З ним ознайомилися Гіммлер, Розенберг, Ріббентроп. У меморандумі відзначалося: «Основи для німецько-українських дружніх відносин будуть створюватися з моменту початого німецького походу на Схід Європи. Тому що українські націоналісти несуть величезну відповідальність за долю і майбутнє України..., для них вирішальне значення має установка Німеччини щодо Української держави, за яку вони борються ... Українські націоналісти в першу чергу охороняють інтереси власного народу... Українська держава мусить бути економічно самостійною. Подальший розвиток німецько-українських відносин залежить не тільки від остаточного вирішення цієї проблеми, але також і від застосованих на самому початку методів» [8, 570].

30 червня о 18 годині в будинку «Просвіти» у Львові (площа Ринок, 10) відбулись Народні Збори, де Я. Стецько зачитав Акт про відновлення Української держави. Щодо Німеччини, він відзначив, що союз із нею можливий лише за умови визнання Німеччиною державної незалежності України та її уряду [3; 9; 10].

Гітлерівці не визнали Акта, Державне Правління розігнали, а його голову Я. Стецька й ідейного натхненника української державної самостійності С. Бандеру, а також тисячі патріотів України почали запроторювати в тюрми і концтабори. Люди побачили, що нові окупанти не кращі за московських. Акт 30 червня прискорив процес політичного прозріння [18, 28].

Мельниківці засудили Акт відновлення Української держави, тому що Україна не готова була боронити державу власними силами.

Після 30 червня 1941 р. С. Бандера і Я. Стецько категорично відхилили вимогу А. Гітлера скасувати Акт відновлення Української держави та розпустити новостворений український уряд і гідно відстояли честь української нації, мужньо обороняючи право українського народу на державну незалежність. Відносини між ОУН-Б та керівництвом Третього рейху були припинені назавжди.

Так звана «українська проблема» в зовнішній політиці Третього рейху посіла важливе місце, вона мала посилювати симпатії українців до Берліна. Німецька зацікавленість українськими справами мала прагматичний характер, в основі якої була німецька загарбницька ідея «Drang nach Osten» («Кидок на Схід»), і будь-які відносини, які вони підтримували, були спрямовані на задоволення німецьких імперських інтересів.

Співпраця Організації Українських Націоналістів з Німеччиною також мала прагматичний характер, метою якої було створення незалежної Української держави з власним урядом та армією.

Внаслідок того, що українські керівники не поділяли великонімецьких імперських інтересів, це призвело до припинення відносин і початку відкритої військової конфронтації.

Джерела та література

1. Бандера С. Мої життєписні дані. – Стрий: б.в., 1998. - 48 с.
2. Бандера С. Перспективи Української Революції. – Друге репринтне видання. – Дрогобич: Відродження, 1999. - 656 с.
3. Бедрій А. Українська Держава відновлена актом 30 червня 1941 року. – К., 2001. – 80 с.
4. Бедрій А. ОУН і УПА. – К.: Українська видавнича спілка, 1999. – 36 с.
5. Дмитрук К. Жовто-блакитні банкноти. – К.: Дніпро, 1982. – 399 с.
6. Історія ОУН-УПА: події, факти, документи, коментарі / П.Т. Фіров. – Севастополь: Видавництво СевНТУ, 2002. – 191 с.
7. Косик В. Розкол ОУН (1939-1940). – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1997. - 136 с.
8. Косик В. Україна під час другої світової війни (1939-1945). - Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто: Либідь, 1992. – 734 с.
9. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк-Львів, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – 659 с.
10. Кук В. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 року. – Львів – Київ, 2001. – 32 с.
11. Кук В. Степан Бандера (1909-1999 рр). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 48 с.
12. Масловський В. «Акт 30 июня» // Политика и время. – 1991. - №12. – С. 77-81; № 13. – С. 75-79.

13. Мельник А. Спогади та документи. – К.: Дніпро, 1995. – 349 с.
14. Михайлюк Б. Бунт Бандери. – На чужині. 1950. – 104 с.
15. Мірчук П. Революційний змаг за УССД (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»). – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1985. – Т. 1. – 222 с.
16. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісності. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1961. – 160 с.
17. Мудрик-Мечник Степан. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери (причинки до історії, спогад). – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1997. – 143 с.
18. Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні: Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції, Львів 25-26 червня 1991 р. – Київ – Львів, 1993. – 296 с.
19. Стецько Я. 30 червня 1941: Проголошення відновлення державності України. – Торонто, 1967. – 205 с.
20. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). / Упор. В. Косик. – Львів, 1997. – Т. 1. – 382 с.
21. Чумак В. Метаморфози ОУН-УПА // Под знаменем ленинизма. – 1990. – № 22. – С. 71 – 79; № 23. – С. 68 – 78.

Шимків А.С. Отношения Организации Украинских Националистов с Германией в 1939 – 1941 гг.

Работа посвящена исследованию отношений ОУН с гитлеровской Германией. На широкой материальной основе показано причины этих связей и их последствия для истории Украины в целом. Исследовано германский фактор в расколе ОУН 1939 – 1941 гг.

Shymkiv O.S. Relations between Organization of Ukrainian Nationalists and Germany in 1939 – 1941.

The article is dedicated to research the relations between OUN and Germany headed by Hitler. The reasons and consequences of these relations for history of Ukraine on the whole are demonstrated on a wide source basis. The author investigates the German factor in splitting OUN in 1939-1941.

УДК 94 (477)

Чижов О.І.

АНАЛОГИ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСКОМУ ПРАВОСЛАВ'І

Найменування хрестових походів в історії отримали військові кампанії західноєвропейських феодалів, що проходили під виглядом релігійних заходів. Здебільшого вони мали вигляд або загарбницько-колонізаційних походів до земель нехристиянських народів, коли тамтешнє населення насильницьки

оберталося в католицизм (походи до країн Східного Середземномор'я), або ж підносилися як захист справжньої віри від ворогів та єресей (альбігойські війни) [2, 328]. Іншими словами, під хрестовим походом розуміємо священну війну, яка ведеться задля поширення християнської релігії.

У католицизмі хрестових походів було багато. І хоча православна церква відрізняється більшою терпимістю до інших релігій, порівняно з католицизмом, стаття має на меті довести те, що й у східнослов'янському православ'ї теж існують аналоги хрестових походів.

Хронологічні межі подій, описаних у статті, простягаються від хрещення Русі у 988 р. до часів завершення об'єднання руських земель довкола Московського князівства (похід на Новгород у 1471 р.).

Серед праць останніх років, які використовувалися під час написання, слід відзначити такі. Це книга О.Ю. Карпова «Владимир Святой» [5], де доводиться достовірність подій, які описує «Іоакимовський літопис», щодо походу на Новгород київського війська на чолі з дядькою князя Володимира Добриною. Праця С.М. Долгова «Католическая церковь. Натиск на восток» [1], яка містить маловідомі факти боротьби Новгорода проти німецьких рицарів-хрестоносців та В.П. Сирнікова «От Владимирской Руси до Российской империи» [9], де ґрунтовно висвітлюється процес перетворення Московського князівства на Російську державу.

Більшість воєн, які вели східні слов'яни зі своїми сусідами у середньовіччі, – це війни з народами-іновірцями (мусульмани, католики, язичники тощо). Але вони рідко набирали форм непримиренного релігійного протистояння. Звичайно, враховуючи те, що світогляд наших пращурів у той час ґрунтувався передусім на релігії, кожній такій війні княжа влада намагалася надати відтінок богоугодної справи та захисту істинної православної віри. Однак уважати їх хрестовими походами у звичайному розумінні цього терміна було б несправедливо. Населення підкорених земель майже ніколи не оберталося у православ'я під загрозою зброї. Християнізація цих земель відбувалася вже під час культурної інтеграції до складу Русі. Значна частина воєн йшла з народами, які не намагалися нав'язати руським землям свою релігію (Золота Орда, Велике князівство Литовське до його злуки з Польщею), і тому православ'ю мало що загрожувало. Склалося так, що більшість військових кампаній, які мали ознаки хрестових походів, провилися руськими князями на руських же землях.

Перший аналог хрестового походу у слов'янському православ'ї відноситься до осені 989 року та пов'язаний із хрещенням Новгорода. Про нього йдеться в «Іоакимовському літописі».

Після хрещення Києва, яке відбулося без ускладнень, князь Володимир Святославович відіслав військо на чолі зі своїм дядьком Добринею та воєводою Путятю до Новгороду з метою навернення тамтешніх мешканців до християнства. По дорозі Добриня охрестив ряд населених пунктів уздовж Дніпра [10, 96]. Коли новгородцям стало відомо про все це, вони зібралися на віче та вирішили боронитися. Уведення нової віри князем було справедливо розцінено як посилення наступу на їхні вольності. На чолі повсталих новгородців стояли верховний жрець Перуна волхв Богоміл, що відзначився своїми промовами, в яких закликав співвітчизників боронити віру пращурів, та голова новгородського ополчення тисяцький Угоняй. Повсталі розібрали міст через ріку Волхов та убезпечили себе від нападу з Торгової сторони [7, 277].

Добриня разом із військом підійшов до міста та почав умовляти новгородців підкоритися княжій волі. Але ті відмовилися слухати його та почали погрожувати, виставивши на своєму березі два великих пороки.

Київське військо простояло біля міста два дні. Тим часом Іоаким Корсунянин намагався привести до християнської віри жителів зайнятого Добринею посаду. Кілька сотень йому вдалося охрестити. Водночас новгородський тисяцький Угоняй підбивав повсталих до більш рішучих дій. Урешті-решт ті кинулися до будинку Добрині, що був розташований у місті, та почали його грабувати, а дружину та деяких родичів убили [5, 266].

Дізнавшись про загибель дружини, Добриня наказав воєводі Путяті та 500 воїнам уночі потайки переправитися на інший берег та захопити в полон ватажків повстанців [7, 277]. Путята вдало виконав наказ: схопив Угоняя та інших знатних мужів міста і відіслав бранців до Добрині. Проте новгородці, побачивши ворожий загін у місті, атакували його значними силами. Частина повсталих кинулася до кварталу, в якому у Новгороді жили християни, почали грабувати їхні будинки та зруйнували церков Преображення.

На світанку на допомогу Путяті через Волхов переправилося все київське військо. Але новгородці продовжували боронитися. Тоді Добриня наказав підпалювати розташовані на березі будинки. Як і було розраховано, новгородці кинулися гасити пожежу та рятувати своє майно і битва скінчилася сама по собі. Невдовзі делегація від новгородців прийшла просити про мир [7, 277-278].

Добриня прийняв мир та заборонив своїм воїнам грабувати місто. Потім він наказав їм ламати язичницьких ідолів та кидати їх у річку. Побачивши це, новгородці почали сльозно благати не кривдити їхніх богів, на що Добриня відповів: «Навіщо, божевільні, жалкуєте за тими, хто себе боронити не в змозі, яку користь від них очікувати сподіваєтесь?». Розправившись з ідолами,

Добрина звелів новгородцям іти на хрещення, проте вони продовжували пручатися. Вмовляння мешканців міста тією частиною знатних людей Новгорода, які залишилися вірними князю, відчутних результатів не дали. Тоді Добрина наказав воїнам силоміць зганяти людей до Волхова і хрестити. Тим, хто виходив з води, вішали на шию хреста. З тих пір з'явилася приказка: «Путята охрестив новгородців мечем, а Добрина – вогнем» [12, 279].

Ця розповідь у літописі ведеться ніби-то від імені першого новгородського єпископа Іоакима Корсунянина. Однак навіть сам В.М. Татіщев, видатний російський науковець XVIII ст., який першим знайшов відому нам частину «Іоакимовського літопису», указував на те що, стиль, в якому викладено текст літопису, зовсім не характерний для X століття. Найімовірніше літопис було написано наприкінці XVI – початку XVII ст. невідомим автором, який використовував народні перекази та, можливо, тексти, що до нас не дійшли.

У жодному літописі більше не зустрічається подібна версія навернення Новгорода до нової віри. Лише у «Крекшина манускрипті» є натяк на опір новгородців хрещенню. Однак версія «Іоакимовського літопису» певною мірою підтверджується археологічними розкопками, що велися у Новгороді радянським істориком й археологом В.Л. Яніним. Ним було знайдено сліди пожежі в районі церкви Спаса Преображенського на Розважі (район, в якому за язичництва жили християни) та поблизу Волхова (де Добрина наказав палити будинки), які було датовано кінцем X століття. Крім того, на Розважі знайдено декілька скарбів, які датовані тим самим часом. Вони були сховані нашвидкуруч, що може свідчити про бажання тих, хто робив ці скарби, зберегти своє майно під час погрому [5, 267].

З другого боку, з літописів відомо, що в північних та північно-східних областях Русі владі довелося визнати право на існування язичницької релігії, яку вона так намагалася знищити. У деяких містах в одній частині міста стояв християнський храм, а в іншій – язичницьке капище. Подібне можна пояснити лише активним опором, який місцеве населення чинило новій вірі. Перші століття після хрещення Русі прибічники язичницької релігії не раз підіймали повстання, користуючись соціальними негараздами в суспільстві. Так було під час неврожаїв у 70 рр. XI століття у Новгороді та у Білоозерському краї. Навіть на початку XIII століття на окраїнах руських земель християнська церква все ще безуспішно намагалася навернути до християнства тамтешніх поселян [2, 252].

Отже, описаний в «Іоакимовському літописі» військово-місіонерський похід Добрини на Новгород бачиться дуже вірогідним.

Наступний аналог хрестового походу відбувся у 1212 р. на західних кордонах Русі в Прибалтиці.

Початок XIII ст. відзначився наступом західних рицарів-хрестоносців на землі прибалтійських народів. Німецькими католицькими місіонерами тут було засновано ризьке єпископство, а згодом у 1202 р. для підкорення туземців сюди було запрошено орден Мечоносців. У 1196 р. датські рицарі захопили землі на естонському узбережжі. На той час руські володіння в Прибалтиці ділилися на дві частин: північну, що більше чи менше залежала від Новгороду, та південну, що залежала від полоцького князя. Полоцьке князівство, яке першим зіткнулося з німцями, на той час було значно ослабленим через внутрішні міжусобиці і не змогло тими силами, що в нього були, вибити німців з гирла Західної Двіни. Крім того, дехто з удільних князів Полоцької землі вступив у переговори з ризьким єпископом з пропозицією союзу. У 1207 р. німці оволоділи волостю Кукейнос, що підпорядковувалась Полоцьку і де правив руський князь В'ячеслав. А у 1209 р. підкорили іншу васальну Полоцьку землю – Герсік, князь якої Всеволод раніше разом з литовцями робив успішні набіги на землі, підвладні німцям [8, 524-526].

Стривожені тим, що латиняни все ближче підбираються до їхніх володінь, новгородці на деякий час вирішили припинити чвари зі своїм князем та взяти ініціативу у свої руки. Взимку 1212 р. Мстислав Відважний разом з новгородськими і псковськими полками пішов у Чудську землю на одне з головних міст чуді Ондепе. Головною метою походу було примусити місцеве населення прийняти християнство візантійського зразка. Новгородці розраховували так відібрати у західних хрестоносців привід для захоплення цих територій.

Підійшовши до Ондепе, Мстислав розорив села, що лежали довкола, та примусив їх жителів тікати до міста. За задумом князя, це повинно було спричинити нестачу харчів у захисників міста. Потім новгородсько-псковське військо взяло в облогу Ондепе, яка тривала вісім днів. Під час облоги між ворогуючими сторонами увесь час відбувалися запеклі сутички, які не принесли успіху жодній зі сторін. Але коли в місті розпочався голод, старійшини чуді почали просити про мир [1, 56-57].

Мстислав погодився. Він отримав великий викуп від чуді (за даним німецького хроніста, 400 марок ногат) та охрестив мешканців міста. Руське військо повернуло додому [11, 76]. Надалі Мстислав розраховував прислати сюди священиків для навернення до християнства всієї Чудської землі. Але новий виток міжусобиць між Новгородом і володимиро-суздальськими князями та

внутрішньополітична нестабільність призвели до того, що новгородці перестали приділяти достатньо уваги своїм західним кордонам [11, 75-76].

Така політика призвела до втрати у 1224 р. новгородцями найбільшого руського поселення на Чудській землі – Юр'єва, узявши який, німці знищили всіх його мешканців. А через деякий час на початку 40 рр. XIII ст. Тевтонський орден, що прийшов на допомогу ордену Мечоносців, почав загрожувати самому існуванню Новгорода [1, 65-72].

Ще один аналог хрестового походу стався під час війни Московської держави з Новгородською феодалною республікою у 1471 р.

У другій половині XV ст. завершувався процес об'єднання руських земель довкола Москви. Найбільшим державним утворенням з руським населенням, яке ще зберігало значну автономію від московського князя, була Новгородська республіка. Але великий князь московський Іван III дедалі більше втручався у внутрішні справи свого сусіда. Розуміючи, що таким чином незалежності Новгорода скоро прийде край, новгородське боярство уклало політичний союз з польським королем і великим князем литовським Казимиром. У 1470 р. до міста на княжіння прибув ставленик Казимира литовський князь Михайло Олелькович. Новгородський архієпископ виходив з підкорення у московського митрополита та визнавав своїм головою литовського православного митрополита у Києві. Казимир зобов'язувався боронити Новгород в разі нападу Московського князівства. Для Москви склалася реальна загроза втрати контролю над Новгородом [3, 469].

Іван III почав швидко збирати військо. Він розраховував, що внутрішньополітичні негаразди в Польсько-Литовській державі та конфлікт з Угорщиною не дозволять зараз Казимиру виступити на стороні Новгорода.

Підготовка до походу велася під лозунгами боротьби проти «зради» великому князю московському, за православну віру проти «латинства». У посланнях Івана III до руських князів та бояр, в яких він закликав до походу, великий князь називав Новгород своєю вотчиною, звинувачував новгородську знать у тому, що вона веде на руську землю католицьку церкву. Релігійне забарвлення походу повинно було згуртувати всіх його учасників, вимусити всіх князів прислати війська на «святую справу», забезпечити міцний тил для ведення війни. Таким чином, кампанія проти Новгорода виставлялася як загальноруський «хрестовий похід» [9, 320-322].

Ретельно розроблений план війни проти Новгорода передбачав охоплення його зі сходу та заходу двома сильними загонами, які б перекрили шляхи підкріпленням, що могли підійти з Литви та зі східних новгородських володінь.

Головний удар на Новгород повинно було нанести з півдня військо на чолі з самим Іваном III.

На початку травня 1471 р. до Устюга вирушив воєвода Василь Обранець і двоє знатних бояр. Вони повинні були сформувати загін з устюжан та вятчан, які вирішили битися проти Новгорода. Загін повинен був діяти в Заволоччі та відволікати сили новгородців [4, 143].

Головний похід розпочався на початку літа, коли просохла болотиста місцевість довкола Новгорода і військам Івана III було зручно просуватися. На початку червня загін під командуванням князів Холмського та Пюстрого-Стародубського, що мав 10 000 воїнів, рушив на Стару Русу. Холмський узяв і спалив місто. Потім, згідно з планом, він вийшов на річку Шелонь, де на правому березі став чекати на прихід псковського загону, щоб разом з ним наступати на Новгород з південного заходу. Холмський та Пюстрий розпустили своїх воїнів у різні боки палити села, грабувати та брати в полон місцевих жителів [6, 314].

У середині червня загін під командуванням князя Оболенського-Стриги й татарського царевича Даньйара з Москви рушив на Вишній Волочок, щоб далі наступати на Новгород уздовж річки Мсти зі сходу. Головні сили Івана III розпочали похід 20 червня і рушили через Твер та Торжок до південного берега озера Ільмень. На шляху до них повинно було приєднатися тверське військо [4, 144].

Новгородські бояри зібрали велике військо, за літописними відомостями було лише кінної раті 40 000, а ще була корабельна рать (піхота) [9, 323]. Але боєздатність цієї армії була низькою: новгородські бояри насильно зганяли людей до війська. Крім того, більшість простого люду була за союз із Московією.

Новгородські воєводи вирішили розгромити великокняже військо по частинах. 12 000 воїнів під командуванням князя Шуйського пішли до Заволочча проти повсталих устюжан та в'ятчан [9, 324]. Новгородська броньована кіннота вирушила до річки Шелонь, щоб розбити Холмського до приходу псковського війська. Новгородська корабельна рать перепливла озеро Ільмень та висадилася поблизу села Коростина. Вона повинна була разом з кіннотою атакувати загін Холмського. Але дії окремих загонів новгородців були неузгодженими та нерішучими [9, 323-324].

Холмський швидко рушив до Коростина, атакував піхоту ворога та її розбив. Потім він відійшов до Старої Руси, щоб дочекатися на головні сили московського війська. Тут він зустрів ще один загін новгородців, який робив

обхідний маневр, і розгромив його. У цей час кіннота новгородців залишалася бездіяльною [4, 145].

Після другої перемоги Холмський відійшов ще південніше до містечка Демона, оскільки з його загону залишилося лише близько 4 000 бійців [6, 315]. 13 липня Холмський отримав новий наказ від Івана III: переходити у наступ разом із псковською раттю. Московський загін рушив уверх по річці Шелонь та зустрівся з новгородцями, що все ще стояли на іншому березі [6, 315-316].

Уранці 14 липня ворогуючі сторони почали перестрілку через річку. Тоді Холмський вирішив несподівано атакувати супротивника. Воєводи першими кинулися у воду та повели своє військо за собою. Новгородці, що мали значну чисельну перевагу, шалено билися, але, коли за наказом Холмського їм у спину вдарив загін служилих татар, почали тікати. Водночас загін новгородського архієпископа, замість допомоги своїм, узагалі ухилився від бою [9, 324].

Коли головні сили московського війська вийшли на береги Шелоні доля війни вже була вирішена. 27 липня до московської ставки у селі Коростин прибула делегація новгородців на чолі з владикою Феофаном. Умови Івана III були досить м'якими: новгородці присягали Івану III на вірність та виплачували контрибуцію у розмірі 16 000 срібних новгородських рублів. Іван III поновив існуючий до цього договір з Новгородом та суттєво розширив свої права. Було нанесено удар по «литовській партії», але політичний устрій Новгорода поки залишався незмінним [3, 470].

Водночас корабельна рать князя Шуйського просувалася на Устюг. На зустріч їй рушив воєвода Василь Образець, який мав 4 000 в'ятчан та устюжан, які теж рухалися на кораблях. Кораблі супротивників зустрілися на річці Північна Двіна. Хоча у новгородців була триразова перевага, вони були розбиті [9, 324].

Ця війна проти Новгорода не призвела до негайного приєднання Новгорода до Московської держави. Це відбулося лише сім років опісля у 1478 р. Однак саме ця війна надломила волю тієї частини новгородців, яка не хотіла підкорюватися диктату Івана III [3, 470].

Отже, таке явище, як хрестові походи у східнослов'янському православ'ї справді існували. У статті були розглянуті походи, що відбувалися у 989, 1212 та 1471 рр. Ряд походів часів правління тріумвірату синів Ярослава Мудрого проти Новгорода та Полоцька теж мали ознаки хрестових походів [12, 279], як і походи Новгородської боярської республіки та володимиро-суздальських князів у землі угро-фінських племен [9, 77-78]. Однак вони були дуже епізодичні та розкидані у часі. На відміну від хрестових походів у католицизмі вони не зробили помітного внеску в перебіг історії регіону.

Крім того, щодо хрестових походів у православ'ї, слід урахувати відмінність у статусі християнської церкви на землях східних слов'ян та у Західній Європі. Православна церква тут ніколи не мала такої політичної сили, щоб змагатися за гегемонію у державі зі світською владою, як це було в католицькій Європі. Через це ініціаторами подібних походів бути не митрополити, а князі. Церква відігравала лише ідеологічну роль. Походи відбувалися без надмірного релігійного фанатизму і були значно менш кривавими, ніж католицькі.

Джерела та література

1. Долгов С.Н. Католическая церковь. Натиск на восток. – М.: Алетейа, 1999. – 447 с.
2. Всемирная история / Гл. ред. комис. Н.А. Фидорова. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – Т. 3. – 895 с.
3. Всемирная история / Гл. ред. комис. М.М. Смирнин. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – Т.4. – 822 с.
4. Каргалов В.В. Конец ордынского ига. – М.: Наука, 1980. – 151 с.
5. Карпов А.Ю. Владимир Святой. – М.: Молодая гвардия, 1997. – 517 с.
6. Разин Е.А. История военного искусства. – М: Изографус, ЭКСМО-Пресс, 2002. – Т.2. – 678 с.
7. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – М: Наука, 1985. – Т.1. – 622 с.
8. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – М: Наука, 1985. – Т.2. – 634 с.
9. Сырников В.П. От Владимирской Руси до Российской империи. – М.: Вече, 2001. – 642 с.
10. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К: АртЕк, 1996. – 216 с.
11. Хитров М.Т. Святой благоверный великий князь Олександр Ярославович Невський. – М.: Панорама, 1991. – 288 с.
12. Членов А.М. По следам Добрыни. – М.: ФИС, 1986. – 287 с.

Чижов А.И. Аналоги крестовых походов в восточнославянском православии.

В статье анализируются аналоги крестовых походов в восточнославянском православии в X – XV вв. Особое внимание уделено роли церкви в военных конфликтах исследуемого периода.

Chizhov A. I. Analogues of Christs' marshes in East Orthodox Church.

The article is devoted to the analysis of analogues of Christs' marshes of East Orthodox Church in X – XV centuries. The main idea of the article is the role of church in the military confrontation of this period.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ ПІД ЧАС СТАНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНАТУ (КВІТЕНЬ – ТРАВЕНЬ 1918 РОКУ)

Перед революційними силами України після 29 квітня 1918 р. постало багато нових завдань. Чи не найголовнішими з них були: чітке з'ясування стану, в якому опинилася революція, народ; визначення перспектив національно-визвольної боротьби взагалі та опору контрреволюційному режимові Гетьманату й австро-німецькій окупації зокрема.

Провідні партії Української революції – УСДРП й УПСР – з одного боку, несли пряму відповідальність за появу в Україні австро-німецьких окупантів – сили, що призупинила розвиток самої революції, а з другого – не могли примиритися з тим, що справа, заради якої вони утворилися й існували, справді могла загинути, а багатьом здавалося, що так воно вже й сталося. Необхідний був певний час, щоб подолати шоківий стан, зрозуміти сутність поведінки владних сил, учорашніх попутників (УПСФ відкрито вагалася між підтримкою уряду, участю в ньому, хоча з певними застереженнями й несприйняттям нового державного курсу). Час від часу назовні проривалися ознаки відмінних поглядів УСДРП та УПСР на ситуацію та шляхи активізації революційних дій. До старих розбіжностей та образ додалися нові, які дедалі більше ускладнювали міжпартійні відносини. За таких обставин нелегко навіть визначити сили, політичні суб'єкти, які б найповніше, найпоследовніше репрезентували інтереси Української національно-демократичної революції, були її одноосібним рупором або хоча б відображали спільні, сконцентровані прагнення.

Незважаючи на те, що П. Скоропадський пропонував усім політичним силам України увійти до складу нового уряду, українські есери та соціал-демократи рішуче відмовились брати участь у формуванні й діяльності нового уряду, займали різко критичну позицію стосовно нього. У зв'язку з цим, не маючи під собою скільки-небудь серйозного соціального підґрунтя, Гетьманат не міг надійно спертися на будь-яку українську політичну силу.

Гетьманський переворот «освятила» Українська демократично-хліборобська партія. Проте вона була слабоорганізованою і не могла претендувати на всеукраїнський характер: за оцінками П. Христюка «до самого перевороту була, властиво, групою куркулів Лубенського повіту» [4, 9].

Свою боротьбу проти Центральної Ради демократи-хлібороби повели цілком відкрито й активно ще з кінця березня 1918 р. після славнозвісної делегації на чолі з В. Шеметом, яка вже тоді вимагала від Центральної Ради не тільки скасування есерівського земельного закону, а й зміни складу Центральної Ради та її політики. УДХП підтримала державний переворот 29 квітня 1918 р., висловила свою підтримку П. Скоропадському, однак «хлібороби» помилилися. Гетьман не виправдав сподівань УДХП і не запросив до уряду жодного їхнього представника.

Українська партія соціалістів-федералістів, яка мала соціалістичну назву, демократичну фразеологію, буржуазно-демократичну сутність і займала місце посередині між російськими лібералами і правицею української соціалістичної демократії, давно марила «твердою владою, порядком, діловим урядом, реальною політикою» [3, 233].

Ще після повернення Центральної Ради до Києва УПСФ почали дотримуватися дедалі опозиційнішого курсу. Не задовольняючись становищем меншості в Раді Народних Міністрів, представники УПСФ 27 квітня 1918 р. вийшли з уряду В. Голубовича [5, 1]. Однак збіг у часі цього кроку з репресіями австро-німецьких окупантів проти Центральної Ради кинув на УПСФ тінь співучасника змови та змусив представників партії заявити, що вони і далі мають намір залишатися в уряді. Прихід до влади П. Скоропадського соціалісти-федералісти зустріли в цілому схвально – як природний крок до «твердої влади» [3, 235].

Їхня «опозиційність» до режиму виявилася на партійному з'їзді (Київ, 10-12 травня 1918 р.) і пояснюється головним чином невдалим завершенням переговорів з німцями про утворення кабінету міністрів [4, 144].

Дуже важливою з погляду з'ясування політичного обличчя УПСФ, обраного нею курсу була постанова з'їзду «В справах тактики і відношення до моменту». У документі зазначалося: «1. До конституції, яку видав гетьманський уряд, партія відноситься рішуче негативно, як до абсолютистичної і антидемократичної; так само недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним вважає партія сучасний кабінет міністрів, ставить в рішучу опозицію до нього і забороняє своїм членам вступати в його склад. 2. В своїй роботі партія має боротися проти всякого замаху на нашу державність, проти шовінізму та всякої національної ворожнечі. 3. Ідучи назустріч народові і виходячи з його інтересів, партія звертає якнайбільшу увагу на організаційну та культурну роботу серед мас, як підвалину державного, політичного, соціального й національного відродження України» [4, 144].

З'їзд ухвалив також постанову про мову, зазначивши, що «в українській державі державною мовою повинна бути українська», виголосив протест проти розгону селянського з'їзду і запровадження попередньої цензури як «проявів політичної реакції та зведення рахунків з політичними противниками».

Однак всі ці «гострі і рішучі протести» зовсім не заважали есерам постійно домагатись портфелів у гетьманському кабінеті. Адже суть справи для них полягала не в гетьманаті як режимі, навіть не в реакційному курсі гетьманського уряду, а тільки в тому, що до влади прийшли не українські дрібні власники, а переважно російсько-єврейсько-польська буржуазія.

На згаданому вище з'їзді УПСФ винесено також кілька ухвал програмного характеру. В резолюції «В справі федерації і самостійності» делегати зазначили: «Партія під час складання своєї програми виходила з того погляду, що найреальнішим і найкориснішим для України є федеративне єднання з Росією. Дальші політичні обставини – централістична... політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до дійсного федералізму і, нарешті, більшовицька авантюра – висунули ідею самостійності Української Держави. Рахуючись з новими реальними умовами життя, партія соціалістів-федералістів визнала державність України й увесь час у своїй парламентарній і загальній політиці підтримувала цю ідею та сприяла консолідації Української Держави. Але разом з тим партія розуміє, що ідея федералізму в політичному житті має таке саме загальносвітове значення, як і в соціально-економічному житті соціалізм, і тому ідеї мають залишатись провідними думками партії. Як соціалізм єднає всі трудящі маси всього світу, так і федералізм містить в собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки і може бути запорукою проти імперіалізму і війни. Щодо найближчих перспектив, рахуючись з реальними обставинами життя Росії, партія для даного моменту має виключити всяку можливість федеративного зв'язку з Великоросією. Але разом з тим єднання з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність, партія вважає можливим і бажаним для інтересів України» [4, 145].

Відмовившись брати участь у гетьманських урядах, лідери УСДРП й УПСР уважали за можливе делегувати до них представників УПСФ як «буржуазної» партії. Останні образились на це і, прагнучи не заплямувати своєї «соціалістичної чистоти», наполягали на тому, щоб й інші соціалісти, зокрема соціал-демократи, відрядили свої представників до уряду.

Виявленням ідейних хитань стала міжпартійна нарада 2 травня 1918 р., в якій брали участь представники трьох соціалістичних українських партій – УПСР, УПСФ і УСДРП. Після певних суперечок урешті-решт було домовлено

зняти крайні вимоги, протести і лише вказати німецьким властям «на ті тяжкі наслідки, до яких може привести наявне становище, виклавши виразну реакцію у всіх верствах і групах української демократії» [3, 239].

8-10 травня 1918 р. у Києві відбувся Другий всеукраїнський селянський з'їзд. Перші делегати прибули на з'їзд ще до гетьманського перевороту, частина дізналася про зміну влади по дорозі до Києва, частина так і не дісталася до столиці – селянські посланці були заарештовані або ж повернуті назад гетьманцями чи німцями. Звістка про заборону Гетьманатом з'їзду викликала гнівну реакцію у селян – вони масово посунули до Києва. На момент відкриття форуму в місті зібралось близько 12 тисяч селянських депутатів з усіх кінців України. Гетьманці й німці силою зброї розігнали селян, що прибули на перше засідання, а частину заарештували. Тоді селяни провели свої засідання в Голосіївському лісі, за маніфестувавши своє неприйняття гетьманського режиму.

Делегати рішуче засудили втручання у внутрішні справи України австро-німецьких військ, розгін ними Центральної Ради й запровадження гетьманщини, «яка підтримується лише невеличкою купкою землевласників і капіталістів, ворожих до Української Народної Республіки і до всіх здобутків революції» [4, 15].

З'їзд ухвалив постанову-заклик, в якій зазначалось: «1. Селянство не признає обраного поміщиками гетьмана; 2. Україна залишається Народною Республікою зо всіма здобутками революції. Земля ні в якому разі не переходе у власність поміщикам, як-то зазначає гетьман в своїй грамоті; 3. Селянство звертається до німецького народу і уряду з закликом – не йти проти українського народу і не допустити пролиття крови двох цих народів; 4. За верховну центральну українську владу з'їзд визнає Установчі Збори, яким пропонує негайно зібратись; 5. Для підтримки Установчих Зборів і здобутків революції Другий Селянський З'їзд постановляє організувати селянство по повітах в боєві дружини і підготовлятися до виступу. Селянство має виступати не окремо, самовільно, а тільки по наказу центральної організації; 6. Селянський з'їзд звертається до всіх робітничих і демократичних організацій з закликом стати на захист революції і здобутих в ній прав та об'єднатися з селянством для боротьби з контрреволюцією» [4, 15]. Цей документ виявив настрої переважної частини українського народу – несприйняття Гетьманату й готовність боротися проти нього як контрреволюційного явища за здобутки революції.

Багато в чому близьким за духом до селянського виявився й Другий Всеукраїнський територіальний робітничий з'їзд (13-14 травня 1918 р.). Він також був заборонений властями, зазнав таких само, як і селянський, репресій, проте все

ж нелегально відбувся в Києві за участі понад 200 делегатів, яким пощастило уникнути арешту. Робітничий з'їзд зауважив, що гетьманщина – то тільки перший крок інтернаціональної буржуазії у боротьбі з революцією, наступним буде удар по революції в Росії. Закликаючи до непримиренної боротьби з контрреволюційними замірами, делегати визначили і її конкретні завдання:

«1. Незалежна Українська Народна Республіка.

2. Скликання Українських Установчих Зборів, які мають означити характер взаємин Української Республіки з рештою частин колишньої Росії.

3. Передача землі без викупу в руки трудового народу.

4. Широка законодавча охорона праці, державний контроль над продукцією, з участю робітників, восьмигодинний робочий день.

5. Повна воля коаліцій, страйків, зборів, слова, друку тощо.

6. Непорушність демократичних органів самоврядування та інших демократичних організацій і загалом усіх вольностей, проголошених III і IV Універсалами Української Центральної Ради.

7. Повна рівноправність національностей і національно-персональна автономія для національних меншостей» [4, 16-17].

Як можна побачити, це була практична програма дій, окреслених Центральною Радою восени 1917 – взимку 1918 рр. Разом з тим варто зазначити, що під час дискусій виявилися серйозні суперечності між поміркованою частиною делегатів, з одного боку, та більшовиками й лівою течією УСДРП – з другого. Останні закликали робітників не звертати в бік лише національно-політичних справ, порвати з гаслами демократичного парламентаризму, боротися за соціалістичну революцію й радянську владу.

Однак з'їзд відмежувався від більшовицького радикалізму і на чільне місце висунув завдання відстоювати незалежність України.

13-14 травня 1918 р. відбувся V з'їзд УСДРП. Форум дав таку оцінку поточному моменту:

«1. Українська революція в своєму розвитку висунула гасла державної самостійності України і корінних соціальних реформ, що вивели революцію за межі революції національної і поставили розв'язання її завдань в залежність від факторів міжнародних.

2. Державний переворот 29 квітня з проголошенням гетьманської влади є наслідок зростаючих впливів Центральних Держав та озброєного втручання їх війська у внутрішнє життя Української Республіки; спираючись на клас великих власників при піддержці буржуазії, за якими йде частина дрібних власників, одіпхнути в цей табір недоладною земельною політикою соц.-рев.

більшості Центральної Ради – цей переворот має метою знищення Української Державності і всіх здобутків революції»[4, 17-18].

V з'їзд УСДРП так визначив найближчі завдання Української революції:

«1. В сучасний момент зусилля пролетаріату повинні бути направлені:

а) на організацію і збільшення своїх сил і рішучу боротьбу з усіма проявами як контрреволюції і антидержавних та антиукраїнських тенденцій пануючих нині верств, так і з проявами втручання війська Центральних Держав у внутрішні відносини України; б) на відрив шляхом організованої політичної роботи дрібних земельних власників від великих земельних власників; в) на нав'язання зносин з інтернаціоналом і утворення міжнародної акції на користь України.

2. В політичній і національній боротьбі пролетаріат мусить висунути гасло негайного переведення виборів і негайного скликання українських Установчих Зборів.

3. В своїй роботі партія повинна проводити рішучу боротьбу за збереження всіх реалізованих здобутків революції.

4. Партія всіма силами мусить стримувати пролетаріат від виступів на шлях анархічної боротьби і направляти його на шлях організованих політичних виступів» [4, 18].

Принципове значення мала позиція з'їзду у національно-державній сфері: «V з'їзд УСДРП вважає, що при даних умовах лише обстоювання цілковитої самостійності України може дати як Україні в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку.

Разом з тим, V з'їзд УСДРП вважає необхідним при сучасних умовах, які склалися в Україні і в Росії, проводити рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією як з гаслом, направленим проти Української революції і проти інтересів українського пролетаріату» [4, 18].

Надзвичайно складним виявився процес пошуку революційної платформи в нових умовах для УПСР. До свого IV з'їзду, який також через численні арешти проходив у лісах Святошина та Пущі – Водиці 13-16 травня 1918 р., українські есери підійшли практично в стадії розколу. І ліве й праве крила були представлені на з'їзді приблизно однаковою кількістю делегатів. Через те з деяких питань голоси розбивались навпіл й узгодженого рішення досягти так і не вдалося.

Правиця партії вважала, що революція скінчилась, пропонувала використати тимчасову «паузу» для організації мас, піднесення їхньої культурності, класової і національної свідомості, в умовах легальної або напівлегальної діяльності партії. Деякі з провідників цього крила пропонували

брати можливу участь у сурогаті парламенту – Державній Раді для збереження української державності, якби вона була скликана гетьманом.

Ліва частина партії, навпаки, вважала революцію незакінченою. Рішуче протестуючи проти національно-державницької та еволюційної політики правих партії, ліва течія закликала до продовження класової соціалістично-революційної боротьби трудових мас, до переходу партії в підпілля для організації повстання робітників проти Гетьманату.

Праві вважали, що потенціал УПСР великою мірою вичерпано, вона не в змозі далі протистояти контрреволюції. Тому вони доходили висновку, що влада соціалістичних елементів суспільства неможлива, а відтак – відмовлялись брати участь в урядових структурах. Замість того основою тактики мало стати зміцнення партійних позицій у масах [3, 244]. Такі помірковані позиції лівиця партії протиставила дуже рішучий, безкомпромісний проект резолюції. В ньому засуджувалась попередня діяльність ЦК УПСР як така, що збочила від соціалістичних засад (в результаті чого партія збанкрутувала й об'єктивно сприяла успіху контрреволюції в Україні, встановленню монархії і знищенню всіх здобутків революції) [3, 245].

Ліве крило УПСР задекларувало в проекті резолюції, що воно: «а) лічить завданням моменту для революційно-соціалістичної партії широку організаційно-революційну роботу в масах, аби запобігти дезорганізованим виступам народних мас, ослаблюючим революційні сили демократії;

б) висовує наперед організовану активну боротьбу, згідно з традиціями соціалістів-революціонерів;

в) різко відмежовується від соціалістичних і несоціалістичних суспільних течій в Україні, які компромісною політикою затемнюють завдання класової боротьби; вважає, що партія мусить непохитно прямувати до консолідації всіх революційно-соціалістичних сил, аби шляхом класової боротьби досягнути остаточної перемоги соціалізму» [3, 245].

В результаті голосування резолюція правого крила зібрала трохи більше голосів, аніж лівого. Щоб уникнути розколу, праві погодились на ухвалення спеціальної резолюції, згідно з якою вищою законною, обраною народом владою визнавались українські Установчі Збори, а найпершим завданням – боротьба за їх скликання.

Під час виборів ЦК УПСР до його складу увійшли представники переважно лівого крила (Л. Ковалів, А. Заливчий, Г. Михайличенко, В. Приходько, М. Шраг – члени ЦК; К. Корж, М. Чечель – кандидати в члени ЦК). Центральний комітет набув лівого забарвлення.

ЦК партії ухвалив 3 червня 1918 р. постанову щодо внутрішньої тактики партії, згідно з якою ліквідовувалися всі до того часу наявні легальні організації. Партія в цілому переходила на нелегальний стан, санкціонувалась також необхідність політичного терору проти «найшкідливіших і найвпливовіших представників реакційної деспотії в центрі і на місцях, як рівно і представників інтернаціональної контрреволюції в Україні. Терористична діяльність нелегальної революційної партії є засобом самооборони і охорони організації від шкідливих елементів, шпигунства та зрадництва. Терористична діяльність припиниться тільки після перемоги над реакційним деспотизмом і повного відновлення всіх політичних громадянських свобод» [3, 246].

Слід зауважити, що факти терористичної діяльності лівих українських есерів невідомі. Проте вони вітали вбивство 30 липня 1918 р. російським лівим есером Б. Донським командувача групи німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршала Айхгорна.

До лівих сил, що діяли на теренах України у 1918 р., належали й більшовики. Проте з багатьох причин вони займали осібні позиції.

Досить сильні й впливові наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. організації РСДРП(б) були практично вщент розгромлені після приходу австро-німецьких окупантів в Україну. Більшовицькі керівники частково евакуювалися до Росії, частково, перейшовши на нелегальне становище, заходилися відновлювати підпілля. Ще 19-20 квітня 1918 р. на партійній нараді в Таганрозі обговорювалось питання про необхідність об'єднання більшовицьких організацій у загальноукраїнському масштабі. З цією метою було створено Організаційне бюро для скликання I з'їзду партійних організацій України, яке очолив М. Скрипник.

26 травня 1918 р. у Києві нелегально відбулася Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій, де були утворені Тимчасовий всеукраїнський комітет робітничої комуністичної партії. Спільними зусиллями Оргбюро і Тимчасовий комітет скликали в Москві I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5-12 липня 1918 р.). На ньому було представлено понад 4 тис. більшовиків, що працювали в Україні в підпіллі.

З'їзд проголосив утворення Комуністичної партії (більшовиків) України. КП(б)У існувала на правах обласної організації єдиної Російської Комуністичної партії (більшовиків) і цілком підпорядковувалась ЦК РКП(б). У схваленій I з'їзду резолюції «Про поточний момент» зазначалося, що в Україні проти коаліції контрреволюції, яка об'єднує німецький імперіалізм, російських та українських поміщиків і буржуазію, українські буржуазні та дрібнобуржуазні партії, під керівництвом комуністів розгортається боротьба робітничого класу в союзі із селянством. Як основне завдання перед

комуністами України постала організація збройного повстання робітничо-селянських мас проти їхніх гнобителів. Повстання мало бути за своїм характером не національним, а класовим. Його метою визначались повалення гетьманського режиму й відновлення влади рад як диктатури робітників, що буде підтримана біднішим селянством України.

Обговоривши питання про ставлення до інших партій, I з'їзд КП(б)У ухвалив резолюцію, в якій визнавав неприпустимими будь-які угоди з есерами, меншовиками, бундівцями, правими українськими есерами й правими українськими соціал-демократами, а також з анархістами, оскільки всі вони стояли на антирадянській платформі. Щодо партії українських лівих есерів-боротьбистів з'їзд заявив, що слід чітко розрізняти інтелігентські верхи цієї партії від її селянських низів і, виходячи саме з цього, будувати відносини з нею [1, 1-192].

Загалом же відмінності у поглядах політичних сил України на сутність ситуації, перспективи визвольної боротьби, розстановку сил не сприяли створенню твердого ґрунту для координації та консолідації сил. Розуміння ж того, що без досягнення єдності дій хоча б між кількома близькими за позиціями організаціями неможливий кінцевий успіх руху, зумовлювало пошук взаємоприйнятних рішень, кроки до створення міжпартійних коаліцій, блоків.

Джерела та література

1. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5-12 июля 1918 года: Протоколы. – К.: Политиздат, 1988. – С. 1-192.
2. Киевская мысль. – 1918. – 3 мая.
3. Курас І. Політична історія України ХХ століття. – К.: Генеза, 2003. – Т. II. – 465 с.
4. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Прага, 1921. – Т. III. – 285 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). – Ф.1064. – Оп. 1. – Спр.5. – Арк. 1.
6. ЦДАВОУ. – Ф.1325. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 254-255.

Якубовский Е.Л. Деятельность украинских социалистических партий в период установления Гетьманата (апрель – май 1918 года).

В истории Украины национально-освободительная борьба за независимость Украины 1917-1921 гг. является одним из самых интересных и важных. Рассматривая период установления Гетьманата, автор анализирует реакцию и деятельность прогрессивных политических партий того времени.

Yakubovskiy E.L. The activity of Ukrainian socialist parties in the period of establishment of the Hetman state (april-may 1918).

In history of Ukraine the national liberation struggle for independence of Ukraine 1917-1921 is the most interesting and important. Considering the period when the Hetmanate was established, the author analyses the reaction and activity of the progressive political socialist parties of that time.

ІСТОРІЯ НАУКИ, ОСВІТИ, РЕЛІГІЇ

УДК 323.2 (477)

Бугрим Н.М., Стогова О.В.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Політична культура суспільства є явищем ментального рівня політики, що включає політичні цінності, орієнтації, переконання, стереотипи, уявлення і норми політичної діяльності громадян. В умовах розбудови державності політична культура суспільства відіграє особливу роль у процесі впровадження функціонування демократичних інституцій.

Цю проблему політичної науки вивчали І. Воронов, М. Дмитренко, А. Лясота, В. Нагорний, О. Сипко, О. Стегній та інші дослідники. Засновником політичної культурології є Габріел Алмонд [11, 23], що виділяв три типи політичної культури: парафіяльний, підданський та активістський. У дійсності існують переважно змішані різновиди політичної культури: наприклад, українському суспільству притаманний парафіяльно-активістський тип, характерний для країн, що розвиваються [10, 40 – 43].

Політична свідомість і поведінка українських громадян пройшли ряд трансформацій, детермінованих зміною зовнішніх та внутрішніх чинників розвитку українського народу. Формування характерних для українського народу рис ментальності та політичної культури прослідковується від часів існування Київської Русі. Політична система державного утворення східних слов'ян базувалась на князівській владі, зберігаючи елементи періоду військової демократії [6, 5]. Децентралістські тенденції призвели до розвитку феодалної роздробленості на теренах Київської Русі. Водночас державотворчі процеси в межах окремих земель та князівств не припинялися до активізації зовнішньополітичних факторів, що сприяли їхньому занепаду. Вторгнення монголо-татарської Золотої орди обмежило суверенність східнослов'янських князівств. Однак становлення індивідуалістичних рис ментальності українців продовжувалось до поглинання територій сучасної України Річчю Посполитою, утвореної в 1569 р., і початку колонізації виокремленого із східнослов'янської спільності українського народу [1, 104 – 119].

¹ Робота посіла II місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з теорії та історії культури.

Після втрати державності політична культура української нації почала виконувати нову функцію – усвідомлення необхідності самовираження та національно-визвольної боротьби. Носієм національної ідеї в умовах полонізації провідних верств стала нова соціальна група – козацтво. Виникла так звана козацька республіка, яка відрізнялась від тогочасних державних об'єднань широкою демократією, що межувала з охлократизмом, хоча поступово окреслюються тенденції концентрації влади у вузькому колі старшини, очолюваної гетьманом [8, 15].

Відчутні зміни в історичному розвитку українських земель відбулися в середині XVII ст., коли частина українських територій увійшла до складу Московського царства. Період політичного домінування російського народу завадив розвитку самостійного політичного життя українців. Зіткнулися дві різні традиційні політичні культури активістського і підданського типу (відповідно українців та росіян), що в умовах підлеглого становища українського народу призвело до його інтенсивного зросійщення та насадження нетипових рис ментальності і характеристик політичної свідомості та політичної поведінки. Під впливом європеїзованої еліти Російської імперії була асимільована українська козацька старшина.

Західноукраїнські землі перебували у складі Австро-угорської імперії. Особливістю політичною культури Східної Галичини в цей період була довіра населення до освіченої еліти, а також співпраця між депутатами від різних політичних сил [14, 94 – 95].

Особливе піднесення національного руху українців, як і в інших європейських народів, виявилось наприкінці та після завершення Першої світової війни у формі існування УНР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського та ЗУНР. Навіть нетривале існування державних структур засвідчили збереження тенденцій до соборності українських земель. Відсутність високого рівня етнічної самосвідомості, брак досвіду державного будівництва, загалом низький рівень політичної культури не дозволили українцям виконати вирішальну роль у творенні держави [7, 56]. На території України виникла соціалістична республіка, пізніше включена до складу СРСР. В УРСР поняття «політична культура» трактувалось як усвідомлення особистістю себе об'єктом права, власності, системи управління, міжнародної діяльності [5, 130]. У суспільстві закріпилося розуміння даного явища як взаємин між практичною політикою та культурою, як компонента політичної системи, привнесеного в політичне життя, а не породженого ним самим.

Отже, історичними умовами розвитку політичної культури українського суспільства можна вважати багатовікову підлеглість українських територій різним народам, денаціоналізацію провідної верстви населення, втрату політичної еліти, суперечності між традиційною індивідуалістичною ментальністю народу і насадженими характеристиками підлеглого типу політичної культури. За роки незалежності Україна пройшла значний шлях трансформації політичного життя, реорганізувалися політичні інститути, частково оновилися політичні цінності й орієнтації [12, 156]. У країні не лише поширилася багатопартійність і реалізований інститут президентства, але й суспільна свідомість більшості населення сприймає їх як невід'ємні явища політичної практики. Виникла полісуб'єктність політичної системи, тобто варіативність носіїв впливу на політичну систему.

Водночас новий пласт політичної культури неможливо створити без нашарувань попередніх історичних епох: ментальності народу, історичних трансформацій. Політична свідомість, зразки політичної поведінки мають бути виховані у процесі соціалізації дитини, становлення її особистості. Процес кардинальної зміни державної політичної субкультури радянського періоду обумовлює політичну нестабільність, хвильовий, циклічний характер громадянської активності (різкий перехід від мітингової демократії до пасивності й відчуження). Відбувається розвиток діалогового принципу політичної культури, що виражається в подоланні проблеми багатоманітності уявлень та переконань шляхом напрацювання компромісних рішень [8, 14 – 18].

Своєрідна маргінальність політичної культури України пов'язана у тому числі з амбівалентністю політичної свідомості і дії, на чому наголошують дослідники Є. Головаха, Н. Паніна, А. Дубентон та інші. Йдеться про суперечливість соціальних позицій особистості, поєднання прагнення до демократичних цілей і прерогатив застосування тоталітарних засобів щодо їх реалізації [9, 86]. Амбівалентність політичної культури, незавершеність утворення діалогового типу мислення створює ризик провокування конфліктних ситуацій, загострює внутрішні суперечності, що загрожує демократичності суспільного розвитку.

Особливою ознакою політичної культури трансформаційних суспільств є політичний популізм та схильність до демагогічних тенденцій, які знаходять відображення у вигляді популістських гасел, відході від конструктивної співпраці між політичними силами, у продукуванні обіцянок, які неможливо реалізувати за наявних ресурсів [4, 138].

Існування суперечностей між традиційним активістським типом політичної культури і насадженими рисами підданської політичної культури [3, 4] певною мірою підтверджують результати опитування серед студентів історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка. Досліджування, що проводилися двічі з піврічною перервою у 2006 році методом анкетування, є репрезентативними для даної соціальної групи. Актуальність дослідження визначається тим, що політична культура студентства має високу суспільну та наукову цінність.

Опитування студентів засвідчили, що 79% респондентів були переконані в необхідності і власній готовності взяти участь у майбутніх виборах до Верховної Ради та місцевих органів самоврядування і лише 5% опитуваних не вважали, що їхня участь потрібна у голосуванні. Також 65% респондентів погодились, що розширення повноважень місцевих органів влади підвищить ефективність діяльності державної влади. Це свідчить про ознаки активістського типу політичної культури опитаних. водночас слід констатувати, що цей тип політичної культури в Україні не є домінуючим. Про це свідчать результати загальноукраїнських досліджень: 60% респондентів висловилися на підтримку «сильної влади», а також 57% опитуваних визнали себе нездатними протидіяти рішенням уряду [13, 115 – 117]. Отже, спостерігається втрата українцями певних типових характеристик активістської політичної культури і, як відзначають дослідники В. Нагорний, В. Лісовий, І. Воронов, набуття рис етатизму, патерналістських настроїв. Активна політична позиція заміщується впевненістю у всесиллі держави, а отже, й вимогами до держави регулювати процеси суспільного життя [2, 313; 7, 57; 9, 85].

Типовий для українців індивідуалізм, орієнтація на власні інтереси та ірраціоналізм, тобто неприйняття нормативності поведінки, призводять до труднощів в організації та функціонуванні політичних коаліцій, нездатності об'єднуватись навколо спільних ідей та лідерів, що яскраво засвідчили події 2005-2006 років, зокрема, розпад «помаранчевої команди» [9, 84], проблемне формування коаліції у Верховній Раді після парламентських виборів 2006 року.

Українська політична культура, відповідно до класифікації У. Розенбаума, зберігає ознаки фрагментованості, тобто в державі немає базового консенсусу між основними соціально-політичними силами, співіснують кілька політичних субкультур [3, 4]. Наприкінці ХХ ст. в термінології політичної науки з'явилося поняття «хантінгтонізація», що позначає розмежування нашої держави по осі «схід – захід» (С. Хантінгтон у праці «Зіткнення цивілізацій» наголошував на розмежуванні Східної та Західної України) [9, 92]. Ідею біполярного поділу

політичної культури України на Захід і Схід підтримують дослідники О. Сипко, Б. Цимбалістий та інші [12, 156; 14, 97].

На нашу думку, у вивченні політичної культури українського суспільства поділ на дві політико-культурні зони досить умовний. Доцільніше розглядати сегментацію політико-культурного простору на субкультури чотирьох (Центр, Захід, Схід, Південь) або шести (Захід, Центр, Північний Схід, тобто Слобожанщина, Донбас, Південь та автономна республіка Крим) регіонів. У площині політичної культури політологи виділяють три вектори політичних впливів: південно-західний (вплив на культурні і релігійні процеси), південно-східний (вплив на економічні рішення), південний (вплив на сепаратистські та автономістські тенденції в політиці). На думку політолога І. Воронова, фрагментарний стан політичної культури прослідковується не лише за територіальною ознакою: субкультура молоді чи старшого покоління не відповідає загальному змісту до панівної культури політичної діяльності, що зумовлено перехідним розвитком української нації, а отже, тривалими змінами у концепції виховання громадянської позиції різних поколінь [2, 317].

Фрагментація політичної культури України досить глибока, але відносно не стійка, що обумовлено процесами інтенсивного розвитку та її маргінальним характером. Регіональні відмінності ґрунтуються на регіональній ідентифікації, регіональних інтересах і цінностях, суспільному історичному досвіді, етноконфесійних особливостях, особливостях політичних еліт [13, 96 – 97].

Політична культура сучасного українського суспільства знаходиться на відчутно низькому, побутовому рівні. Політична свідомість громадян України характеризується поширеністю невизначеності політичних позицій та цінностей. На підтвердження цього можна навести результати опитувань загальноукраїнського та університетського рівнів: на 2005 р. у прихильності до політичних течій не визначилися майже 45% респондентів, а у самооцінці спроможності протидіяти рішенням місцевої влади – 36,6% опитуваних [13, 109, 117]. Серед студентів четвертого курсу історичного факультету СумДПУ ім. А.С. Макаренка 63% опитуваних визнали свої уявлення про поняття «політична культура» приблизними і 35% респондентів не усвідомлювали значущість політичної культури особистості.

Таким чином, політична культура є показником рівня демократичного розвитку суспільства та сформованості основних його інституцій і чинником утвердження провідних демократичних принципів та національної ідеї у суспільстві. Політична культура, як найбільш стала складова політичної системи, відчутно детермінується історичним суспільним досвідом.

Ментальність та історичні умови бездержавності позначилися на сучасному рівні політичної культури українського суспільства, що характеризується маргінальністю, амбівалентністю і відносно глибокою, але нестійкою фрагментарністю. Подолання суперечностей політичної культури України можливе шляхом поглиблення громадянської освіти та активізації політичної еліти в напрямі єднання українського суспільства, що є важливою умовою запобігання загрозі суспільних конфліктів. Водночас дослідження політичної культури загалом й українського суспільства зокрема не можна вважати завершеним. Крім нез'ясованих чи спірних питань загальної теорії політичної культури, потребує вивчення стан політичної культури українців, історичні особливості її формування та можливості підвищення її рівня.

Джерела та література

1. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 2001. – 656 с.
2. Воронов І. Становлення політичної культури в умовах сучасної України // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2005. – № 1. – С. 313-319.
3. Гдаль Б. Чи ми політично культурні? // Слово Просвіти. – 2005. – 13-19 жовтня. – С. 4.
4. Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 134-138.
5. Житенев В.А. Политическая культура: опыт формирования и проблемы. – М.: Политиздат, 1990. – 142 с.
6. Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції та сучасність // Столичные новости. – 2005. – 19-25 березня. – С. 5.
7. Лісовий В. Поняття політичної культури і сучасний стан політичної культури в Україні // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 52-58.
8. Лясота А.Е. К вопросу о политической культуре Украины // Політика: історія і сучасність: Зб. наук. праць. – Миколаїв – Одеса: "ТОВ ВіД", 2002. – Вип. 1. – С.14-19.
9. Нагорний В. Сутність проблеми політичної культури України // Політичний менеджмент. – 2006. – №5. – С. 83-94.
10. Політична психологія / За ред. С.О. Матвєєва. – К.: ЦУЛ, 2003. – 216 с.
11. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
12. Сипко О.С. Політична свідомість і політична культура сучасної України: регіональні особливості в контексті проблеми формування української політичної нації // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. «Питання політології». – 2001. – № 518. – С. 154-159.
13. Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94 – 122.
14. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – №3. – С. 94 – 105; № 4. – С. 77 – 90.

Бугрым Н.Н., Стогова О.В. Политическая культура современного украинского общества.

Статья посвящена анализу исторических условий формирования и особенностей современного состояния политической культуры украинского общества, имеющей значительное влияние на процесс утверждения в политической системе принципов демократии.

Bugrim N.N., Stogova O.V. The political culture in modern Ukrainian society.

This article is dedicated to the analysis of historical conditions of political culture's forming and peculiarities of the political culture in Ukrainian society nowadays, which has great influence on the process of confirmation principles of democracy in political system.

УДК 281.9(477)

Микитченко О.О.

СУЧАСНЕ ПРАВОСЛАВ'Я: КРОКИ НА ПЕРЕЛОМІ

У ХХІ ст. українська держава та український народ увійшли, маючи розділену православну Церкву. У доповіді „Українська Церква і держава напередодні 2000-ліття Різдва Христового”, що була виголошена Святішим патріархом Філаретом на II Всесвітньому форумі українців [2, 3], зазначалося: „Роз'єднання Української Православної Церкви – це роз'єднання народу, а роз'єднання народу – нестабільність у державі. Сьогодні мусимо констатувати, що Українська Православна Церква розділена. Не Божа правда поділила нашу Церкву, а людська гріховність; не правдиве розуміння віри, а викривлене; не смиренність, а гордовитість; не любов, а ненависть; не українська національна свідомість, а супротивники української державності” [4, 7].

Серед релігійних об'єднань, які діють зараз на території України, два є найбільшими: Українська Православна Церква (Московського Патріархату) – 12400 релігійних громад та Українська Православна Церква Київського Патріархату – 4100 релігійних громад. Ці дані наведені згідно з моніторингом 2006 р., зробленого інститутом соціології НАНУ.

Але треба зазначити, що така велика кількість громад УПЦ (МП) є фікцією, бо значна частина громад була зареєстрована на протигагу громадам Київського Патріархату, коли в одному й тому самому населеному пункті під час реєстрації громади Київського Патріархату одночасно реєструвалась і громада Московського Патріархату, хоча діючою вона не була. Серед „діючих” є й ті релігійні громади УПУ (МП), які були зняті з реєстрації. Особливо багато таких «громад» було зареєстровано при каденції Президента України Л. Кучми. Згідно з даними, опублікованими центром Розумкова, реально діючих громад (у Московському

Патріархаті) є близько 8-8,5 тисяч. Наприклад, у Сумській області зареєстровано близько 500 громад Московського Патріархату, а діє близько 300.

Варто зазначити, що статистичні дані Державного Комітету у справах релігій України, який веде облік не за кількістю віруючих, а за кількістю парафій, далеко не повністю відображають реальну ситуацію у православ'ї, що склалася в Україні [8, 728].

Уже кілька років учені говорять про недосконалість наявної системи підрахунку. Адже на сході України є громади, кількість прихильників яких не перевищує необхідну для реєстрації „двадцятку”. Тим часом на заході України громада може нараховувати від кількох сотень до кількох тисяч парафіян. Це обумовлено менталітетом українців, які проживають у західних регіонах, де до Церков ходить набагато більше людей, ніж на Лівобережній Україні.

Щоб вивчити реальний стан справ, у 1998 р. в Україну з Москви приїхали соціологи, які отримали дещо несподівані результати: переважна більшість православних в Україні вважають себе парафіянами Київського Патріархату [7, 4-5].

Зокрема на Правобережжі до УПЦ КП віднесли себе 29,4% усього населення. Парафіянами УПЦ (МП) тут визнали себе всього 9% населення. На Лівобережжі незначну перевагу отримали парафіяни Московського Патріархату 11,9% проти 10,9% прихильників УПЦ КП. Якщо враховувати, що саме на Правобережжі зареєстрована більшість „статистичних” віруючих УПЦ (МП), то перспективи Московського Патріархату в Україні, на думку москвичів, є дуже сумнівними.

Інститут соціології Академії наук України, постійно досліджуючи ситуацію в Православних Церквах України, опублікував такі дані [8, 192-193].

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Не релігійний	37,2	36,5	34,4	30,2	32,6	31,3	30,7
УПЦ КП	25,7	29,6	32,7	33,7	32,2	31,0	32,9
УПЦ (МП)	3,3	8,2	7,3	7,8	9,2	9,8	9,8
УАПЦ	1,7	0,6	0,5	0,8	1,7	0,8	1,0
Українська Греко-католицька Церква	6,1	6,5	7,1	7,0	5,5	8,0	6,4

На каналі КРТ репортери також переймалися статистичними даними і провели опитування жителів Донецького регіону. На питання: „Яку Церкву ви підтримуєте: Московський Патріархат чи Київський Патріархат?” більшість відповіла, що саме Київський Патріархат, хоча внаслідок малої чисельності храмів Київського Патріархату парафіяни в цьому регіоні змушені відвідувати храми Московського Патріархату. Це опитування показав канал, який важко запідозрити в прихильності до Київського Патріархату.

Таким чином, по всій Україні склалася парадоксальна ситуація: більшість культових споруд належить Московському Патріархату, але за кількістю парафіян переважає саме Київський Патріархат. Також там, де немає храмів Київського Патріархату, люди змушені ходити до храмів Московського Патріархату, хоча в анкетах виявляють прихильність до Київського Патріархату.

Згідно з останніми дослідженнями, прихильниками Київського Патріархату оголосили себе близько 10 млн. чол., тоді як прихильниками Московського Патріархату – лише 3,7 млн. чол.

Не можна забувати також і про Українську Автокефальну Православну Церкву. Відколовшись від УПЦ КП 6 вересня 1993 р. через особисту неприязнь між архієреями, УАПЦ із самого початку утворила близько 1400 парафій. Але через міжусобицю архієреїв УАПЦ, де керуючий справами архієпископ Ігор (Ісіченко) у березні 2003 р. своїм указом вивів поза штат Предстоятеля Церкви митрополита Тернопільського і Подільського Мефодія (Кудрякова) за „самовільний вихід з-під архіпастирської опіки Блаженнішого митрополита УАПЦ Костянтина” [8, 718]. Відповіддю митрополита Мефодія було виведення за штат із заборону євхаристійного єднання з архієпископом Ігорем до покаяння останнього. Ці події юридично закріпили розкол УАПЦ, який може закінчитися самоліквідацією Церкви. Через міжусобне ворогування архієреїв зараз від УАПЦ відійшло близько 1100 парафій, затвердивши свій юридичний статус у Київському Патріархаті, від якого вони відкололись у 1993 р.

Таким чином, станом на 01.01.2007 р. в УАПЦ нараховується 300 релігійних громад. Більша частина парафій УАПЦ повернулась до Київського Патріархату під час президентства В. Ющенка. Будучи залежною від політичного становища в Україні, УАПЦ не отримала своїх позицій.

Предстоятель УПЦ КП патріарх Філарет на прес-конференції в УНІАН восени 2006 р. заявив, що Предстоятель УАПЦ митрополит Мефодій (Кудряков) не додержав слова щодо об'єднання УАПЦ і УПЦ КП в одну Церкву. Виходячи з цього, патріарх Філарет закликав священиків УАПЦ переходити з парафіями до УПЦ КП, навіть без згоди керівництва, що, як ми бачимо, зараз активно відбувається. Митрополит Мефодій (Кудряков) обурився такою позицією Предстоятеля Київського Патріархату, але вже не зміг змінити ситуацію. УАПЦ зараз перетворилась на маріонеткову Церкву. Вона не може встояти в теперішній релігійній ситуації, почала „загравати” з УПЦ (МП), якій, в свою чергу, вигідно зберігати, навіть і в такому жалюгідному стані, УАПЦ для докору: нібито національні Церкви – УАПЦ і УПЦ КП – не можуть об'єднатися.

Політичні процеси в усьому світі, які сприяли появі багатьох молодих держав, привели до утворення в них незалежних Православних Церков, бо згідно з 34 апостольським правилом IV Вселенського Собору (451 р.) під час утворення незалежної держави автоматично створюється й автокефальна незалежна Церква [6, 298].

Треба розуміти, що незалежність Церквам ніхто не дарує. Дарування автокефалії не виписане в жодному правилі, прийнятому на Вселенських чи Помісних Соборах, тому заяви РПЦ та підлеглої до неї УПЦ (МП) щодо „неканонічності” створення в незалежній Україні автокефальної

УПЦ КП є просто безглуздими. Згадаймо історію, коли РПЦ була невизнаною протягом 141 р. [8, 486].

Через опозиційне ставлення РПЦ до Української Православної Церкви Київського Патріархату Константинопольський патріарх Варфоломій I не втручається в конфлікт між УПЦ КП та РПЦ; остерігається надавати автокефалію УПЦ КП, хоча, якщо б це сталося, РПЦ просто не визнала б цього та назвала б дії Вселенського патріарха неканонічними, як це вона завжди і робить. Досить пригадати події в Естонській Православній Церкві, де після надання їй автокефалії Вселенським патріархом РПЦ назвала цю дію втручанням у справи на „своїй канонічній території” і застерегла, якщо Константинополь так само поведе себе і з Україною, надавши автокефалію УПЦ КП, то РПЦ вийде з євхаристійного єднання з православними Церквами та світовою спільнотою [3, 54]. Дуже голосно про це заявив голова Православного Союзу та член партії Наталії Вітренко диякон УПЦ (МП) В. Кауров у програмі „5 копійок” на „5” каналі УТБ: „Якщо Вселенський „бармалей” (тобто патріарх Варфоломій I) буде чинити неканонічно, ми маємо право цьому не коритися”.

Тому не слід уважати, що після визнання Вселенським патріархом Варфоломієм автокефалії УПЦ КП релігійна ситуація в Україні якось зміниться. На думку багатьох релігійних діячів, після надання автокефалії УПЦ КП РПЦ опиниться під загрозою втрати більшої частини своєї „канонічної території”: парафій та фінансових потоків, вийшовши з євхаристійного єднання зі світовим православ'ям, зможе навіть оголосити анафему Константинопольському патріарху (що, до речі, їй і на руку), бо це формально виводить РПЦ на перше місце в православному світі. Москва зможе назвати себе „Третім Римом” після Константинополя [8, 227-243]. Тому, звісно, у світлі таких подій патріарх Варфоломій не наважиться визнати УПЦ КП.

Розуміючи це, патріарх УПЦ КП Філарет разом з іншими православними Церквами Світу (Македонською, Чорногорською, Болгарською, Білоруською,

закордонною Російською ПЦ та ін.), з огляду на неврегульованість питання отримання автокефалії, вирішили об'єднатись задля євхаристійного єднання (тобто визнати одна одну та перебувати у гарних відносинах). З обранням патріархом УПЦ КП авторитетного і знаного у Вселенському православ'ї митрополита Філарета ідея взаємовизнання набула реальних ознак. Очолювана патріархом Філаретом УПЦ КП має євхаристійне єднання (кінонію) з більшістю невизнаних на сьогодні православних Церков [8, 624]. Такий крок Церков – взаємовизнання між собою – природна реакція, спрямована на захист своїх інтересів.

З 2003 р. УПЦ КП стає активним ядром для зближення невизнаних православних Церков. Так, глава Закордонної Російської Православної Церкви архієпископ Канський і Європейський Варнава (Прокоф'єв) постійно співпрацює з УПЦ КП і навіть благочинний російських парафій РПЗЦ архієпископ Белгородський і Обоянський (Росія) Іоасаф перейшов до УПЦ КП [3, 6].

Також УПЦ КП має літургійне єднання з визнаною Грецькою ПЦ, яка в Афінах для подвір'я Київського Патріархату передала цілий храмовий комплекс.

У 2005 р. УПЦ КП та Грузинська ПЦ офіційно об'єднались у літургійному єднанні Грузинським священикам дозволено провадити літургію разом із священиками КП. Для цих служб патріарх Філарет виділив храм Різдва Богородиці на Поштовій площі в Києві. Зазначимо, що Грузинська Православна Церква є визнаною в усьому світі. Такими діями УПЦ КП утверджується у Світовому Православ'ї через визнання її іншими закордонними Церквами.

Хоча через політичні ігрища Константинополь так і не визнав автокефалію УПЦ КП, це вже зробили інші закордонні православні Церкви, вступивши з нею в літургійне єднання. Це такі визнані всіма православні Церкви, як: Грузинська, Сербська та Грецька, а також Македонська, Чорногорська, Болгарська, Білоруська, незалежність яких не визнана Вселенським патріархом.

Усі ці події дуже непокоять Російську Православну Церкву. Митрополит Смоленський і Калінінградський Кирило з обуренням писав: „Раскольники создают свой интернационал” [5, 3].

Виходячи з вищезазначеного, можна спростувати неправдиву тезу представників РПЦ та їхнього „філіалу” в Україні – УПЦ (МП), нібито УПЦ КП не має літургійного єднання з іншими православними Церквами.

Українська Православна Церква КП зайняла об'єднавчу позицію і в Україні. Зараз у ЗМІ постійно обговорюється тема про створення в Україні Єдиної Помісної Незалежної Православної Церкви. Але треба розуміти, що

УПЦ МП, знаходячись під шаленим тиском Москви, ніколи не перейде повністю під омофор Київського Патріархату.

Будучи заполітизованою, УПЦ (МП) послаблює свої позиції. За президентства В. Ющенка УПЦ (МП) втрачає парафії по Україні, особливо на Правобережжі. Можна також навести приклади по Сумській області, де до УПЦ КП перейшло за рік від УПЦ (МП) майже 20 громад із Церквами. Проте, на нашу думку, патріарха Філарета, Московський Патріархат залишиться в Україні ще надовго, бо це „надійний оплот для деструктивних політичних сил”.

Така сама ситуація і з Українською Автокефальною Православною Церквою: знаходячись у „маріонетковому” становищі, маючи незначну кількість парафій, вона буде існувати, можливо, досить довго, бо така „установа” вигідна для духовенства, котре не знайшло собі місця ні в УПЦ (МП), ні в УПЦ КП.

На сьогодні ситуацію у Православ'ї в Україні можна порівняти з Українським Парламентом: „більшість” УПЦ (МП), „меншість” – УПЦ КП та безпартійні – УАПЦ.

Тому, якщо бути реалістами, треба розуміти, що повністю об'єднати УПЦ КП та УПЦ (МП) не вдасться ще дуже довго через деструктивну позицію останньої. Але те, що значна кількість парафій УПЦ (МП) перейде під омофор Київського Патріархату, є реальністю і дійсністю, а, скільки їх буде, час покаже.

Ми, українці, повинні розуміти, що Єдиної Помісної Православної Церкви в Україні певний час не буде, бо для її створення потрібна воля всього українського народу, а Єдина Помісна Незалежна Православна Церква в Україні вже створена й існує з 26 червня 1992 р., коли на Спільному Соборі були об'єднані: частина Української Православної Церкви (Московського Патріархату) та Українська Автокефальна Православна Церква, утворивши Українську Православну Церкву Київського Патріархату [1, 5].

УПЦ КП продовжує ту церковну традицію, яка бере свій початок ще з часів хрещення Русі-України і була спрямована на формування й утвердження духовної, політичної й економічної незалежності країни. За цією традицією – майбутнє в духовному житті нашого народу.

Джерела та література

1. Всеукраїнський Православний Собор 25-27 червня 1992 р. Документи. – К., 1992. – 34 с.
2. Доповідь Святішого Філарета, виголошена на II Всесвітньому форумі українців у Києві 21-23 серпня 1997 р. Документи. – К., 1997. – 17 с.
3. Загострення відносин між Константинопольським і Московським патріархами // Релігійна панорама. – 2003. – № 3-4. – 86 с.

4. Звернення Всеукраїнського Міжнародно-громадського Комітету. Документи. – К., 1997. – 21 с.
5. З послання Предстоятелів Православних Церков // Людина і світ. – 2001. – №1. – 29 с.
6. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – 321 с.
7. Религиозная ситуация на Украине // Полис. – 1998. – № 4. – 32 с.
8. Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: Світ Знань, 2004. – 912 с.
9. Українське суспільство: моніторинг – 2000. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2001. – 199 с.

Микитченко А.А. Современное православье: шаги на переломе.

В статье анализируется современное положение украинских православных Церквей. Охарактеризована религиозная ситуация, связанная с утверждением Единой Поместной Православной Церкви.

Mykytchenko O.O. The modern Orthodox Churches: on turning-point.

The real today's state of Ukrainian Orthodox Churches is represented in the article. Possible subsequent development of situation is described on claim of Unique own Orthodox Church.

УДК 378'035.6

Сидельник Н.В.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВІДРОДЖЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

На сучасному етапі національного відродження України, розбудови її державності на перший план виходить не лише економіка, а й творення її ідеології, яка б служила інтересам українського етносу. В основу такої ідеології покладена ідея державності та суверенності України, яка є об'єднувальною, консолідуючою й однаково стосується всіх етносів України.

Треба зазначити, що із здобуттям Україною незалежності починає поступово формуватися і втілюватися в життя державна політика в галузі освіти і виховання молоді, яка спрямована на відродження її національного характеру, докорінне оновлення змісту, примноження інтелектуального потенціалу країни, досягнення рівня розвитку системи освіти цивілізованих країн світу, виховання молоді на основі загальнолюдських норм права і моралі з урахуванням специфіки розвитку країни та менталітету українського народу.

Теоретичні засади національного виховання закладено у дослідженнях українських учених, психологів та педагогів М. Боришевського, В. Москольца, І. Сікорського, Б. Цимбалістого, О. Сухомлинської, Д. Тхоржевського та інших.

Певні аспекти розвитку національної освіти і виховання в Україні відображенні в працях А. Алексюка, С. Гончаренка, В. Каюкова, В. Майбороди, П. Онишука, М. Стельмаховича та інших.

Однак, незважаючи на висвітлення проблеми в спеціальній літературі, певні теоретичні аспекти відродження національного виховання потребують уточнення і доповнення.

Актуальність проблеми та її недостатня теоретична розробка в сучасних умовах реформування національної системи освіти зумовили необхідність визначити соціальні і педагогічні умови відродження національного виховання студентської молоді незалежної України.

Щодо розуміння сутності поняття „національне виховання” на сучасному етапі розвитку освіти, то цей процес передбачає формування й самовиховання особистості, передусім етнізацію виховного процесу, тобто залучення дітей до глибинних пластів національної культури й духовності з висуненням на чільне місце природного середовища (у широкому розумінні цього поняття) для соціального розвитку й формування дитини [9, 10].

У процесі розбудови Української держави відбуваються принципові, соціально значущі зміни. Перш за все змінюється тип держави та політичний режим, зміст і мета держави: вона стає політичним регулятором суспільних відносин, гарантом, захисником інтересів і прав кожного громадянина. Кардинальною ознакою відродження національного характеру є узаконення статусу української мови як державної. Важливу роль у забезпеченні національного духу та атмосфери в країні відіграв Закон „Про мови в Українській РСР” (1989 р.), в якому наголошується, що українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу [3, 1].

Прийняття Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) передбачило національно-культурне „відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах життя” [3, 3].

Досліджуючи соціально-педагогічні умови функціонування вищих навчальних закладів та управління їх діяльністю, сучасні вчені поділяють їх за сферою впливу на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх віднесені ті об’єктивні умови, які існують незалежно від суб’єкта управління і зумовлені специфікою процесів, які відбуваються в суспільстві. Це – докорінна зміна державної політики в галузі освіти, а саме: задоволення потреб, нахилів та інтересів кожного студента, створення умов для реалізації і самореалізації їх інтелектуального, фізичного і духовного потенціалів. Пріоритетними в системі

виховання студентської молоді є: визнання української ідеї, а самої системи – національно-демократичною; визначення та модернізація на кожному етапі державотворення України пріоритетних принципів та аспектів освіти і виховання молоді, модернізація змісту освіти і виховання залежно від зміни соціально-економічного, культурно-освітнього потенціалів країни.

Внутрішні – це трансформовані зовнішні умови в конкретне педагогічне середовище, які значною мірою детермінуються його особливостями [3, 3]. Їх сутність щодо управління системою національного виховання полягає: у раціональній постановці мети і завдань виховання студентів вищих навчальних закладів з урахуванням специфіки регіону.

Наступним державним документом, який відіграв важливу роль у розбудові національної освіти, виховання і культури, є Закон України „Про освіту” (1996 р.), в якому освіта кваліфікується як основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. „Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами” [5, 1]. Згідно із Законом України „Про освіту” [ст. 15. п. 6] „за особливі досягнення в роботі закладу освіти Президентом України може бути надано статус національного закладу освіти” [5].

Подальша політика держави щодо розбудови національної освіти і виховання знайшла своє конкретне втілення у Державній національній програмі «Освіта. Україна ХХІ століття» (1994 р.). У ній наголошується, що основна мета національного виховання передбачає набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадянина української держави [2, 15].

Важливим кроком у відродженні національного виховання була розробка провідними вітчизняними вченими „Концепції безперервної системи національного виховання” (1995 р.), в якій окреслені принципи, основні завдання, психологічні орієнтири та шляхи впровадження. До основних принципів віднесені: народність, культуровідповідність, природовідповідність, гуманізація, демократизація, етнізація; свідомість, активність, зв’язок виховання з життям. Основна мета національного виховання реалізується через такі завдання: формування національної свідомості, духовної особистості та загальнолюдської моралі [7].

Ще однією важливою соціальною умовою відродження національного виховання студентської молоді була розробка „Концепції національного

художнього виховання дітей, учнівської та студентської молоді в умовах відродження української культури” (1995 р.), в якій окреслено зміст, форми і види художнього виховання, принципи їх реалізації та шляхи вдосконалення. Зокрема, пріоритетними визнані принципи: первинність національної культури під час вивчення світової, пізнання перлин світового мистецтва крізь призму національних першоджерел [8].

Наступним визначним документом державної ваги є посилення Президента України до Верховної Ради України: „Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. (січень 2000 р.)”. Це науково обґрунтована програма розвитку всіх сфер життя суспільства нашої країни, у т.ч. системи освіти. У розділі цього документа „Примноження інтелектуального потенціалу суспільства, створення різних можливостей для молоді у здобутті якісної освіти” Президентом наголошується, що до найвищих національних пріоритетів має бути віднесено всебічний розвиток освіти, примноження наукового та інтелектуального потенціалу суспільства, здійснюючи освітню політику, слід забезпечити молодим людям рівні можливості в отриманні якісної освіти. Також підкреслено, що предметом постійної уваги Уряду мають стати підвищення соціального статусу вчителя, реалізація визначених в останні роки Указом Президента України актуальних завдань молодіжної політики [10].

Треба зазначити, що в системі національного виховання чільне місце посідає гуманізм, а однією з його характерних ознак є толерантність. Толерантність розглядається як визначальна ознака національно-свідомих громадян України та виражається в прагненні досягти взаєморозуміння й узгодженості різних позицій та інтересів, не застосовуючи відповідного тиску на особистість. На Генеральній конференції держав-членів Організації Об’єднаних Націй із питань освіти, науки і культури (Париж, 1995 р.) було розглянуто питання про втілення „Декларації принципів толерантності” [4, 33].

За часів незалежності України важливої ваги і соціальної значущості набуло питання визначення виховного українського ідеалу. Щодо цього неабиякої значущості набуває книга Г. Ващенко „Виховний ідеал” (1994 р.). У ній автор розглядає більшовицький, християнський, загальноєвропейський, націонал-соціалістичний, український виховний ідеали. Розкриваючи сутність кожного з них, автор наголошує, що виховний ідеал нації може бути відбитий у педагогічних системах, творах письменників та звичаях народу. Особливо важливу роль відіграють традиції у збереженні нації. Завдяки їм зберігається й розвивається національна мова, без якої неможливе існування нації, зберігається релігія, звичаї,

здобутки мистецької творчості, світогляд, народні ідеали – усе це створює обличчя народу, що відрізняє його від інших народів [1, 101-102].

У цій праці окреслені сучасні завдання освіти й виховання української молоді серед яких:

1. Об'єднати у боротьбі і здійснити віковичне прагнення народу до державної і національної самостійності.
2. Відбудувати Україну, розвинути й розгорнути промислове виробництво, сільське господарство і торгівлю.
3. Піднести на високій рівень свою духовну культуру, освіту, науку й мистецтво, стати врівень з передовими народами Європи й Америки [1, 163].

Отже, аналізуючи соціально-економічні та культурно-духовні умови відродження національного виховання, приходимо до висновку, що в основу нашого суспільного життя покладено дві основні ідеї – ідею побудови Української держави та ідею становлення в ній громадянського устрою. Цим ідеям підпорядковується процес формування нової системи виховання як націонал-демократичної, а це означає, що:

1. Наше українське виховання, як і виховання інших європейських народів, є національним.
2. Домінуючою тенденцією українського виховання стає демократизація особистості і пристосування її до життя в умовах свободи, без чого немає перспектив на успіх [6, 79 – 80].

Однак вивчення директивно-нормативних документів про систему освіти і виховання в Україні потребує подальшого і детального розгляду соціальних та педагогічних умов відродження національного виховання студентської молоді. Зокрема необхідна розробка проблеми у визначенні методів і засобів національного виховання студентів вищих навчальних закладів України.

Джерела та література

1. Ващенко Г. Виховний ідеал: Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 190 с.
2. Державна національна програма „Освіта” (Україна ХХІ століття). – К., 1994. – 62 с.
3. Декларація про державний суверенітет України // Радянська освіта. – 1990. – 20 липня.
4. Декларація принципів толерантності. – Париж, 1995. – 25 жовтня – 16 листопада.
5. Закон України „Про освіту”. – К., 1996. – 36 с.
6. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К.: Школяр, 1997. – С. 133 – 148.
7. Концепція безперервної системи національного виховання // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 18 – 25.
8. Концепція національного художнього виховання дітей, учнівської та студентської молоді в умовах відродження української національної культури. // Освіта. – 1995. – № 55. – 6 вересня.

9. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.
10. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України, 2000 рік // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 16, 28 січня.

Сидельник Н.В. Социально-педагогические условия возрождения студенческой молодежи независимой Украины.

В статье рассматриваются важные документы независимой Украины, которые по своему содержанию помогают возродить национальное воспитание студентов независимой Украины, а также выделены педагогические условия при которых формируется национальное самознание граждан Украины.

Sidelnuk N.V. Social-pedagogical conditions in the revival of student young people in independent Ukraine.

The important state documents of independent Ukraine, which on the maintenance are instrumental in the revival of national education of student young people and selection pedagogical terms for which the citizen of Ukraine is formed nationally, are examined in the article.

УДК 141.7+124.1

Снегирёв И.А.

САМООРГАНИЗАЦИЯ В СОЦИАЛЬНЫХ СИСТЕМАХ

Современная наука и технологическая деятельность имеют дело со сложными саморазвивающимися системами, которые являются объектом исследования теории самоорганизации. Общество и человек также относятся к сверхсложным самоорганизующимся открытым системам со всеми присущими им свойствами, законами и принципами существования и развития.

Предметом социальной синергетики, по мнению известного российского физика и философа В.П. Бранского, является исследование взаимодействия между социальным порядком и хаосом. При этом феноменологически социальное развитие представляется как рост синтеза хаоса и порядка [3, 115]. Такая трактовка предмета социальной синергетики носит слишком общий и несколько односторонний характер. Она подмечает лишь один из главных его аспектов, оставляя в стороне ряд существенных моментов.

Первым моментом, на наш взгляд, является то, что социальная синергетика должна рассматривать человека и общество как индивидуальный и коллективный субъекты Мирового Разума, берущего свое начало в глубинах микромира. Вторая черта состоит в том, что социальная синергетика вводит в

обществознание не только новый категориальный аппарат, но и совершенно иную (не традиционную) систему измерений и единиц отсчета. Это обеспечивает выход на принципиально новые теоретико-методологические парадигмы анализа социальных явлений и процессов, выработку соответствующих алгоритмов познания и его методической базы.

Главная практическая трудность применения наработанного синергетического подхода носит «технический» характер и заключается в выборе соответствующих переменных..., приходится вводить такие нечётко определенные параметры, как «качество жизни». Естественно, что количественный анализ с подобными характеристиками весьма затруднён. Причина этого, прежде всего, в самом алгоритме нелинейных исчислений самоорганизующихся процессов живой и общественной природы. Чисто количественное их описание (фиксируемое в параметрах) «всегда будет страдать важным недостатком – упущенной спецификой качества жизни и социальности, определяемых понятиями «жизнь», «душа», «эмоция», «чувство», «переживание», «социальность» и т.д.» [15, 24].

Иными словами, специфика социальных явлений (и явлений социоприродного характера) как объектов исследований входит в противоречие с требованием чёткости в нелинейных математических моделях, использующих при исчислении однородные элементы системы, тогда как элементы общества индивидуализированы. Другая трудность в том, что «в сложных системах дефиниция самих сущностей и взаимодействия между ними в процессе эволюции могут претерпевать изменения. Не только каждое состояние системы, но и само определение системы в том виде, в каком её описывает модель, обычно нестабильно или, по крайней мере, метастабильно» [10, 267].

Но, осознавая трудности применения математических синергетических методов к исследованию социальных и социоприродных явлений, необходимо подчеркнуть, что здесь вполне применима научная идеология парадигмы теории самоорганизации, характеризующая наиболее общие законы и принципы развития мира и общества. И самым важным доводом в пользу не только теоретико-методологической, но и прикладной стороны синергетического метода (математические модели) является «комплиментарность», совпадение возрастающей сложности современных социальных и социоприродных отношений в мире с характером нелинейных математических моделей, ориентированных на реконструкцию сверхсложных и изменчивых объектов. Эти модели «до такой степени сложны, что их эффективное использование трудно

представить вне математических описаний и применения компьютерной техники» [14, 100]. Всё это требует не только системного многоаспектного исследовательского подхода, но и оперативного и ёмкого по охвату параметров подхода, наибольшие возможности в котором принадлежат инструментарию нелинейной математики и компьютерному моделированию.

Проблема использования в социальном познании теоретических моделей самоорганизации актуализирует также решение ряда методологических проблем. Основные среди них – проблема редукционизма, проблема использования аналогий как эвристического средства, проблема способов теоретического моделирования и возможность адекватной интерпретации социальных феноменов с позиций естественнонаучных разработок процессов самоорганизации. Необходимо подчеркнуть, что все эти проблемы связаны с попытками универсализировать данные, полученные синергетикой, осуществить экспансию новой парадигмы становления, в том числе и за счёт популяризации идей самоорганизации в смежных (в первую очередь, гуманитарных и социальных) научных областях.

Всякая междисциплинарная теоретическая модель, стремящаяся осуществить методологический синтез, строится по законам установления подобия сравниваемых логических схем, полидисциплинарного параллелизма. Вследствие этого основным методом построения такой модели выступает отыскание изоморфизма сравниваемых процессов – метод аналогии.

Применительно к социальным системам можно выделить несколько основополагающих синергетических принципов. Они сформулированы в работах И. Пригожина, Ф. Хайека, Г. Хакена и разработаны применительно к прогрессу социальных систем В.П. Бранским, В.В. Васильковой, А.П. Назаретяном и др. Прежде всего, это идея о том, что социум – сложная открытая система, состоящая из многочисленных взаимодействующих элементов, устойчивость которой постоянно нарушается под действием как внутренних, так и внешних факторов, являющихся источником саморазвития системы. В социальной системе «всегда существует определенное напряжение, обуславливающее тенденцию нарушения равновесия между её структурными элементами, при значительном усилении напряжённости в социальной системе сложившиеся структурные связи могут значительно ослабнуть, что создает реальные предпосылки для разрушения социального объекта» [16, 57].

В ситуации, когда социальная система смещается в область сильно неравновесных состояний, её поведение подчиняется принципиально иным закономерностям, нежели в состоянии устойчивости, стационарности. Многие

зависит от реакции социума на вызовы «внешней среды» и динамики внутренних процессов. Реакция социума направлена на достижение максимального полезного результата в рамках соответствующих ценностных ориентаций. Этот результат Н. Белянкина и Д. Пивоваров понимают как «эффективность системы» [2, 46-49]. Будучи интегральным параметром системы, эффективность выступает мерой динамики социальной энтропии и негэнтропии.

Жизнь, функционирование социальной системы, от её локальных подсистем до глобальных объектов типа цивилизаций, есть непрекращающийся антиэнтропийный процесс, который, с одной стороны, позволяет социальной системе находиться в состоянии устойчивого равновесия, а с другой – осуществляется за счёт роста энтропии в среде. Система как бы «питается» порядком. Ведущая роль в этом процессе отводится интеллекту, ведь отличительная особенность эволюционных процессов в социальных системах заключается в том, что в них самоорганизация дополняется организацией. Нормы права и морали, законы и постановления государства и его органов управления создаются и принимаются для того, чтобы скорректировать и исправить недостатки стихийно протекающих процессов.

При этом крайне важно учитывать, что чем дифференцированнее (чем выше неоднородность внутренней среды системы) модель мира, тем выше антиэнтропийный потенциал системы как субъекта управления и, следовательно, эффективнее процесс управления социумом.

Сознание как идеальная реальность оказывается мощным генератором новых и всё более сложных форм бытия. До появления разума единственным источником новой информации в результате саморазвития материи были флуктуации и мутации как результат во многом случайного выбора, который делала природа. Феномен разума реализует предумышленный, то есть целенаправленный выбор сначала на основе предшествующего опыта, а затем с помощью гипотез и их последующей проверки опытом. «Ещё более высокой степенью сознания является его способность оперировать с информационными структурами, усложняя их и создавая тем самым новую информацию. Это выражается в развитии языка, логики, математики и абстрактного мышления вообще» [11, 91]. Отражение (информационное моделирование) является универсальным средством управления. Умственно переструктурируя ситуацию и включая в программу деятельности обширный круг объективных зависимостей, человек организует энергетические потоки среды согласно собственным задачам, достигая всё более значимых полезных результатов меньшими затратами.

Преимущество того или иного высокоразвитого социального организма определяется сегодня превосходством в объёме, качестве, скорости информационных связей, что свидетельствует об усилении роли интеллектуального (информационного) компонента в антиэнтропийной работе социума. Для того чтобы выжить, социальный организм должен усилить свою антиэнтропийную активность, которая может иметь место только в случае разрушения природной среды и (или) социальных объектов, то есть за счёт деградации других систем. В этом смысле «интеллект всегда служил инструментом агрессии (и защиты от агрессии, что составляет обратную сторону той же зависимости)» [9, 87]. Здесь обнаруживает себя тенденция взаимопревращения энтропийных и негэнтропийных механизмов. Они, скорее, взаимодополняют, нежели исключают друг друга. Агрессивность как неотъемлемое свойство материальных взаимодействий (разрушительный фактор) создаёт необходимые условия для выделения, существования и созидательной работы структур, активно сопротивляющихся равновесию.

Таким образом, от тенденции дезорганизации к тенденции повышения организации – один шаг, который проходит через понятие «энтропия». Между энтропией и негэнтропией нет непроходимой пропасти. Тенденция к дезорганизации и тенденция к повышению организации в своей основе теснейшим образом взаимосвязаны и взаимообусловлены. Развитие любой системы определяется двумя противоположными тенденциями. С одной стороны - тенденция к энтропии (деградация, хаос), которая не позволяет мирозданию уподобиться чётко отлаженному часовому механизму. С другой стороны, наблюдается самоорганизация систем благодаря тому, что открытая система черпает порядок из среды, то есть происходит процесс негэнтропии, сущностную основу которого составляет информация. «Информация и энтропия связаны потому, что они характеризуют реальную действительность с точки зрения упорядоченности и хаотичности, причём если информация – мера упорядоченности, то энтропия – мера беспорядка; одно равно другому, взятому с обратным знаком...» [1, 107]. Возникает вопрос, что же такое информация и в чем состоит специфика её трактовки для социальных систем сквозь призму синергетической теории?

По мнению Н.Н. Моисеева, «... строгого и достаточно универсального определения информации не только нет, но оно и вряд ли возможно» [8, 87]. Естественно, возникает вопрос, с чем это связано? Почему, несмотря на большое число работ по информатике, теории информатики, кибернетике, философии, определение общенаучного понятия «информация» до сих пор

не сформулировано? Известна многоплановость понятия «энтропия», используемого в самых разных аспектах. Очевидно, что это относится и к понятию «информация»: её определение, даваемое тем или иным учёным, зависит от сферы его деятельности или научных интересов. Так, один из создателей кибернетики Н. Винер дал такое определение: «Информация есть информация, а не материя и не энергия» [4, 166], означавшее, что кибернетика, не придумавшая информацию, но нашедшая способ определения её количества, вполне обходится без излишних дефиниций.

Нас интересует, прежде всего, социальная информация. Она представляет собой информационную среду существования человечества и включает отчуждённое от индивидуума, обобществлённое и закреплённое на материальных носителях знание; неотчуждаемое знание, которое составляет личностный опыт; метаинформацию, которая даёт сведения о том, где можно получить то знание, которого в данной информационной среде недостаточно. Если добавить в этот перечень средства передачи знаний и средства и кадры для обработки, хранения, поиска и передачи информации, то всё это вместе будет составлять то, что исследователи именуют информационно-знаниевым потенциалом общества.

А.С. Дриккер в работе «Информационный ключ к истории» обосновывает идею, согласно которой в социальной эволюции проявляется информационное ускорение самоорганизующейся системы, относящееся к значимой информации. По его мнению, каждая философская школа предлагает собственную трактовку исторического развития, его внутреннего смысла и внешних проявлений. Однако практически во всех системах предполагается наличие неких фаз или последовательных стадий социальной эволюции. «Тогда действие информационного отбора должно проявляться в том, что каждая последующая ступень характеризуется возрастающей интенсивностью информационных процессов, а смена стадий эволюции отвечает такой перестройке общественной системы, которая обеспечивает повышение скорости переработки информации в изменяющихся вместе с системой внешних условиях» [6, 118-119].

В основе любого управленческого воздействия на социальный объект лежит передача и преобразование информации. Синергетическое мировидение позволяет по-новому подойти к проблеме эффективного управления эволюцией сложных систем самой разной природы. До сегодняшнего дня управление социальными объектами основывалось на подходе к обществу, отождествляемом с механизмом, то есть как к закрытой системе, для которой высшее благо – стабильность и которая адекватно и соразмерно реагирует на любые внешние воздействия.

Дальше в дело вступает, как правило, интуиция управляющего субъекта, определяющая те конкретные управленческие решения, которые он принимает. Однако, как отмечал Д. Форрестер, интуитивно очевидные решения социальных проблем имеют тенденцию заводить в одну из нескольких ловушек, детерминированных характером сложных систем:

- попытка отреагировать на часть симптомов может только создать новую форму поведения системы, также ведущую к неприятным последствиям;
- попытка добиться кратковременного улучшения может привести к трудностям в долгосрочном плане;
- локальные цели для части системы нередко находятся в противоречии с интересами системы в целом;
- часто пытаются воздействовать на систему в тех её частях, где она малочувствительна к такому воздействию, и где усилия и деньги тратятся с малым эффектом [12, 114].

Это происходит потому, что очевидные, или так называемые интуитивные, решения, как правило, основываются на опыте действий с простыми системами. Чаще всего социальная система привлекает внимание именно в той своей точке, в которой попытка вмешательства терпит провал. Человеческий опыт учит нас, что причину затруднения следует искать рядом с его проявлениями. И поступая так, мы впадаем в ошибку, потому что социальная система предлагает нам кажущуюся причину, которую мы, основываясь на опыте с простыми системами, считаем правдоподобной. В то время как такое впечатление вызывается просто обычным совпадением, которое, как тревожный симптом, возникает в цепи обратной связи большой системы.

Между тем, положение, сложившееся на сегодня, ставит социум перед необходимостью дополнить интуитивные управленческие решения обоснованным расчетом возможных вариантов и их последствий, учитывая при этом те естественные процессы самоорганизации, которые протекают в социальных системах. Проблема состоит в том, чтобы определять набор собственных структур, характерных для каждой открытой нелинейной системы, способной к самоорганизации, а также следовать естественным тенденциям саморазвития процессов в этих структурах. При этом существенную роль в их формировании играют согласованность действий и кооперация усилий, то есть когерентность, особенно когда речь идёт о такой социально-экономической структуре, как рынок, на примере которого лучше всего можно понять механизмы самоорганизации социальных систем [7, 112-125].

Суть нового подхода к управлению заключается в том, что он ориентирован не на внешнее, а на внутреннее, на нечто имманентно присущее самой среде (системе). В качестве комментария к этому тезису приведём такой

пример. Не так давно настойчивым бельгийским миссионерам удалось вынудить покинуть родину своих далёких предков – небольшую группу пигмеев-мбути, что населяют бассейн реки Итури, впадающей в Конго. Вместо традиционного образа жизни охотников, собирателей, детей тропического леса-гивеи им был предложен (навязан извне) некий упрощённый евростандарт нового, освященного католической верой бытия. Прямо на опушке были установлены небольшие типовые домики с основным из обычных для Европы городских удобств. Этот благотворительный эксперимент на людях завершился крахом и непоправимой бедой для самых миниатюрных людей планеты. Вместо ожидаемого счастья одних и благородного удовлетворения других, он поставил тех, кому отводилась участь «подопытных кроликов», в условия заведомой дезадаптации, деградации, на грань полного вымирания. Непревзойденные охотники на слонов и обезьян, с ловкостью цирковых акробатов взбиравшихся на высокие вековые деревья, неутомимые труженики леса, мудрецы и оптимисты джунглей, где цивилизованному человеку выжить несколько дней представляется невозможным, эти люди за срок в несколько лет превратились в полностью деморализованную кучку оборванцев-алкоголиков, безнадёжных наркоманов и попрошаек-воришек [5].

Эти факты ставят перед современным миром принципиально-концептуальный этический вопрос: кому, как и почему дозволено безответственно, безрассудно и безнаказанно «сжимать» социальное время других людей, этносов, социумов?

Названный выше подход находит своё применение к внутреннему миру человека и его социальной среде и в том плане, что может способствовать поискам путей коэволюции человека и природы. В соответствии с общими закономерностями самоорганизации необходимо ориентироваться на естественные тенденции развития природы и научиться попадать в резонанс с ними, а не бездумно «вторгаться» в природные законы, насилуя природу. «Развитие человечества как части биосферы не может быть стабильным, равновесным, но оно должно быть согласовано (в смысле обеспечения гомеостаза) с развитием тоже неравновесной и тоже изменчивой природной системы. А, значит, следовать законам её самоорганизации (эволюции)» [9, 27]. Но «...несовершенство знаний о биосфере обуславливает грубую приближённость оценок порога допустимого влияния на неё с точки зрения употребления её ресурсов» [13, 163].

В данном прочтении общество (или цивилизация в самом широком, «космососоциологическом» значении) предстаёт как неравновесная система особого типа, устойчивость которой обеспечивается искусственным опосредованием внешних (с природной средой) и внутренних отношений.

Соответственно, вся совокупность опосредующих механизмов – орудия и прочие материальные продукты, языки, мифологии, мораль и т.д. – объединяются понятием «культура». Трактовка культуры как комплексного антиэнтропийного механизма акцентирует внимание на изначальной противоречивости социоприродных и внутрисоциальных отношений, а также на вытекающих отсюда феноменах нелинейности, бифуркационных фаз и эволюционных катастроф.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что осмысление механизмов развития социальных систем сквозь призму концепции самоорганизации существенно отличается от идеологических, позитивистских и функционалистских концепций развития. Обратим внимание на ряд решающих отличий:

Во-первых, прогресс – не цель и не путь к конечной цели, а средство сохранения неравновесной системы в фазах неустойчивости. «Апостериорно» отслеживаемая векторность развития не является следствием заложенных программ или врождённых человеческих стремлений: это последовательность вынужденных преобразований, каждое из которых, способствуя решению актуальных жизненных проблем, рождает множество новых, ещё более сложных проблем.

Во-вторых, это процесс хотя и кумулятивный, но не аддитивный: социологи, полагающие, что макроэволюция – это сумма микроэволюций, недооценивают опосредованность макроэволюционных изменений противоречиями и кризисами.

В-третьих, хотя социальная эволюция отчасти является адаптивным процессом, суть дела не в том, что общество адаптируется к окружающей среде, а в том, что оно последовательно адаптирует внешнюю природу к своим возрастающим потребностям, а также перестраивает внутреннюю природу человека в соответствии с его возрастающими возможностями и последствиями преобразующей деятельности.

В-четвёртых, хотя сугубо внешние и внутренние факторы влияют на ход эволюционного процесса, решающую роль в его направлении играют провоцирование неустойчивости – последствия собственно дезадаптивной деятельности человека.

Итак, анализируя механизмы эволюционирования социальных систем посредством языка эволюционно-синергетической парадигмы как основы теоретического осмысления становления таких систем, мы приходим к пониманию социума как эмерджентного целого, где процессы развития обретают преемственность и последовательность благодаря способности неравновесных образований – продуктов самоорганизации – к активному

сохранению посредством внешнего и внутреннего управления, конкуренции за свободную энергию, необходимую для антиэнтропийной работы, и отбору в соответствии с потребностями экологической ниши. В этом понимании развитие социума является единым, неразрывным процессом с эволюцией биосферы и всей Вселенной.

Литература

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М: ВЛАДОС, 1994. – 342 с.
2. Белянкина Н.Г., Пивоваров Д.В. Образ элементарного объекта и элементарный подход. - Свердловск: Уральск. ун-т, 1991. – 142 с.
3. Бранский В.П. Теоретические основы социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112 – 129.
4. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. – М.: Наука, 1983. – 231 с.
5. Дёмин В.П. Тайны биосферы и ноосферы. – М.: Вече, 2001. – 464 с.
6. Дриккер А.С. Информационный ключ к истории (индивид и общество) // Философские науки. – 1999. – № 1. – С. 118 – 131.
7. Крысаченко В.С. Философский анализ эволюционизма. - К.: Наукова думка, 1990. – 216 с.
8. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития. - М.: Наука, 1984. – 304 с.
9. Назаретян А.П. Интеллект во Вселенной: Истоки, становление, перспективы: очерки междисциплинарной теории прогресса. - М.: Недра, 1991.- 218 с.
10. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. - М.: Прогресс, 1986. - 432 с.
11. Тьютин В.С. Отражение, система, кибернетика. - М.: Наука, 1972. - 253с.
12. Форрестер Дж. Мировая динамика. - М.: Наука, 1978. - 512 с.
13. Хилько М.І. Екологічна політика. - К.: Абрис, 1999. - 363 с.
14. Шабров О.Ф. Системный подход и компьютерное моделирование в политологическом исследовании // Общественные науки и современность. – 1996. - № 2. - С. 100-110.
15. Шалаев В.П. Социосинергетика: истоки, теория и практика в современном мире. - Йошкар-Ола, 1999. - 268 с.
16. Шкуркин А.М. Феномен гряда: синергетический взгляд // Общественные науки и современность. - 1998. - № 1. - С. 55 - 68.

Снегірьов І.О. Самоорганізація в соціальних системах.

У статті розглянуті можливості теорії самоорганізації під час дослідження генезису соціальних систем.

Snegirov I.O. Trends of the development of the socium through prism of the theories self-organization.

In article author considers the possibility to theories self-organization at study trend developments socium.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бугрим Наталія Миколаївна – студентка IV курсу історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Глушан Олена Володимирівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Гой Ольга Володимирівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Гончаренко Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Дегтярьов Сергій Іванович – старший науковий співробітник Регіональної науково-дослідної лабораторії-центру історичного краєзнавства Сумського державного університету.

Кондратенко Світлана Володимирівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Лахман Сергій Миколайович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Марченко Руслан Петрович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Микитченко Олександр Олександрович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Михайловський Олександр Володимирович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Мусіна Рима Закирівна – викладач кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Ніколенко Юлія Вікторівна – магістрантка історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Пасько Віталій Вікторович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Сема Юрій Валерійович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Сергійчук Іраїда Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Сідельник Надія Валеріївна – викладач кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Снегірьов Ігор Олександрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Стогова Ольга Володимирівна – кандидат політологічних наук, старший викладач кафедри соціально-економічних та гуманітарних дисциплін ім. А.С.Макаренка.

Турков Володимир Вікторович – кандидат історичних наук, доцент завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Фоменко Олексій Євгенович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Шимків Олександр Степанович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Щербань Петро Миколаєвич – кандидат історичних наук, доцент завідувач кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Щербань Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету м. А.С.Макаренка.

Чижов Олександр Ігорович – магістр історії, учитель історії в Сумській обласній гімназії-інтернаті для талановитих та творчо обдарованих дітей

Якубовський Євген Леонідович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Наукове видання

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка

Історичні науки

Збірник наукових праць

Суми, СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11. 2000 р.

Відповідальний за випуск *В.В. Бугаєнко*
Комп'ютерна верстка *О.Г. Корнус*
Коректор *О.М. Кутенко, Т.І. Нестеренко*

Здано в набір 30.04.07. Підписано до друку 15.06.07.
Формат 60х84/16. Гарн. Times New Roman. Папір офсет. Друк ризогр.
Умовн. друк. арк. 11,16 . Обл.-вид. арк. 12,5 . Тираж 100. Вид № 43.

СумДПУ ім. А.С. Макаренка
40002 м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ. Зам. №